de vrije fries

Jaarboek
uitgegeven door het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde en de Fryske Akademy

Vijfenzestigste deel (1985)

Redactie: C. Boschma, Ph. H. Breuker,
W. Dolk, S. ten Hoeve, J. J. Huizinga (voorz.),
L. G. Jansma, J. P. Janzen (secr.), J. J. Kalma,
H. Kingmans, K. Sikkema, J. Swart
Redactieadres:
Turfmarkt 24 (Fries Museum) Leeuwarden

Wumkes.nl

Op het omslag de vermeende Papingastins te Leeuwarden (zie p. 29-38)

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Vrije

De Vrije Fries: jaarboek 1985 / uitg. door het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde en de Fryske Akademy; red. C. Boschma . . .[et al.]. –
Leeuwarden: Fryske Akademy. – Ill. – (Fryske Akademy; nr. 646)
Vijfenzestigste deel. – Met lit. oopg.
ISBN 90-6171-646-2
SISO frie 938 UDC 949.271
Trefw.: Friesland ; geschiedenis ; opstellen / Friesland ; jaarboeken.

B.V. Handelsdrukkerij van 1874, Leeuwarden

1985

Nr. 646

Wumkes.nl

Inhoud

Hugo Kingmans
De verzameling-Bisschop in het Fries Museum 7
Ph. H. Breuker
Ingelske komedianten yn Fryslân (1592-1645) 21
Marten Meijer
Van Papingastins en Popmafenne. De lokalisatie van een Oldehoofster pastoorsgoed te Leeuwarden 29
J. D. van der Meer
Petrus Wedemeijer, muziekmeester en handelaar in muziekinstrumenten (1787-1841) 39
S. J. van der Molen
Het "Krachtig gebed" uit de "brieventas van doctor Ledel" 45
J. J. Kalma
Dat is ons heilig ideaal. Een artikel uit 1880 en het antwoord daarop 53
Rectificatie, Springer in Friesland 65
C. Boschma
Steven Gerlofs (Sneek 22 juni 1897-Wolvega 6 september 1983) 66
Karin de Mik
"Van publieke vrouwen en bordelen". Het prostitutievraagstuk in Harlingen (1851-1912) 75
Ferenc Postma
Abbe Wybes, drukker van academische disputaties te Franeker (1597-1599) 87

Panorama van Friesland 1984

Bestuurlijke ontwikkelingen (A. J. Wijnsma) 101
Economie (E. Chr. van der Knijff) 104
Lân- en túnbou (A. Bokma) 105
Waterstaat (W. Zwaan) 107
Rekreaasje en miljeu (K. Sikkema) 109
Geestelijk leven (C. P. Hoekema) 112
Underwiis (R. W. Valk) 115
Fryske taal- en letterkunde (T. Steenmeijer-Wielenga) 117
Monumentenzorg (S. ten Hoeve) 122
Geschiedenis (J. J. Huizinga) 125
Folkskunde (S. J. van der Molen) 128

Jaarverslagen

Fries Genootschap
156e verslag, over 1984 133
Nieuwe leden 135

Stichting Het Fries Museum
Jaarverslag 1984 136
Fries Museum 137
Archeologische afdeling 143
Lijst van aanwinsten 152
Lijst van aanwinsten Numismatische afdeling 155
Lijst van aanwinsten Textielafdeling 160

Wumkes.nl

Personalia medewerkers en redacteuren

A. Bokma (1917), lânboukundige oplieding, wie einredakteur Fries Landbouwblad.
C. Boschma (1928), studeerde geschiedenis en kunstgeschiedenis te Amsterdam en Utrecht (prom. 1976), directeur Fries Museum, publikaties op het gebied van kunst- en museumgeschiedenis.
Ph. H. Breuker (1939), studearre Nederlânsk (MO-B 1969, kand.eks. 1975) en Frysk (dokt.eks. 1979), wittenskiplik amtner Fryske Akademy, publisearre oer skiednis, nammekunde en literatuer.
W. Dolk (1925), ambtenaar Gemeentearchief Leeuwarden, publiceerde op lokaalhistorisch terrein.
C. P. Hoekema (1909), studeerde theologie te Amsterdam (1936), predikant te Hallum en Haarlem, publiceerde over de geschiedenis van deze doopsgezinde gemeenten.
Sytse ten Hoeve (1945), direkteur Frysk Skipfeart Museum, publisearre oer lokale skiednis, tsjerkeskiednis, monumintesoarch, tsjerkeynrjochtung en ambachtskeunstners.
J. J. Huizinga (1934), studeerde geschiedenis te Leiden (prom. 1973), docent Lerarenopleiding Ubbo Emmius te Leeuwarden, publikaties over Nederland in de negentiende eeuw.
L. G. Jansma (1943), studearre sosjology yn Grins (prom. 1977 yn Rotterdam), wittenskiplik direkteur Fryske Akademy, publisearre oer religieuze bewegingen en minderheden.
Jan Pieter Janzen (1945), studearre skiednis yn Grins (dokt.eks. 1971), leraar skiednis te Ljouwert, redakteur fan De Strikel, publisearre oer it Fryske boek en oer in pear Nederlânske politisi fan nei 1945.
J. J. Kalma (1907), studearre téology yn Leiden, stie fan 1932 oant 1963 as dûmny yn alle fiif classes fan Fryslân, publisearre oer tsjerkeskiednis, sosjale skiednis en folkslibben, earedoctor RU Grins (1984).
Hugo Kingmans (1923), was hoofd Educatieve Dienst Fries Museum, publiceerde over museale en muzikale onderwerpen.
E. Chr. van der Knijff (1951), studeerde ruimtelijke economie in Rotterdam (doct.ex. 1976), verricht economisch onderzoek bij het Economisch Technologisch Instituut voor Friesland, publiceerde over toerisme, regionale economie en arbeidsmarkt.
J. D. van der Meer (1944), Kweekschool en MO-B Duits (1978), leraar Duits te Drachten, publiceerde over muziekgeschiedenis en klavecimbelbouw.
Marten Meijer (1952), studeerde bouwkunde aan de TH te Delft (ir.ex. 1985), werkt aan een boek over adelshuizen in Leeuwarden.
Karin de Mik (1960), studeerde geschiedenis en Nederlands aan de Lerarenopleiding Ubbo Emmius (ex. 1983), studeert geschiedenis aan de RU te Groningen.
S. J. van der Molen (1912), ûnderwizersakte (1932), sjoernalist, publikaasjes oer folks- en geakunde, Fryske en streekskiednis.
F. Postma (1945), studeerde Semitische talen en theologie (doct.ex. 1976) aan de VU, lid van de werkgroep Informatica aan de Theologische Faculteit van de VU.
K. Sikkema (1918), wie saaklik direkteur Fryske Akademy en dêrfoar sjoernalist, publisearre oer hjoeddeiske Fryske ûnderwerpen.
Tineke Steenmeijer-Wielenga (1946), studearre Nederlânsk (kand.eks. 1968) en Frysk (dokt.eks. 1970), wittenskiplik assistinte FLMD, resinsinte Fryske literatuer Leeuwarder Courant, wurke mei oan de útjefte fan de sammele fersen fan Schurer, Postma en Troelstra.
J. Swart (1912), studearre yndology yn Utert (prom. 1939) en skiednis yn Amsterdam (dokt.eks. 1952), wie amtner B.B. yn Ned.-Yndië, leraar skiednis en rektor by it MU en dosint skiednis oan de Noardlike Leargongen.
R. W. Valk (1937), studearre ûnderwiiskunde yn Grins (dokt.eks. 1973), skriuwer fan de Provinsiale Underwiisried fan Fryslân, einredakteur Bronnenboek voor het Basisonderwijs.
Arend Jan Wijnsma (1928), was hoofd Bureau Voorlichting Provincie Friesland, daarvoor journalist, is columnist van de Friese Kerkbode.
W. Zwaan (1928), chef Bureau Algemene Zaken Provinciale Waterstaat van Friesland.

Wumkes.nl

De verzameling-Bisschop in het Fries Museum

Hugo Kingmans

De verzameling-Bisschop vult vier ruimten in het Fries Museum te Leeuwarden. Maar de loopbaan van de kunstenaar voltrok zich in Scheveningen. Daar woonde hij in Villa Frisia, sinds 1869 met zijn Engelse vrouw èn collega Catherine Seaton Forman Swift; daar werkte hij en bouwde hij met hartstocht de collectie op, die nu al gedurende zeventig jaar in het Fries Museum is ondergebracht. In Den Haag ondervond hij ook de waardering van de kunstbroeders van de Haagse School. Een duidelijk bewijs van deze hoogachting is het geschenk, dat zijn collega's hem aanboden bij zijn zeventigste verjaardag in 1898: een zilveren palet voorzien van hun handtekeningen.

Dat eerbewijs heeft niet zijn verzameling, maar zijn eigen schilderijen betroffen. Die worden bijeengebracht op een eretentoonstelling in Pulchri, in mei 1905, ruim een half jaar na het overlijden van Bisschop. De Haagse expositie wordt op 14 mei besproken in het zondagsnummer van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. De bijdrage is van een Haagse correspondent, die onder meer schrijft: "Zonder den klassieken dooddoener te huldigen, dat er van de dooden niets dan goeds vermeld dient te worden, is er veel goeds te vermelden, zonder de waarheid uit den weg te gaan. Er is hier niets, tot het vroegste werk toe, dat ook maar den schijn in zich heeft van dilettantisme of beuzeling. Meer dan ooit te voren draagt deze keur van werken bij om de juiste waarde van den schilder te bepalen, daar zijn werk op de verschillende tentoonstellingen hem meestal niet van zijn gunstigsten kant deed kennen en het daar meestal stroef en vervreemd onder al het nieuwe voorkwam. Zijn grootste kracht was gelegen in werken uit de middenperiode, waarvan ons slechts reproducties bekend waren. Het zou onbillijk zijn van hem te eischen de psychische diepte van een Israëls of het magistrale van J. Maris. Wat wij in dezen schilder in de eerste plaats waardeeren is: dat hij steeds eerlijk zijn eigen weg ging en zonder overschatting van zijn kracht, zich organisch ontwikkelde, zonder pose of aanstellerij. Zoo mag hij onder zijn tijdgenooten gerekend worden een eervolle, afzonderlijke plaats in te nemen".

In het vervolg van de bespreking wordt die eigen plaats nader aangeduid. De kracht van Bisschop lag in de stofuitdrukking van zijn stillevens. Dat begrip mag ruim worden genomen: zijn interieurs en genre-achtige taferelen, dikwijls met betrekking tot Hindeloopen, hebben eveneens het karakter van een stilleven.

Tussen de zorgvuldig geschreven regels proeft men trouwens ook enige bedenkingen van de correspondent. Het werk van Bisschop moet toch wel op zichzelf worden gezien. Het dreigt wat te verbleken als het wordt geconfronteerd met schilderijen, die van een nieuwere geest, van het impressionisme, zijn doortrokken. In die werken worden vensters op een toekomst geopend. Bisschop houdt dergelijke vensters gesloten. De zeventiende eeuw is zijn voornaamste inspiratiebron gebleven. Hij schouwt terug.

Dat terugkijken geldt voor zijn werk. Het geldt eens te meer voor zijn verzameling. Hij collectioneerde weinig eigentijdse schilderijen. Alleen eigen werk, enkele schilderijen van Kate Swift en een paar doeken van geestverwanten komt men in de Bisschopkamers van het Fries Museum tegen. De accenten van zijn collectie vallen op de Gouden Eeuw, op Hindeloopen en op de Middeleeuwen. En uiteindelijk valt deze over haar geheel bepaald niet-Friese verzameling terug op Friesland.

Wumkes.nl

Atelier van Bisschop met enkele schilderijen van zijn hand: ter weerszijden van de spiegel copieën naar Frans Hals, op de ezel een stilleven en daaronder het portret van Carmen Sylva.

Want de hierboven genoemde eerbewijzen mogen dan een uitgesproken Haags accent hebben, zoals ook deze carrière geheel Haags is geweest, bij Bisschop is Friesland een uitgangspunt gebleven en voor zijn verzameling zou het ook de eindbestemming worden. Hij was er, in Leeuwarden, geboren op 22 april 1828.

Zijn vader, tabakshandelaar, ging er van uit, dat zijn zoon zou studeren. Maar Christoffel wist zijn wens om schilder te worden door te zetten. Hij kreeg zijn artistieke vorming in Delft bij de schilders Willem Hendrik Schmidt en Bart ten Hove en later, omstreeks 1855, bij Gleire in Parijs. Na zijn huwelijk met Catherine Swift vestigde hij zich voorgoed in Scheveningen. Hij kende het vak. Hij was geschoold in een romantische school. En hij vulde die mogelijkheden in met een schilderkunst, die niet in de laatste plaats door Friesland was geïnspireerd. In dat opzicht spreekt de naam van de Scheveningse woning, Villa Frisia, duidelijke taal.

Tijdens zijn leven heeft Bisschop meermalen de wens te kennen gegeven, dat zijn verzameling later een blijvende plaats mocht vinden in Leeuwarden. Toen hij in 1904 overleed waren de maatregelen om de collectie over te brengen nog niet volledig getroffen. Hij liet zijn weduwe als enige erfgenaam achter, die in een brief van februari 1905, geheel in de geest van Christoffel Bisschop, de totale collectie kunstvoorwerpen ten geschenke gaf aan de provincie Friesland. In 1908 werd een gedeelte naar het Fries Museum overgebracht. In

Wumkes.nl

1914/1915 werden de overige kamers ingericht naar het voorbeeld van Villa Frisia. Na zeventig jaren, die in het Fries Museum hun sporen hebben nagelaten – de inrichting van destijds is nu niet meer te herkennen – bleef het hoofdbestanddeel van de Bisschop-verzameling intact. In vier, zo men wil vijf vertrekken, die hier achtereenvolgens kort zullen worden beschreven.

Zitkamer

Bij al hun verscheidenheid hebben de Bisschopkamers een romantische inslag gemeen. Die houdt vooral een oriëntatie op het verleden in. Ook de manier, waarop Bisschop zijn collectie in de Scheveningse villa had ondergebracht, heeft met romantiek te maken. Dit vertrek en ook het daarnaast liggende atelier moesten het hebben van een schaarse lichtinval, die inderdaad mooie romantische effecten weet te bereiken (al heeft het museum toch enig licht toegevoegd: de bezoeker moet ook kunnen zien, wat Bisschop bijeen heeft gebracht).
Wie de kamer binnengaat ziet rechts een eikehouten bank uit de eerste helft van de zeventiende eeuw, afkomstig uit de boedel van koning Willem II. Op de bank een kussen van gobelin met de wapens van de provincies Brabant, Zeeland en Friesland. Daarboven een grote spiegel met gebeeldhouwde lijst, waarin een familiewapen is opgenomen. Aan de wand koperwerk, onder meer kaarsestanders, die toebehoord hebben aan de synagoge te Den Haag. Van Japans porselein is de figuur van een vis, een karper, die uit het water opspringt om een insect te vangen.
De eikehouten schouw met snijwerk in het fries is van rond 1630 en wordt verlevendigd door Delfts blauw. In de schoorsteenboezem allerlei tegels. Boven witte tegels, onder een serie oudere tegels met elk een eigen voorstelling en in het hart een tableau met een herbergscène, naar een schilderij van de Vlaming David Teniers (1610-1690). Van Friese herkomst, door Bisschop op Ameland gekocht, is de draaitreeft, een visvormige koperen arm met ijzeren ketelstander. De mooi bewerkte koperen ketel hoort hij de draaitreeft. Van geel koper zijn ook de vuurbak en zelfs de stoof. Een mooi stuk, in Leeuwarden gekocht, is de grote vuurklok van aardewerk met luchtgat. De klok kon over de gloeiende kolen worden geplaatst om het vuur zacht te laten doorsmeulen. Ze heeft een slibversiering in groen, licht- en donkerbruin van bloemen en bladeren en van doorboorde harten en gevouwen handen. Zonder twijfel is de vuurklok een huwelijksgeschenk geweest.
In de hoek bij het raam onder de ovale spiegel in gebeeldhouwde lijst – het wapen is dat van de familie Ram en het stuk heet afkomstig te zijn uit een kasteeltje bij Schiedam – een bedbank (met vernieuwd blad) en daarnaast een rijk gesneden wangstuk van een bank uit de Grote Kerk van Den Haag. Het is snijwerk uit de zeventiende eeuw, maar twee eeuwen later werd het met soortgelijke fraaie fragmenten als waardeloos verkocht. Ook uit de zeventiende eeuw is de grote eikehouten kast, vierdeurs, met snijwerk op kop, onderdeuren en laden. In de hoekkastjes verschillende soorten aardewerk in de meest uiteenlopende vormen.
Aan de wand, rechts van de toegangsdeur, een schilderij met Mozes, die de Tien Geboden toont, waarvan de tekst volledig is weergegeven: dergelijke schilderijen, meestal zeventiende-eeuws, hadden (en hebben nog wel) een plaats in de protestantse kerken. Links van de deur een voorstelling van Christus met doornenkroon uit 1571, van

Wumkes.nl

Een gedeelte van de eetkamer: een deel van de verzameling gevat in een betimmering, die door Bisschop werd beschilderd met twee stillevens en vier smalle panelen met voorstellingen van de jaargetijden.

de hand van de Leuvense schilder Hofstadius. Onder beide schilderijen vrijwel identieke plaquettes van Delfts aardewerk met Chinese voorstellingen.
Nòg een Delftse plaquette, ditmaal naast de rechter hoekkast. Het is een zeldzaam stuk met de afbeelding van een kerkinterieur. De afbeelding is ook van gravures bekend onder de naam De preek van Duifhuis, een predikant die in Utrecht tijdens de godsdienstwisten in de zestiende eeuw een verzoenende rol heeft gespeeld.
Ter weerszijden van de deur twee kistjes. Het rechtse is van buiten opgelegd met bladkoper, waarin bloemen en takken zijn gedreven en ingeprent. Het linker kastje is van coromandelhout en diende met zijn schuiflaatjes als byoux-kistje. Volgens overlevering is het door Portugezen in Nederlands-Indië gemaakt en was het in bezit van koning Willem II.

Atelier

Het ligt voor de hand dat in het atelier van Bisschop in de eerste plaats het eigen werk van de kunstenaar wordt genoemd. Zijn vroegste werk in dit vertrek is het ovale portret van zijn moeder in Fries costuum. Het is uit het jaar 1860. Bisschop heeft er veel eer mee ingelegd. Het doek werd achtereenvolgens in Den Haag en op een wereldtentoonstelling in Wenen bekroond. De zeventiende-eeuwse lijst is sterk gerestaureerd.
Een tweede portret is een schets in olieverf van Carmen Sylva in Roemeense dracht met een sluier. Carmen Sylva was het pseudoniem van Elisabeth, prinses van Wied (1843-1916), met wie Bisschop bevriend was. Elisabeth trouwde in 1869 met prins Carol von Hohenzollern, die in 1881 koning van Roemenië werd. Daarmee is de Roemeense dracht van de geportretteerde verklaard. Onder de

Wumkes.nl

Hoek van de slaapkamer: hemelbed uit de eerste helft van de zeventiende eeuw.

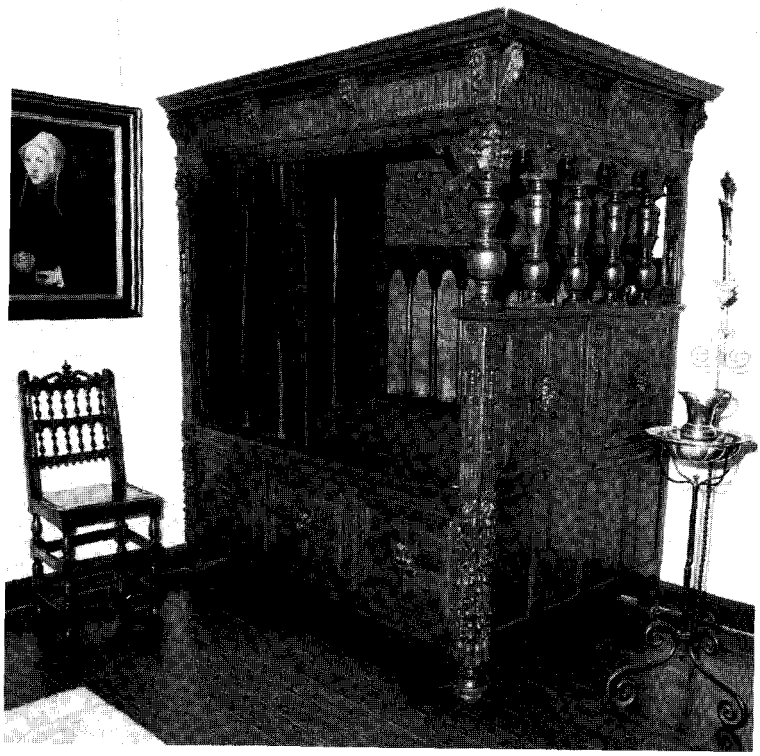

schuilnaam Carmen Sylva schreef de Roemeense koningin gedichten en verhalen.
Boven dit portret een stilleven van Bisschop. Uit het onderwerp, de schikking van de voorwerpen en de wijze van schilderen blijkt zijn voorkeur voor de zeventiende eeuw. De twee forse olieverven op de achterwand bewijzen dat eens te meer. Het zijn copieën naar figuren op schuttersstukken van Frans Hals (plm. 1580-1666).
Uit het sterfjaar van de schilder (1904) is, op een ezel, het niet geheel voltooide schilderij van een Friese huwelijkssluiting (waarbij naar oud gebruik de bruid de bruidegomspijp zal overhandigen). Bisschop had het doek reeds de titel 'Voor eeuwig' meegegeven.
Op het tafeltje voor de lange bank staat het bewijs van de waardering, die de kunstenaar in Den Haag genoot. In het kistje van notehout bevindt zich een zilveren palet met het portret van Bisschop, met een groot aantal handtekeningen (van dikwijls ook nog aan ons bekende kunstenaars) en met het opschrift "Den kunstenaar C. Bisschop door vrienden en vereerders aangeboden op zijn 70en verjaardag, 22 april 1828-1898". Onder het raam nog een dergelijk reliek: op twee 'skammels' een kistje van eikehout – de verfkist van Bisschop met zijn palet en penselen, die hij tot enige dagen voor zijn dood hanteerde.
Enkele schilderijen op het atelier zijn niet van de hand van Bisschop, maar ontstonden wel in zijn naaste omgeving. Dadelijk om de hoek, naast een der Hals-copieën, hangt het portretje, dat Tom Cool (1831-1870) in 1855 van Christoffel Bisschop maakte. Aan dezelfde wand, geheel rechts, een Graflegging, een copie naar een (nog) onbekend voorbeeld en geschilderd door mevrouw Catherine Bisschop-Swift. Tot zover de schilderijen in het atelier, al moet er aan-

Wumkes.nl

stonds in een ander verband nog één worden genoemd.
De rechterwand, tegenover het raam, wordt ingenomen door een zeventiende-eeuws bedschut uit Hindeloopen en door een raam met kruiskozijn en gebrandschilderde ruitjes. De twee bovenste zijn beschilderd met voorstellingen, die betrekking hebben op de landbouw. Daaronder de namen Hubertus Petersen (1619) en Watse van Cammingha. De twee middelste ruitjes zijn beschilderd met wapendragende engelen. Het wapen is dat der Cammingha's.
De doorgang naar de volgende Bisschopkamers wordt gevormd door een deur met een rijk bewerkt kozijn. Boven de deur het jaartal 1627 en als bekroning een beeld van de heilige Antonius. Daarnaast een linnenpers met bijbehorende tafel; pers en tafel beide ingelegd met ebbehout. De mantel van de schouw is van 1619 en wordt gedragen door twee zandstenen karyatiden, vrouwefiguren op wier hoofd de schoorsteenmantel rust. Het schoorsteenvalletje is van tapisserie en draagt het wapen Bicker. Het tegeltableau (in het midden op twintig tegels een zeegezicht) is uit Delft afkomstig. Het schilderij boven de schouw is een wintergezicht van Beerstraten (1622-1666) met een begrafenis bij de kerk van Nieuwer-Amstel (en met de bij hem gebruikelijke schaatsers, want hij specialiseerde zich in winterse stadsgezichten, tot in Friesland toe: van hem zijn gezichten van Leeuwarden, Franeker en Sneek bekend).
Volkskunstig van belang zijn de spinnewielen, het vuurscherm, de Zaanse kast bij het raam en de prikslee. Naar de slee is het misschien even zoeken. Die heeft de plaats, die ze in Hindeloopen gedurende de zomermaanden had: opgehangen aan het plafond en dan wordt duidelijk, waarom zelfs de onderkant van een slee werd beschilderd: men staat nu te kijken naar een blauwe hemel met zon, maan en sterren. Een der spinnewielen en een deel van de schouw vindt men terug op een schilderij van Bisschop in het aan het Hindeloper kostuum gewijde vertrek. De Zaanse kast – uit 1672, ter gelegenheid van het huwelijk van Arian Jansz. Croonenburg en Fesje Dirckx – is niet meer in alle onderdelen authentiek, maar heeft interessante beschilderingen en opschriften.
De Zaanse kast staat wat verscholen achter een der tapijten, die volgens mededeling van Bisschop afkomstig zouden zijn van kasteel Zuilen, maar later werden overgebracht naar Arensdorp. Mevrouw Bisschop kreeg de stukken als geschenk, toen deze buitenplaats wegens bouwvalligheid werd afgebroken. Waarschijnlijk zijn de tapijten een werkstuk van Alexander Baart, de maker van de tapisserie in de burgemeesterskamer van het Leeuwarder stadhuis (1718).
Bisschop had veel belangstelling voor meubilair uit de zeventiende en de achttiende eeuw. Het is aan zijn verzamellust te danken, dat het Fries Museum in dit atelier, in de eetkamer en vooral ook in de slaapkamer diverse Nederlandse meubelstijlen in hun ontwikkeling kan laten zien. Bisschop was trouwens ook op een aparte manier 'naamziek': hij had een zwak voor beelden van bisschoppen. Tussen het Hindeloper bedschut en het kruiskozijn vindt men een van die beelden. Het stelt St. Eloy (of Eligius) voor met zijn hamer (die aanleiding geeft tot het opschrift "Wilt den hamer wel aanmerken / 't Is het beginsel van alle werken"). Eligius was de patroon van de (zilver)smeden. Met dit beeld heeft Bisschop zijn spel gespeeld: op de openstaande deur van het atelier ziet men, nu door Bisschop zelf geschilderd, het beeld terug, maar het is tegelijkertijd het portret van Christoffel Bisschop geworden. . . En om in de stijl van een gilde te

Wumkes.nl

Schilderij van een Hindeloper leerling-schilder: de flap-aan-de-wand, het spinnewiel, de wieg en de schouw maken deel uit van de verzameling-Bisschop.

blijven schilderde hij onder het bisschoppelijke zelfportret het embleem van het Sint Lucasgilde, waarin vanouds de schilders zich hadden verenigd.

Serre

De doorloop van atelier naar de slaapkamer met aan de linkerzijde de eetkamer heeft altijd de aanduiding 'serre' gehad. Rechts bevindt zich een groot raam met gebrandschilderde ruitjes, waarin enkele familiewapens en nu maar moeilijk meer te lezen huwelijksopschriften uit de jaren 1632 en 1691. Opmerkelijk zijn de voorstellingen van de heiligen Wilfredus en Ludtgerus, beiden als bisschop afgebeeld. Het is heel goed mogelijk, dat ook deze twee figuren weer mede toespelingen zijn op de naam van schilder en verzamelaar Bisschop.
Toevallig hebben beide missionarissen een verbinding met Friesland. Wilfried, die later bisschop van het Engelse York zou worden, heeft in 678/679 gedurende een jaar het evangelie gebracht aan het hof van de Friese koning Aldgillis. Ook Liudger heeft in ons noorden gewerkt. Later werd hij de eerste bisschop van Munster en stichter van het klooster Werden, waar hij in 809 werd begraven. Beiden zijn afgebeeld als bisschop, met mijter en kromstaf. Liudger draagt bovendien een kerkmodel, als eerste bisschop van Munster. Hij wordt vergezeld van een gans, want hij zou door een wonder de schadelijke wilde ganzen uit zijn missiegebied hebben verdreven.
Boven het koperen fonteintje in de hoek een ovale plaquette van Delfts aardewerk. Op een bedbankje een geldkistje, dat afkomstig is uit Enkhuizen. Het is beschilderd met voorstellingen uit het vissersleven. De sloten hebben toepasselijk de vorm van vissen, van schol-

Wumkes.nl

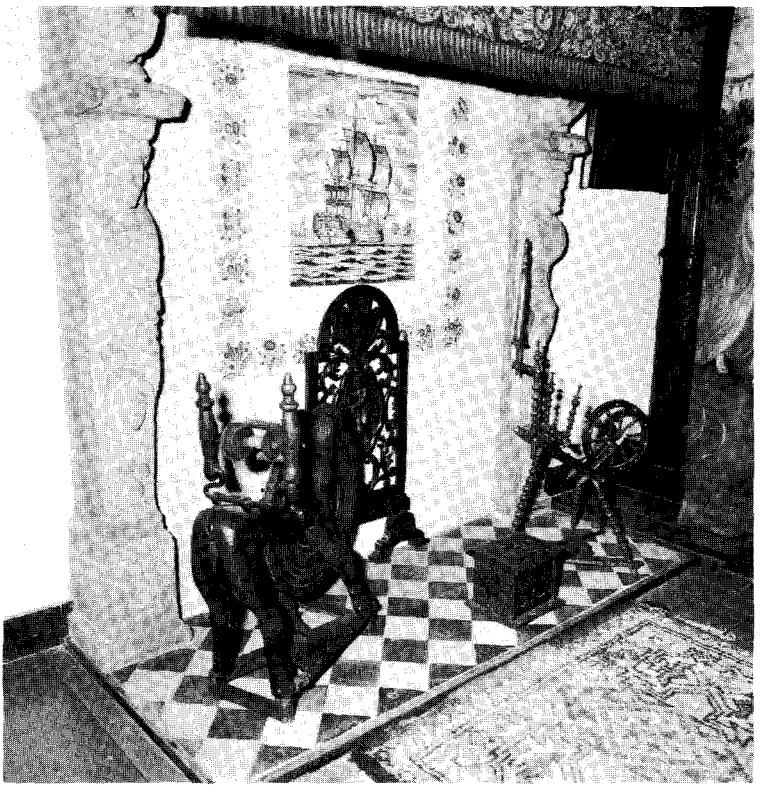

De schouw in het atelier van Bisschop: spinnewiel en schouw werden door Bisschop opgenomen in zijn schilderij van de Hindeloper leerling.

letjes. Daarboven een schilderij van een jongen met een geit, toegeschreven aan Albert Cuyp (1620-1681). Het stilleven aan de andere zijde van de eetkamer is van J. O. Kuveemes (zeventiende eeuw). Op een wat verhaspeld bedbankje – het is een opbergkastje geworden – een fraai stuk beeldhouwwerk met de voorstelling van een moeder, die in een bedstee haar kind voedt. Het vijftiende-eeuwse beeld komt naar overlevering uit Breda. Het zou heel goed een onderdeel geweest kunnen zijn van een Maria-altaar.
Het portret van Bisschop in zeventiende-eeuws kostuum met plooikraag is in 1881 geschilderd door de Prins van Wied. Daaronder hangt een tinnen lamp. Aan het middenstuk bevindt zich een oliereservoir waaruit acht lamptuiten met olie worden gevoed. Onder de lamp een komvormig bakje om de afdruipende olie op te vangen. Het is een (zeldzame) sabbathslamp, die bij de joden op vrijdagavond, bij het begin van de sabbath, werd ontstoken.

Eetkamer
De eetkamer met eikehouten betimmering is in haar geheel door Bisschop ontworpen. De zes daarin gevatte schilderingen zijn van zijn hand. Hij schilderde twee grote stillevens in de trant van de zeventiende eeuw, waarop velerlei voorwerpen voorkomen, die men in zijn verzameling, deels ook in dit vertrek, kan terug vinden.
Links een stilleven met onder meer een gekroonde zwaan en een koperen schotel. Rechts een stilleven met muziekpapier, een gesloten muziekboek, een viool, een tinnen schotel en vruchten. Hoe 'Hollands' de inspiratie ook mag zijn, rechts vindt men een aardige verwijzing naar Friesland: het gesloten muziekboek heeft als titel

Wumkes.nl

"Friesche Lusthof" en bevat een verzameling gezelschapsliederen van Jan Jansz. Starter, die zich in 1612 als boekverkoper en rederijker in Leeuwarden vestigde. In Bisschops verzameling bevond zich een geïllustreerde uitgave van deze zangbundel uit het jaar 1627.
De twee grote stillevens worden geflankeerd door smalle panelen met de vier jaargetijden. Links achter de lente (tulpen), links voor de zomer (allerlei bloemen), rechts achter de herfst (stilleven met wild) en rechts voor de winter (raven in een besneeuwd landschap). Op de achtergrond werd de betimmering van spreuken voorzien, namelijk "Godt Geeft De Vogelen Den Kost Maar Zij Moeten Er Om Vliegen" en "Wie Drinckt Sonder Dorst En Eet Sonder Honger Die Sterft Des Te Jonger".
Achter in het vertrek is een nis uitgespaard, waarin een zeventiende-eeuwse eikehouten kist is geplaatst met daarop een rijkdom aan koperwerk. Opvallende stukken zijn in het midden het grote koelvat en daarachter de omvangrijke schotel met daarin gedreven een afbeelding van Adam en Eva. Boven de kist aan een rek een reeks kruiken, voornamelijk uit Nassau en Raeren. De twee grijze kannetjes zijn Jacoba-kannetjes, zoals men die, evenals het Duite aardewerk, ook elders in het museum kan aantreffen. Geheel in het midden hangt een vis, maar die is van veel later datum en van Japans porselein.
Om nog een aantal voorwerpen uit de eetkamer te noemen: de grote pot links op de voorgrond is een tulpenvaas met 22 ronde openingen, omstreeks 1700 in Delft gemaakt. Op de eikehouten lessenaars liggen links de Dichtwerken van Jacob Cats, gedrukt in 1700, en rechts een Duitse bijbel, te Neurenberg gedrukt in 1686.
Op de grote kist rechts – opnieuw van eikehout, met symbolische voorstellingen van geloof, hoop, liefde en gerechtigheid – achteraan een Italiaanse kan van gedreven rood koper en vooraan een groen verglaasde kruik, die gevonden is bij Hindeloopen, zoals Bisschop meedeelt. Tussen kan en kruik een grote pot met deksel en twee oren, gedateerd 1717 en afkomstig uit Leeuwarden. Mogelijk is deze bedoeld als doofpot, wellicht een proefstuk van een der Leeuwarder pottebakkers, die hun werkplaatsen aan het Vliet hadden. Een uniek stuk is het in ieder geval.
Op de lijsten een lange serie schotels en borden zowel van Chinees porselein als van Delfts aardewerk. Van Delftse makelij is ook de veelkleurige papegaai. Op de tafel onder meer een bakkershoorn en een dekschaal van Delfts aardewerk in de vorm van en beschilderd als een savoyekool.

Slaapkamer
Van de Bisschopkamers zijn vooral het atelier en de eetkamer een zo getrouw mogelijke reconstructie van vertrekken in de Scheveningse villa van de verzamelaar en schilder. In dit vertrek is dat veel minder het geval. Daarvoor is een keus gemaakt uit de verdere, zo uitgebreide collectie. Met vooral een accent op het meubilair: kasten, tafel, stoelen van allerlei type, een rustbank en een licht-gerestaureerd hemelbed uit de eerste helft van de zeventiende eeuw met terzijde een wasstel. Het hemelbed is de aanleiding geweest dit vertrek ter onderscheiding van de andere Bisschopkamers als de slaapkamer te betitelen.
Markant zijn hier de kasten. Twee ervan, de grootste exemplaren, zijn Friese, zogenaamde keeftkasten uit de zeventiende eeuw. In die

Wumkes.nl

Houtsnijwerk met de voorstelling van een moeder, die haar kind voedt. Wellicht een fragment van een aan het leven van Maria gewijd altaarstuk. Afkomstig uit een kerk te Breda, tweede helft vijftiende eeuw.

tijd ontstonden in ons land verschillende typen kasten. Ze worden doorgaans genoemd naar de streek, waar ze het meest zijn voorgekomen. Bekend werden vooral de Hollandse vierdeurskasten met twee onder- en twee bovendeuren. Die zouden eraan kunnen herinneren, dat een kast is ontstaan door de opeenstapeling van twee kisten, waarvan de deksels door deuren werden vervangen. Want zo moet de ontwikkeling zijn geweest. In de Middeleeuwen kende men de kast nog niet, maar borg men alles in kisten: twee kisten op elkaar vormden later een kast.

De Friese keeftkast heeft niet vier, maar twee deuren. Ze rust op balpoten. Het snijwerk vertoont dikwijls vogelmotieven. Daarin heeft men graag kieviten, die zo iets als de nationale vogels van Friesland zijn, willen zien en dan wordt verondersteld, dat de naam keeftkast van deze vogelnaam is afgeleid. Het is waarschijnlijk juister om aan het woord 'kevie' te denken, dat kooi betekent.

De derde kast is een mooi exemplaar van Vlaamse origine en van rond 1600. Ze is gemaakt van mahoniehout met paneelwerk van ebbehout. Op de kap snijwerk met engelen, vogels, bloemen en ranken, telkens gescheiden door leeuwekoppen. Die kap met uittreklade rust

Wumkes.nl

op vijf karyatiden, een keer de figuur van een vrouw en vier mannefiguren. Bisschop heeft aangetekend, dat de kast afkomstig is van de Harlinger familie Idema Bouritius. Lang niet altijd echter vermeldt Bisschop de herkomst van de objecten. De staander van eikehout onder het drieluik zou uit een kerk te Enkhuizen komen, maar heeft ook een plaatsje gehad in het atelier van de schilder Bosboom, met wie Bisschop bevriend was. De staander is wellicht een gedeelte van een kerkbank, waarvan het bovenstuk dan wel is vernieuwd.
Aan het plafond hangt een sabbathslamp. Deze is van koper, maar van een soortgelijk type als de bezoeker reeds in tin heeft ontmoet in de serre naast de eetkamer van Bisschop. In de hoek een Friese stoelklok met een gewichtenhuis, dat afkomstig is van Ameland en waarvan de vijf zijden geheel ajour werden gezaagd en van snijwerk met bloemen, ranken en druivetrossen voorzien. In de andere hoek een barometer/thermometer, zoals het museum meer exemplaren bezit, maar die zijn in Leeuwarden gemaakt en deze combinatie is van Amsterdamse makelij (P. Wast en Zoon). Dat op de Friese keeftkasten plaats is ingeruimd voor Chinees porselein is natuurlijk geheel volgens de traditie, waaraan Bisschop zo heeft gehecht.
Van de meeste schilderijen in dit vertrek kan de naam van de maker niet met zekerheid worden vastgesteld. Het stilleven met vissen is van Abraham van Beyeren (plm. 1620-plm. 1690). Het grote schilderij van de houthandel in Scandinavië is toegeschreven aan Allard van Everdingen (1621-1675). Het fijn geschilderde stilleventje met boeken is van een nog onbekende zeventiende-eeuwer. Naar die eeuw ging een van Bisschops sterkste voorkeuren uit, zoals telkens weer valt op te merken. Maar eerdere schilderkunst had ook zijn belangstelling getuige onder meer de beide portretten in deze kamer. Ze horen bijeen, werden in 1552 geschilderd, maar laten nog raden naar de namen van de geportretteerden èn van de portrettist. Van Vlaamse herkomst en kort na 1500 geschilderd is het drieluik. Nogmaals van onbekende hand, maar geheel in de toenmalige traditie geschilderd met op het hoofdluik Golgotha, op het linkerluik een Kruisdraging en rechts de Opstanding.
Op de Vlaamse kast een huisaltaar van gesneden eikehout. Het zou uit Antwerpen afkomstig kunnen zijn. Het driedelige stuk laat in het midden een Sint Anna te Drieën zien, de voorstelling van Anna, de moeder van Maria, van Maria en het kind Jezus. Ter weerszijden van de troon waarop Anna zit, twee figuren, waarvan de linker een pelgrim zou kunnen zijn – hij draagt een pelgrimsteken op de muts – en de rechter een monnikskap draagt. Op het linkerzijstuk een man, waarschijnlijk de opdrachtgever van het retabel, met zijn zoon. De achter hen staande heilige draagt aan zijn gordel een mes (en dat is het attribuut van de apostel Bartholomeüs). Op het rechterzijstuk knielend een vrouw met twee dochters. Ook hier een heilige op de achtergrond, herkenbaar aan de pelgrimsmuts met een schelp als de heilige Jacobus. Naar mededeling van Bisschop is het huisaltaar in het bezit geweest van de familie Van Brienen.
Tenslotte enig textiel. In een eikehouten kastje op donker fluweel een Christusbeeld van zijde-borduurwerk in hoog reliëf. Links daarboven een klein wandtapijt. Het heeft twee taferelen: links de wijze en de dwaze maagden; rechts Eliëzer en Rebecca bij de bron. De twee taferelen zijn omgeven door een boord met gestyleerde bloemen, waartussen vogels zijn afgebeeld. Links onderaan het jaartal 1589. Op grond van de voorstellingen zou men het tapijtje overigens

Wumkes.nl

Gebrandschilderd glas met voorstelling van Liudger als bisschop. Als eerste bisschop van Munster draagt Liudger een kerkmodel. Een tweede attribuut is de gans aan zijn voeten, die verwijst naar de overlevering, dat Liudger door een wonder schadelijke ganzen uit zijn missiegebied zou hebben verdreven. Herkomst onbekend.

gemakkelijk een eeuw ouder kunnen schatten. Het atelier, waar dit wollen tapijt vervaardigd werd, zou Middenrijns kunnen zijn en dan wordt wel gedacht aan Mainz.

Waardering

Over de Bisschop-collectie en haar onderdelen is bijzonder weinig geschreven. In *De Vrije Fries* van 1906, wanneer vast staat, dat althans een gedeelte van de verzameling zal worden overgebracht naar het Fries Museum, geeft mr. P. C. J. A. Boeles een globaal overzicht van leven, werk en verzameling van Christoffel Bisschop. Hij prijst zich gelukkig, dat hij in eerdere jaren tot tweemaal toe in Villa Frisia is ontvangen en rondgeleid: "De herinnering aan die bezoeken zal mij altijd bijblijven; want kan men eene verzameling ooit beter zien dan in gezelschap van den verzamelaar zelf?". En verderop geeft hij deze karakteristiek van Bisschop: "Ja, weet-u, dat hebben mijne vrouw en ik eens gevonden toen wij op Ameland waren" en dan kwam er glinstering over den karakteristieken grijzen kop, terwijl de hand, met een snel en zenuwachtig gebaar, naar eene mooie antiqui-

Wumkes.nl

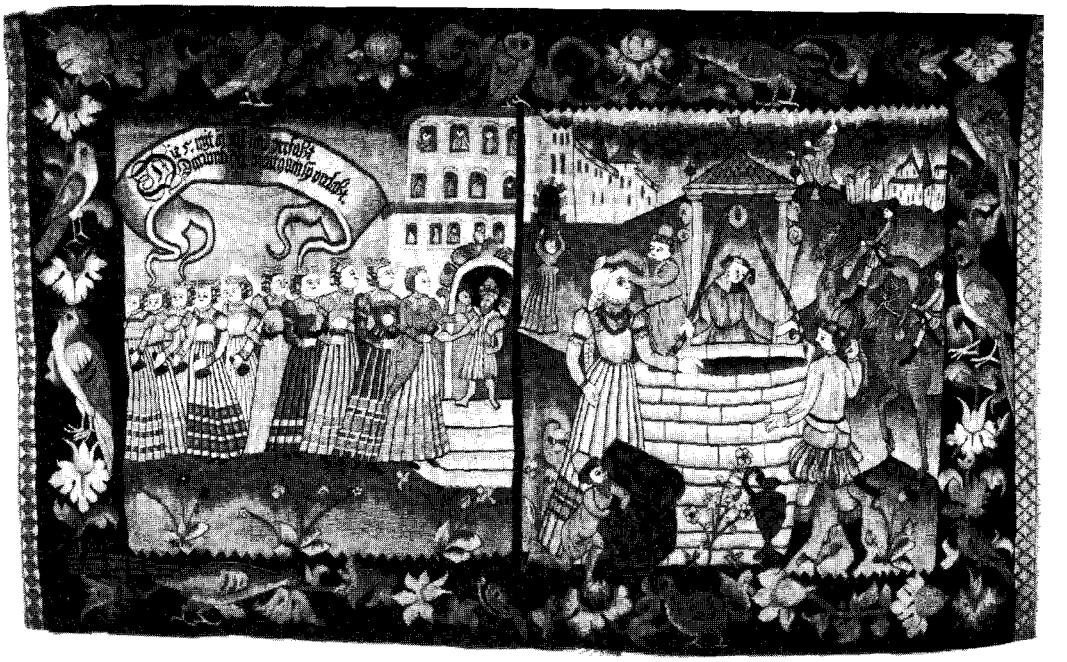

Middenrijns wandtapijt met links een voorstelling van de wijze en de dwaze maagden (Matthëus 25: 1-13) en rechts van de ontmoeting van Eliëzer en Rebecca bij de bron (Genesis 24: 1-24). Op de banderolle de tekst "Die 5 nijt of rat sind yerfasst darumb der breutgam sy verlasst". In vrije vertaling: de vijf (dwaze maagden) worden door de bruidegom in de steek gelaten, omdat ze geen voorraad olie voor hun lampen hebben. Linksonder de datering 1589.

teit wees, die hem lief was geworden". In 1915, toen de hele collectie in het Fries Museum was opgenomen, schreef mr. Boeles een geïllustreerde "Gids door de kunstverzameling Bisschop", waarvan men een royaal uittreksel tegen komt in de *Friesch Museumgids*, die in 1921 het licht zag. In de gids van 1952, verschenen ter gelegenheid van de reorganisatie van het museum, is de beschrijving van de Bisschopkamers enigszins ingeperkt om in de latere, in elk opzicht beknoptere gidsen, verder te worden afgeslankt. De beschrijvingen uit de jaren 1921 en 1952 behandelen natuurlijk de toenmalige opstellingen en zijn thans niet zonder meer bruikbaar, omdat het aantal vertrekken nu kleiner is en in de opstelling hier en daar wijzigingen zijn aangebracht.

De gids van 1921 leert, dat de verzameling van Bisschop toen elders in het Fries Museum meer context had dan tegenwoordig. Enkele doeken van Bisschop hadden destijds een plaats in de schilderijenzaal, waar de collectie-Suringar een beeld gaf van een Leeuwarder verzameling van moderne kunst uit het einde van de negentiende eeuw (en daar ontmoette men diverse namen van kunstenaars, die hun handtekening hadden gezet op het zilveren palet voor de zeventigjarige Bisschop). Nu is die zaal in haar geheel gewijd aan de schilderkunst in het Friesland van de zeventiende eeuw. Als gevolg van het beleid, dat dr. Wassenbergh (directeur van 1936-1963) uitstippelde en dat een richtlijn bleef: het onderwerp van het Fries Museum is Friesland, zijn geschiedenis, zijn cultuur, zijn artistieke produktie.

Een consequentie zou kunnen zijn, dat de waardering voor de Bisschop-collectie slinkt. Vormen deze vertrekken, waarin Friesland wel aanwezig is, maar een in feite ondergeschikte rol speelt, geen oneigenlijk element in het Fries Museum. Moeten ze in ieder geval niet met enige nadruk worden gepresenteerd als een museum-in-het-Museum, want dàt is de verzameling natuurlijk wel en ook in de eer-

Wumkes.nl

ste plaats. Toch mag de waardering ruimer zijn. Naarmate een museum ouder wordt (en het Fries Museum is er als openbare verzameling reeds sinds 1853) vertelt het in toenemende mate niet alleen het verhaal van al die voorwerpen uit de Friese historie, maar ook zijn eigen historie. In die geschiedenis is het overbrengen van en het inrichten van de Bisschopkamers een niet weg te cijferen fase. Bovendien geeft de Bisschop-collectie een steeds waardevoller wordende indruk van de manier, waarop in het vierde kwart van de vorige eeuw een hartstochtelijk liefhebber zijn verzameling opbouwde. Dat wordt in ons land elders niet of nauwelijks zichtbaar gemaakt. Juist aan een verzameling, die in die tijd en op een dergelijke enthousiaste wijze bijeengebracht is, zullen we voor lief moeten nemen, dat Bisschop zich weinig bekommerde over de herkomst van zijn objecten. Soms geeft hij een summiere aanduiding (en die is in de bovenstaande tekst doorgaans vermeld), maar dikwijls zijn zijn mededelingen afwezig of al te summier. Daarvan had mr. Boeles ook al weet: "De meeste particuliere verzamelaars verzuimen helaas om aan te tekenen op welke wijze de oudheden in hun bezit kwamen (. . .). Bij de beschrijving van de verzameling-Bisschop, die veel belangrijks bevat op het gebied van volkskunst, hebben wij het gemis van een dergelijken inventaris ten zeerste gevoeld".

Wumkes.nl

Ingelske komedianten yn Fryslân (1592-1645)

Ph. H. Breuker

Tusken 1592 en 1645 binne der yn Fryslân no en dan berjochten oer saneamde Ingelske komedianten.[1] Yn deselde tiid spylje se ek yn oare parten fan ús lân en dêrbûten, foaral yn Dútslân. De âldste opjefte yn de Nederlannen is út Veere yn 1583, de lêste fan 1656 út Dordrecht en dy jierren begrinzje meiïens begjin en ein yn hiel West-Europa. Wol wurdt yn Dútslân de oantsjutting Ingelske komedianten noch oant yn de achttjinde ieu brûkt, mar dan giet it om toanielselskippen dy't al lang besteane út lju fan de eigen streek.[2] Hoe fier oft dat ûneigentlike gebrûk weromgiet, is min te sizzen. Al ier lykwols ferbûnen de Ingelsen ien of mear fan sokke lju oan har ploech om mear mei taal dwaan te kinnen.[3] Yn har âldste stikken wie de tekst mar bysaak. De tried fan it ferhaal wie oan de útbylding dúdlik genôch en it gong foaral om sjongen, dûnsjen en akrobatyk. In goeie yndruk fan dy iere opfierings jout in ferslach fan in tiidgenoat út Münster yn 1599:[4]

> Den 26. Novembris sindt alhir angekommen elven Engellender, so alle jungi und rasche Gesellen waren, ausgenommen einer, so tzemlichen althers war, der alle dinge regerede. Dieselben agerden vif taghe uf den rädthuse achter-einandern vif verscheiden comedien in ihrer engelscher sprache. Sie hetten bie sich vielle verschieden instrumente, dar sie uf spieleten, als luten, zitteren, fiolen, pipen und dergelichen; sie dantzeden vielle neuwe und frömmede dentze (so hier zu lande nicht gepruechlich) in anfang und Ende der comedien. Sie hetten bei sich einen schalkes naren, so in duescher sprache vielle bötze und geckerie machede under den ageren, wenn sie einen neuen actum wollten anfangen und sich umbkledden, darmidt ehr das volck lachent machede. Sie waren von den rade vergeliedet nich lenger als ses taghe. Do die umb waren, mosten sie wedder wichen. Sie kregen in den vif taghen von den, so es hören und sehen wolten, vielle geldes.

Ek yn letter tiid bleau útbylding haadsaak. Sa is yn de bewurking fan Shakespeare syn *Hamlet* de klam ferlein nei it ferhaal fan de wraak, de spokerij, it grouweljen en de kluchtige sênes.[5] It gong om it spektakel, om it sjen. Dêr holpen ek de prachtige kostúms en de blinkende juwielen ta dy't har yn 1593 te Ljouwert ôfnommen waarden.[6]

Lykas alle toaniel hiene ek de Ingelske komedianten mei beswieren fan de gereformearde tsjerke te krijen. It measte effekt lykje dy hân te hawwen yn de earste jierren nei de Synoade fan Dordrecht. Oant no ta is der tusken 1620 en 1629 yn ús lân mar ien opfiering bekend. Dat is dy fan 1623 te Amsterdam, of leaver – tekenjend genôch foar de healslachtige situaasje dy't ûntstien wie – krekt bûten de stêd, yn de ban fan Diemen. Yn 1635 die him soks ek yn Ljouwert foar, dêr't wol yn 'e Skrâns of op it Fliet spile wêze sil. De stêd ferbea it doe noch, mar tsien jier letter joech de Frjentsjerter magistraat tastimming. De tiden wienen lykwols noch net safolle feroare dat ek de Akademyske Senaat doe meigean koe om ûnder de galerij spylje te litten. De professoaren berôpen har op in beslút fan har foargongers út 1621, krekt as koenen se it ek net helpe dat se der tsjin wienen.[7]

Wa't der gjin probleem fan makke, wie steedhâlder Willem Freark. Dy liet har yn 1652 op syn brulloft komme. En al barde dat te Kleef, dat fier genôch fan hûs wie, it bewiist wol hoe't ek yn Fryslân yn hofrûnten ferlet fan toanielfermaak wie.[8] Ta dy rûnten hearden fansels de offisieren út it leger en ek fan har is der mei it Fryske materiaal dat hjir publisearre wurdt oan te toanen dat se it Ingelske toaniel net skouden. Yn 1612 nammentlik spilen by gelegenheid fan in besite fan in Nassau (foar 't neist Graaf Hindrik, al kamen ek Willem Loadewyk en Ernst Casimir dat jiers elk apart noch in kear yn

Wumkes.nl

'e stêd) yn opdracht fan it stedsbestjoer fan Harns "Com*me*dianten van*den* overste compagnie". Dat it hjir om Ingelske komedianten giet, blykt út in twadde post yn it stedsrekkenboek fan 't selde jier. Dy oerste wie Julius van Eysinga, haad fan it saneamde Friese Regiment, en dy kompagny sil wol in part fan dat regimint west hawwe, dat mûlk oer mear stêden ferdield wie. Der wie oars noch in oare kompagny yn dy tiid yn 'e stêd, in Ingelsken! Ek dêrfan skine der doe mear yn Fryslân west te hawwen, want John Spencer dy't yn desimber 1613 as hopman te Harns neamd wurdt, hjit yn novimber noch luitenant fan in Ingelske kompagny te Snits. Mooglik hawwe dy kompagnyen de tiid fan it Bestân yn Fryslân trochbrocht. It "Engels leger in de [Harnzer] Drooghstrate" is it bestean oant no ta fan oan te wizen fan 1613 oant 1618. Yn 1621 wie Spencer yn alle gefallen "capitain van een compaignie Engelsche soldaten" te Doesburch, dat fansels tichter by it aksjegebiet lei.

Men soe miskien earder ferwachtsje dat de toanielspilers by de Ingelske kompagny hearden, lykas Leycester yn 1585 guodden meinaam. Mar dat stiet der dochs net en om de beide Harnzer kompagnyen lyk te slaan giet my fier genôch. De Ingelsen hienen har eigen regimintsyndieling. Hiel folle docht it der ek net ta, wêr't se krekt by hearden. Wichtiger is dat hjir foar it earst in fêste ferbining mei in legerûnderdiel dúdlik wurdt. Oant no ta wienen Ingelske komedianten allinne foar fêst oan in pear hôven yn Dútslân fûn, dêr't Brussel (sjoch noat 8) ek noch oan taheakke wurde kin. En dochs: it ferskil mei dy hôven is miskien net iens sa grut. Heechste kommandant fan it Fryske regimint wie de steedhâlder. Om him hinne ferkearden oant it midden fan de santjinde ieu allegear bûtenlânske offisieren. Mear as ien fan har troude mei in frou út de Fryske adel, lykas John Spencer, al neamd, yn 1616 mei Barber van Hemmema, of syn faandrich Davidt Fludt trije jier earder, ek te Harns, mei Anna van Glins. En doe't Ernst Casimir de stêd yn 1612 besocht, kaam er dêr yn it selskip fan syn sweager "de jonge hartoghe van Bruijnswijck", en de "Suijte" fan harbeiden.[9] Dy syn heit wie ien fan de foarsten dy't Ingelske komedianten oan syn hof (yn Wolfenbüttel) hie. Op 'e brulloft fan Ernst Casimir en Sophia Hedweg op 8 juny 1607 te Groeningen by Halberstadt hiene se trouwens ek spile, sa't Schrickx 166 oannimlik makke hat.

It Bestân moat wol in bûnte tiid west hawwe, dêr't folle yn koe. Yn dat fermidden past ek Starter. Lykas bekend makke dy yn 1613 risselwaasje om út Amsterdam wei nei Fryslân te ferhúzjen. Brouwer hat sjen litten hoe't gâns fan syn wurk op de stikken fan de Ingelske komedianten liket. Dat jildt foar kluchten en sangen as *Menniste vryage* en it *Kluchtigh — T'Samengesang van dry personages,* mar ek foar it "Blyeyndich-truyrspel" *Timbre de Cardone* mei syn Fryske tuskenstikken en faaks ek wol foar in oare tragy-komedy, *Daraide.* By it fierhinne ûntbrekken fan oerlevere stikken is it net goed mooglik om altyd útslútsel oer beynfloeding te jaan, en dat jildt yn it lêste gefal ek. Dochs wize de stof (út de doedestiids ek by de Ingelske komedianten populêre Amadisromans) en de wize fan bewurkjen dy kant út. Brouwer neamt wat dat oangiet "de verthooninghen = dumb shows; de prachtige optochten = triumphs; het opkomen van de koning(innen) met trompetgeschal; de tweegevechten, eveneens met begeleiding van trompetten; de liederen met instrumentale begeleiding".[10] En ek foar Starter syn toaniel wie der nei Dordrecht gjin plak mear.[11] Wat oars leit dat miskien mei syn freon, Reinier

Wumkes.nl

I. I. STARTERS
Blyeyndich-Treurspel/
VAN
TIMBRE DE CARDONE
ENDE
FENICIE VAN MESSINE,
Wet een Vermaecklijck Sotte-Clucht van een Advocaet ende een Boer op't plat Frieschy.
TOT LEEVWARDEN,
Voor Jan Jansen Starter/ Boeckvercooper by de Bijl/ in d'Engelsche Bybel. Anno/ 1618.

Olivier van Zonhoven, Frânske skoalmaster te Harns. Dy joech yn 1616 syn *Blyeindich-Treurspel Van 't Gevecht Der dry Horatien ende Curiatien, ende der Zuster moord Horatij* út. Dat moat nochris besjoen wurde op ynfloed fan it Ingelske komediantetoaniel, mar sa op 't each liket it mei syn klassike eigenskippen earder op in reaksje.[12] Om dat lêste moat men witte dat der yn deselde tiid ek in "flaemse camer van rethorica" te Harns bestien hat, dy't dit stik wol opfierd hawwe sil.[13] Yn sa'n rederikerskeamer telden oare tradysjes as by de Ingelske komedianten. Dêr lei folle mear de klam op wurdkeunst en tekst yn it algemien. Dat ferskil wie it krekt wat dy Ingelsken sa populêr makke: ". . . sy suysebollen, en draeyen als een tol:/ Sy spreeckent uyt haer geest, dees [de rederikers] leesent uyt een rol" neffens Bredero.[14] It opdoeken fan de Keamer sil oars dochs wol deselde achtergrûn hawwe as yn Ljouwert, krekt omdat it yn deselde snuorje barde. Bûten Ljouwert en Harns binne der yn Fryslân gjin rederikerskeamers út dizze jierren bekend.

Hoe'n bytsje wy fan dy Ingelske komedianten eins noch ôfwitte, is yn it foarige al mear as ien kear útkommen en dat blykt ek wol út it feit dat der fan de fiif (of seis, as Eduart ek ien west hat) spilers út 1593 te Ljouwert mar ien mooglik oars bekend is.[15] Alles meielkoar

Wumkes.nl

binne der trouwens net folle nammen yn ús lân oerlevere. Riewald, dy't alles neigongen hat dat op 'e Nederlannen slacht, komt op 41.[16] Sels Jan Koolstock (dat wol ien fan de trije Jannen wêze sil dy't earder neamd wurde) is fierders ûnbekend. Hy hat oars grif de bekendste figuer fan 'e ploech west, de klown, sa't syn namme wol útwiist. Oaren hjitten krekt sa nei iten en drinken: Jan Posset, Hans Knappkäse, Jack Pudding, Johan Banser, Hans Wurst, Jan Stockfisch of Pickelhäring.[17] De iene dy't miskien noch al earne oars neamd wurdt, is Jan Jorden, as er teminsten deselde is as de Ingelske muzikant fan dy namme dy't yn 1617 de magistraat fan Leiden "op haere maeltijd met sijn const heeft vereert" en dy't dêr yn 1628 ta stedsspylman beneamd waard.[18] Sil der mear klearrichheid komme, dan moat der mear socht wurde, foaral tusken 1590 en 1620 as ik myn sin sis. Dat wie ek de tiid dat de skilderkeunst har hjir losmakke út de agraryske tradysje en dat it muzyklibben bloeide.

Noaten

1. Fryslân wurdt neamd yn in stik út 1592 en fierder binne der út 'e provinsje sels boarnen út 1593, 1597, 1612, 1635 en 1645. Allegearre wurde se hjir yn in *Taheakke* útjûn, de earste neffens Schrickx, de oaren út 'e boarnen. Oant foar koart wiene dy fan 1593, 1612 en 1635 ûnbekend. Ik fûn se by it sykjen nei wat oars en slút net út dat systematysk ûndersyk fan steds-, Steate- en steedhâlderlike rekkens mear oan it ljocht bringe sil. In earder oersjoch fan de sitewaasje yn Fryslân jout Poortinga, dy't it hiele toaniel fan earder bestrykt. De Nederlannen behannelet Riewald (1960 foaral biografysk en 1984 bibliografysk ûnder opjefte fan alle fermeldingen plak foar plak). In goeie gearfetting fan ûntjouwing en in nije wurdearring fan literêre betsjutting jout Hoffmeister.
   W. Schrickx. "English Actors at the Courts of Wolfenbüttel, Brussels and Graz during the Lifetime of Shakespeare," yn: Shakespeare Survey, 33 (1980) 153-168.
   Y. Poortinga. "It toaniel yn Fryslân yn 'e 17e ieu," *De Vrije Fries,* 42 (1955) 107-117; werprinte yn: Y. Poortinga, *Fan skriften en skriuwers* (Grins, 1970; Estrik XLIV) 1-11.
   J. G. Riewald. "New light on the English Actors in the Netherlands, *c.* 1590 – *c.* 1660", *English Studies,* 41 (1960) 65-92.
   J. G. Riewald. "The English Actors in the Low Countries, 1585 – c. 1660: an annotated Bibliography yn:" G. A. M. Janssens e.o. (red.), *Studies in seventeenth-century English Literature, History and Bibliography* (Amsterdam, 1984).
   G. Hoffmeister. "The English Comedians in Germany" yn: G. Hoffmeister (red.), *German Baroque Literature* (New York, 1983).
2. Hoffmeister, 146.
3. In Nederlânske akteur dy't mei Ingelske komedianten meidie, is Adriaen van den Bergh út Utert (Riewald 1960, 85). Dêr blykt wat fan yn 1639, mar al yn 1629 wenne ien fan de bekendste lieders fan in troep, Robert Reynolds, yn dy stêd (Riewald 1960, 84). Van den Bergh bewurke om 1620 hinne al stikken fan Ingelske komedianten yn it Nederlânsk. Hy wie befreone mei Starter oant se yn 1621 spul krigen om de útjefte fan wat de *Friesche Lusthof* wurde soe (Brouwer 36). J. H. Brouwer, *Jan Jansz. Starter.* (Assen, 1940).
4. Hoffmeister, 143-4.
5. Hoffmeister, 148.
6. Sj. Taheakke: Ljouwert 1593.
7. Doe gong it om alle toaniel: "XIV Augusti decretum est, actus Comoediarum & Tragoediarum posthac in universum esse prohibendos" (Ac. Fran. 5A, RAF). De mieningen ûnder de heechleararen wiene doe ferdield, sa't út in befêstiging fan tsien dagen letter blykt: "Decretum est post habitam disputat".
8. It stik, in frijbrief, wie oant no ta ûnbekend. It is ek yn de Taheakke opnommen. De ploech sil dy fan John Wayde west hawwe dêr't Riewald (1960, 89, 91) fan fêststeld hat dat dy yn 1648 en 1650 foar aartshertoch Leopold Willem spile, mar net fan wist dat er dy yn tsjinst hie lykas yn dit stik bliken docht.
9. De gegevens oer de Ingelske kompagny te Harns komme út de stedsrekkenboeken (GA) en út de trouboeken fan de Herfoarme tsjerke (DTB 331; RAF), dy't earst sûnt 1613 oerlevere binne. De legering yn de Drooghstrate blykt út Ha T3, 250; RAF; 13 juny 1618 (freonlike meidieling fan de hear J. Wobma). Dat Spencer yn 1621 yn Doesburch siet, stiet yn Hyp. 21, 148 fan Ljouwert (GA) en dat er

Wumkes.nl

yn 1613 te Snits wie yn Ha T2, 353; RAF. Hy hie doe oars al konneksjes mei Harns, want neffens itselde stik wie er eigener fan in part fan in hûs dêr. Eysinga wie oerste fan 1603 oant 1631. Hy stie fuort ûnder steedhâlder Willem Loadewyk (Ten Raa/De Bas). Foar de listen fan offisiersoanstellingen haw ik in Register op de resolúsjes fan Dep. Steaten ûnder eagen hân, dat G. Nauta makke hat (GA Ljouwert). Op 'e lêsseal fan it RAF binne ek wol sokke listen, bygl. Inv. s. 18. F. J. G. ten Raa en F. de Bas, *Het Staatsche leger 1568-1795* (II Breda, 1913; III 1915).

10. Brouwer, 108. Starter hoecht de Ingelske komedianten net yn Fryslân kinnen leard te hawwen. Hy kaam al sûnt 1612 (Kalma, 222) op 'e Frankfurter Messe, dêr't se alle jierren spilen. J. J. Kalma, "Hwerom kaem J. J. Starter nei Ljouwert ta?, *It Beaken,* XV (1953) 221-226.
11. Breuker 1984. It hjir bybrochte is in oanwizing dat it ferbieden fan de Ljouwerter rederikerskeamer net fan de steedhâlder en syn hofrûnten útgongen is. Ik begryp it *Wellekomst-Gesangh* foar Willem Loadewyk dat Brouwer 23 op 28 desimber

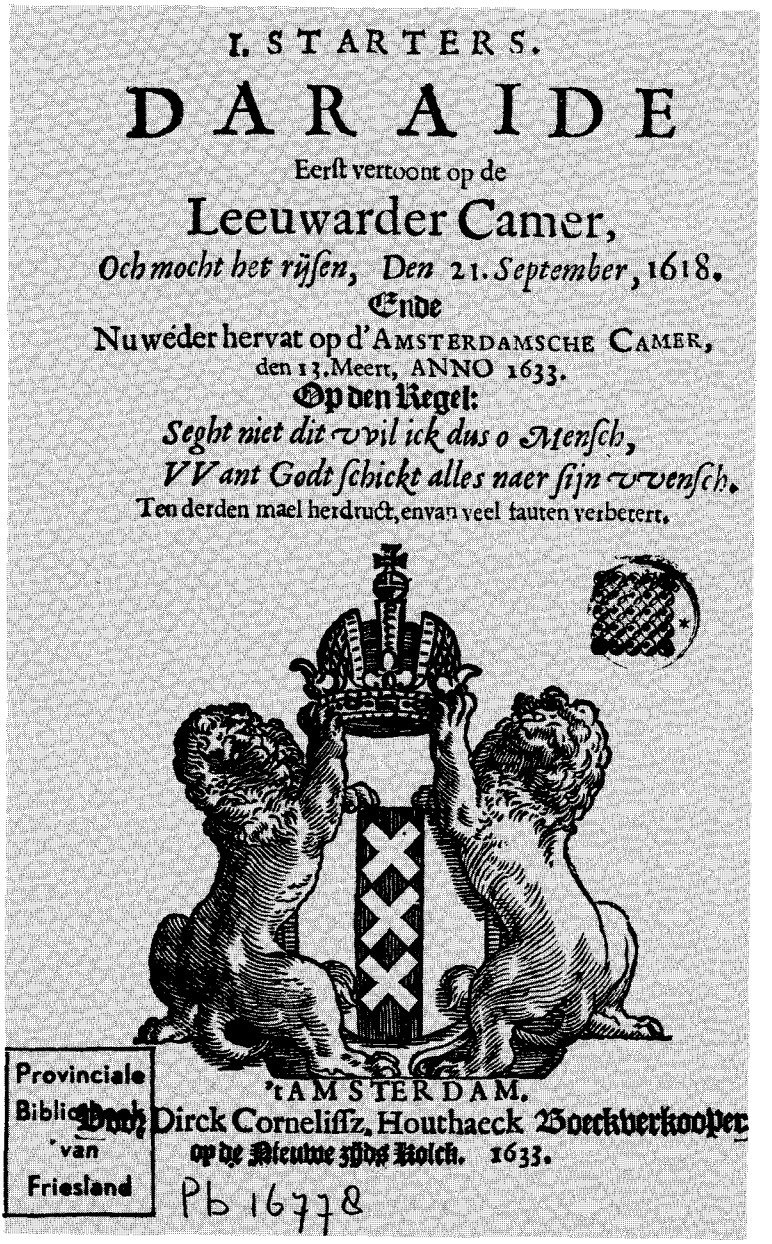
I. STARTERS.

DARAIDE

Eerſt vertoont op de

Leeuwarder Camer,

Och mocht het rijſen, Den 21. *September*, 1618.

Ende

Nu weder hervat op d'AMSTERDAMSCHE CAMER,

den 13. Meert, ANNO 1633.

Op den Regel:

Seght niet dit wil ick dus o Menſch,

VVant Godt ſchickt alles naer ſijn wenſch.

Ten derden mael herdruckt, en van veel fauten verbetert.

't AMSTERDAM.

Door Dirck Corneliſſz. Houthaeck Boeckverkooper

op de Nieuwe zijds Kolck. 1633.

Provinciale Bibliotheek van Friesland
Pb 16778

Wumkes.nl

1617 datearret dan ek as in teken dat de steedhâlder – dy't doe al foar de kalvinisten keazen hie – it toaniel noch beskerme.
Ph. H. Breuker, "De godstsjinstich-politike ûndergong fan de Ljouwerter rederikerskeamer yn 1619", yn: N. Århammar e.o. (red.), *Miscellanea Frisica* (Assen, 1984) 411-422.

12. Oer de klassike eigenskippen: Rens passim, oer Olivier: Breuker 1982.
L. Rens, *Genres in het ernstige Renaissancetoneel der nederlanden tot 1625* (Hasselt, 1977).
Ph. H. Breuker, "Harns 1623: de "Fransche Meester", Camphuysen en Starter", *Ut de smidte fan de Fryske Akademy,* 16 (1982) 12.
13. Ha 309 (GA). De keamer wurdt twa kear neamd yn de rekkens fan dy jierren, beide kearen yn 1618. Op 21 oktober hjit er de "gewesene camer van Rethorica". Hy wie oant no ta yn de literatuer net bekend.
Folle letter, yn 1659, is der sprake fan "het oud commediants huis", sûnder dat dûdlik is oft dat mei de Flaamske keamer te meitsjen hat (Ha T10, 198; RAF; freonlike meidieling fan de hear J. Wobma).
14. Oanhelle neffens Riewald 1984, 157.
15. Neffens ferliking mei Bentley. Ek prof. Riewald koe se op dy iene nei oars net (freonlike meidieling yn brief fan 16 maart 1983). Hy neamde yn ferbân mei Eduart út 1593 noch hiel foarsichtich in Johan Eydtwartt, yn 1627 mei Robert Reynolds te Torgau. Ik tink ek oan de al like ûnbekende Eduard Sauss (of Sanss) dy't yn 1592 yn Arnhim wie mei Robert Browne (Riewald 1960, 71).
G. E. Bentley, *The Jacobean and Caroline Stage. Dramatic Companies and Players II* (Oxford, 1941).
16. Riewald 1984, 173.
17. Hoffmeister, 147.
18. Riewald 1960, 81. De oanstelling neamt D. J. Balfoort, *Het muziekleven* in Nederland in de 17de en 18de eeuw (Den Haach, 1981[2]) 37.

Taheakke

1592 Fryslân

Rekest fan Lord Admiraal Charles Howard oan de Steaten-Generaal: Messieurs, Comme les presentz porteurs, Robert Browne, Jehan Bradstriet, Thomas Saxfield, Richard Jones, avec leurs consortz, estantz mes Joueurs et serviteurs ont deliberé de faire ung voyage en Allemagne, avec Intention de passer par les païs de Zelande, Hollande et Frise. Et allantz en leur dict voyage d'exercer leurs qualitez en faict de musicque, agilitez et joeuz de commedies, Tragedies et histoires, pour s'entretenir et fournir à leurs despenses en leur dict voyage. Cestes sont partant pour vous requerir leur monstrer et prester toute faveur en voz païs et Jurisdictions, et leur octroyer en ma faveur vostre ample passeport soubz le seel des Estatz, à fin que les Bourgmestres des villes estantz soubz voz Jurisdictions, ne les empeschent en passant d'exercer leur dictes qualitez par tout. Enquoy faisant, je vous en demeureray à tous obligé, et me trouverez très appareillé à me revencher de vostre courtoisie en plus grand cas. De ma chambre, à la court d'Angleterre ce xme jour de Febvrier 1591.
Vostre tres affecsionné à vous fayre plaisir et sarvis C. Howard.

Schrickx, 153

1593 Ljouwert

20/9 Robert de Jong suager van Rattaller in persoen nempt an tbetalen Jan Arnts *zoon* hoofftdiaken der huisarmen van*de* armen wegen hondert Dalers tot dertich *stuivers* den daler van*de* wegen de Engelsche speelluiden en*de* comedianten, om dat sij XIIII dagen lanck van maendach lestleden begonnen in dese stadt mogen spelen, en*de* dat als principael schuldener met revocatie van discussie en*de* divisie in solidum en*de* in tgeheel, onder reale exemtie als men stadts en*de* armen incomsten daetlic executeert twelc Fetse Symons en*de* Lywe Peters schepens van*de* stadts en*de* gemelte armen wegen accepteren, actum den 20 septembris anno 1593 tbetalen voor tende van*den voorschreven* 14 dagen Aktenboek 1588-1604, f. 107; G A Ljouwert

9/10 Rienk Andres *zoon* in persoen verclaert tfreden tsin en*de* nempt an de goeden behooren*de* den engelschen speelluiden in handen van Reyner Vincents *zoon* wachtmeester daetlic over televeren als by hem sin mits dezelve niet van*de* wachtmeester relaxeert worden eer hy Rienck sin costen opte cleederen tbecomen verschoten heff vuitgelecht, met oeck dcosten van Eduart tsoeken en*de* tbecomen, utsupra (= IX octobris) Id. id. f. 108

16/10 De tsamptlike crediteurs van*den* Engelsche speelluiden te weten mr Robert de

Wumkes.nl

Jonghe, Riencx Andres *zoon*, Derc Douwes *zoon,* Derc Harts, Hotze Algeris *zoon,* Albert Jans tromslager, Isbrant Cornelis *zoon* timmerman, Henric Willems *zoon* Velsius *zoon*, Frans Mijnnes *zoon*, in persoen verclaren te mogen liden en*de* tefreden te sin dat de Engelsche vuit hare hechtenisse gevrijet worden onder conditie nas*chreven,* Sulx dat de Engelsche speelluiden te weten Jan Andres *zoon,* Willem Pates *zoon,* Jan Maffet, Willem Joercs en*de* Jan Jorden, dwelke twee leste niet present sin dan verclaren de andere drie deze twee absenten darin mede te consenteren met har andere geselschap, tsamen annemen te willen in XIIII dagen den crediteurs har competeren*de* schulden betalen, andersins mogen liden en*de* versoeken dat na de XIIII dagen van dato dezes de juwelen clederen en*de* anders int inventaris geregistreert, soo bij Rienck Andres als by Henric Velsio en*de* by Reijner Vincents *zoon* gewest sinde en*de* noch sinde moge opentlic bij boelgoet vercofft worden, en*de* elx crediteur pro quota har betalinge daran becomen mogen, en*de* daar van de penninghen lichten twelke de vors*chreven* crediteurs accepteren salff hen vorder recht, act*um* ter audientie van*den* presideren*de* burgem*eester* Floris Leenerts *zoon* den XVI octrobris anno 1593.

Id. id. f. 109

5/11 Robert de Jonge, Rienck Andris *zoon,* Jan Andris *zoon*, Isbrant Cornelis *zoon* vor hen en*de* Derc Douwes *zoon,* en*de* mede vor Hotze Algers brouwer crediteurs van*de* Engelsche compagnie syn te freden en*de* verzoeken dat de cleederen en*de* goederen van*de* Engelsche compagnie tsamen by boelgoet vercofft worden en*de* de crediteurs daraff bevelen worden, Int welke Jan Koolstock in persoen vor hem en*de* vordgemeene compagnie verclaert te consenteren act*um* de V novemb*ris* a*nno* 1593. present Jan van Loon en*de* Reyner Vincents *zoon* wacht*meester*. Id. id. f. 110

15/11 Op huiden den XV novemb*er* a*nno* 1593 sijn de gemeene crediteurs van de Engelsche comedianten en*de* springers gecompareert voor den presideren*de* burgemeester en*de* Dr. Gellio Hillema schepen gecommitteerde omme hen crediteurs te accorderen so doenlic anders hen in cas van preferentie te ontscheiden, Ende so sij crediteurs niet kosten accordeert worden, Is hen geordonneert dat sij binnen acht dagen peremptorie bij versteck sullen inbrengen welke sij samptlic annemen te wijllen doen en*de* in cas van preferentie har stucken tsullen inbrengen act*um* utsupra

Id. id. f. 110, 111

1597 Frjentsjer

Trecht der Stadt Franeker accodeer[t] Wijbe Jacobs *zoen* Raedt en*de* Rentm*eester* der zelver Stede Van*den* Ontfanck sijnes Rentampts te deduceren en*de* inne te houden ds*omme* van Twee en*de* Dartich Carolus g*uld*ens en*de* anderhalve stuiver, heerkomen*de* die twee en*de* twintich Car*olus* g*uld*ens en*de* thien st*uiver*s van zeeckere rec*om*pens den Studenten ten respecte van*den* Actien der Comedien etc. byden gerechte geaccordeert Vijftehalve gelijcke guldens zeeckere Engelsche Comedianten gepasseert en*de* die restante vijff Car*olus* g*uld*ens en*de* anderhalve st*uiver* Tz*om*me Aucke *zoen* tot behulp van tijne huijshuijre verleeden Meij verscheenen geschoncken, Actum den XXV: en Octobris a*nno* XV^{C}. zeeven en*de* tnegentich

S*omm*a XXXII£ 1½ sts. Ghemmenich

3022, GA Frjentsjer

1612 Harns

(5 maart) Aenden Com*m*edianten van*den* overste compagnie 12 £

303, G A Harns

Aenden Engelsche com*m*edianten die ter tijde van zijn Ex*cellen*tie compste alhier mit blasen en*de* spelen van trompetten en*de* instrumenten den stadt gedient hebben 40 £

Id. 304

1635 Ljouwert

16/7 Den Deurwaerder Lambert Arjens van den Bos wert gecommitteert ende geauthoriseert om hem Daetelijck te transporteren buijten de Stadt Leeuwarden in de Jurisdictie van Leeuwarderadeel alwaer de Engelsche Commedianten teegenwoordich aldaer ageren, Ende deselve ofte den M*eeste*r van dien uijt den naeme en*de* van weegen deese Vergaderinghe aen te dienen datse van stonden aen sullen aff laeten om meer aldaer te speelen. Ende ingevalle zij nae gedaene Insinuatie evenwel hun verstouten om te ageren, Werdt den gemelten Deurwaerder geauthoriseert om met 25. Soldaeten hem ter voors*chreven* Plaetse te begeeven en*de* aldaer't ageren van de voors*chreven* Commedianten met gewelt te resisteren ende beletten ende dat tot Costen ende Laste van de voors*chreven* Commedianten

Steaten G 10^{9}, RAF

Wumkes.nl

1645 Frjentsjer
13.a Novembr: [1645]
Comœdi Anglicani numero 14 multis et Illustribus testimoniis instructi petiverunt sibi concedi porticum Academiæ, ut in ea (: impetrata jam a Magistratu Urbano venia ludendi:) ad lucernas agerent comœdias, Tragedias & Pastorales suas de argumentis veteris seculi historiæ. Jussu senatus Academici illis responsum est, nullum DD. Professorum esse, qui vellet communicare cum ista re; neq*ue* licere ipsis Academiam huic usui accommodare, unde ejus infamia proventura sit, neq*ue* item velle malum exemplum præbere, studiosis, aut eos ad vanitates â bonis studiis abducere. Atq*ue* eam non tantum esse ipsorum sententiam, sed et in eo vestigia premere Antecessorum, qui jam Anno 1621: similiter de hoc genere decrevissent. Hoc responsum placuit in Acta referri.

Quod testor n*omine* publico
Hessel Coumans
Acad: secretarius

Ac. Fran. 5A f. 133, RAF

1652 Kleef
Wilhelm Friedrich
Wy versoeken hiermede alle Controlleur[s] Commisen ende Tolenaers langs de Wael, de Maes ende op de Schelde resideerende insonderheid degeene die tot Lille commandeer*en* ende d'opsicht hebb*en* op de breuk*en* ende toll*en* vertoonderes deese de Comedianten van den Syn Hoochheit den heer Ertshertoch Leopoldus met haer by hebbende bagage zynde niet anders als haere Cledinge*n* ende machynen tot den theatre dienende ende by haer alhier op ons*en* bruyloft gebruikt willen vry, franc ende ongehindert tot nae Bruxelle passeer*en* ende voer*en* laet*en*. Waeraen ons seer aengenaeme vrindschappe sal geschieden die wy tot allen tyden nae behooren te verschuld*en* bereit zyn. Gegev*en* binn*en* Clef den 6/16 May 1652

Steedh. argyf 353, RAF

Wumkes.nl

Van Papingastins en Popmafenne

De lokalisatie van een Oldehoofster pastoorsgoed te Leeuwarden.

Marten Meijer

Voor degene, die zich in de historische topografie van Leeuwarden wil verdiepen, is Eekhoffs *Geschiedkundige Beschrijving* [1] nog steeds een veel geraadpleegde gids. Niettemin is ondertussen genoegzaam bekend, dat veel passages op dit terrein, zeker voorzover die betrekking hebben op de Middeleeuwen, met een kritische instelling moeten worden gelezen en met een korrel zout genomen. Een extra handicap is daarbij, dat lang niet al die passages herkenbaar zijn als eigenhandige stellingen of conclusies van de schrijver zelf. Er is dan ook onvoldoende onderkend, hoezeer de vanzelfsprekendheid van Eekhoffs toon zijn lezers op het verkeerde been zet. Dit artikel mag daarvan blijk geven.

Inmiddels hebben recente inzichten op het gebied van bouw- en bewoningsgeschiedenis op veel punten nieuwe interpretaties van de door Eekhoff benutte bronnen mogelijk gemaakt. Zo kon de geschiedschrijving van Leeuwarden tot het fameuze jaar 1435 ook op deze terreinen worden geaktualiseerd.[2] Als Eekhoff vanaf het midden van de zestiende eeuw, toen de publieke administratie consequenter bewaard werd, betrouwbaar geacht mag worden, rest nog zo'n anderhalve eeuw, waarin zijn voorstelling van de stedelijke topografie aan herijking toe is. Juist in deze periode, als toetsing van de bronnen aan huidige inzichten zo vruchtbaar gaat worden, valt de 'bloeitijd' van de Papingastins, een pastoorswoning bij de Sint Vituskerk van Oldehove.

Vroegere interpretaties

Als 'Papingastins' staat vanouds het huis Grote Kerkstraat 13 bekend. Met zijn markante traptoren is het pand, dat sinds 1972 deel uitmaakt van het museum Het Princessehof, een opvallende verschijning in het stadsbeeld (afb. 1). Over weinig Leeuwarder huizen is zo vaak geschreven: De vermeende ouderdom, het opmerkelijke voorkomen, de gaaf bewaarde opzet en de tot de verbeelding sprekende bewoning door Marijke Meu hebben verscheidene onderzoekers er toe gebracht er aandacht aan te besteden.

Eekhoff is de eerste, die het huis samen met de westelijke belendingen als Papingastins beschrijft.[3] Hij schetst het beeld van een 'sterk steenen huis' met kapel en daaraan verbonden priester en kapelaan, dat in het begin van de vijftiende eeuw door het 'adellijk geslacht' Papinga of Papema gesticht zou zijn. De bijbehorende landerijen zouden zich onder de naam Papingafenne tot de huidige Spanjaardslaan uitstrekken. Visscher heeft daarna het huis tot aannemelijker proporties terug gebracht. Uit de eigendomsverhoudingen rond het midden van de zeventiende eeuw maakt zij op, dat alleen het huis met de traptoren als Papingastins moet worden beschouwd.[4] Vervolgens heeft Van Buijtenen – geheel in de overtuiging dat het hier om het huis in de Grote Kerkstraat ging – aangetoond, dat de Papingastins behoorde tot het pastoriegoed van de Sint Vitus en als woning diende voor een van de beide daaraan verbonden pastoors.[5] Schuur tenslotte volgt de drie archivarissen, al vraagt hij zich wel af of de vorm van de stins nog de oorspronkelijke is.[6]

Voor deze twijfel was intussen voldoende aanleiding: Schrijvers uit meer bouwhistorische hoek hebben immers steeds vraagtekens gezet bij de hoge ouderdom van het huis. Al in 1920 dateert de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg het voorzichtig als zestiende-eeuws.[7] Ook dr. C. L. Temminck Groll acht de eerste helft van de vijftiende eeuw te vroeg.[8] Ter gelegenheid van de restauratie rond

Wumkes.nl

Het laat-zestiende-eeuwse huis Grote Kerkstraat 13. Eekhoff zag het voor de in vijftiende-eeuwse bronnen genoemde Papingastins aan. Ten onrechte: de stins lag buiten de gracht op het Nieuwland en was al voor 1565 verdwenen.

1970 zet Van der Molen de visies nog eens op een rijtje, maar weet met de discrepantie tussen de vijftiende-eeuwse naam, het daarin vervatte gebouwtype en het karakter van het bestaande huis niet goed raad. Na de restauratie houdt hij het erop, dat de stins in de zestiende eeuw door een particulier werd her- of verbouwd. Daarbij zou de naam bewaard gebleven zijn.[9] R. J. Wielinga, rayonarchitect bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, geeft op goede gronden een datering in de tweede helft van de zestiende eeuw en concludeerd tenslotte resoluut: "Ter plaatse van het huidige pand heeft reeds een ouder gebouw gestaan".[10]
Alle reden dus de bouwgeschiedenis eens nader te bekijken. Het hele bouwwerk oogt inderdaad laat-zestiende-eeuws en als het de opvolger van een stins zou zijn, dan zou daarvan in de kelders of in het materiaalgebruik iets terug te vinden moeten zijn. Hoewel de kelders thans van binnen zijn gepleisterd en inspectie van het metselwerk

Wumkes.nl

dus niet meer mogelijk is, tonen de kelderwanden, die aan de achterzijde grotendeels boven het maaiveld liggen aan de buitenzijde geen vijftiende-eeuws (moppen)werk. Integendeel, het metselwerk vormt één geheel met de bovengelegen gevels. De plattegrond van de kelder vertoont verder geen onregelmatigheden, wijst nergens op gebruikmaking van ouder werk en vormt een samenhangend geheel met de opbouw erboven. De toegepaste overwelvingswijzen zijn gebruikelijk rond het midden van de zestiende eeuw. Alleen de westmuur van het dwarshuis bevat ouder werk, maar dat is zeker jonger dan de vijftiende eeuw.[11] De conclusie moet dan ook zijn, dat het gehele huis volgens één plan rond 1570 is opgetrokken.
Als de stins hier al gezocht moet worden, dan moet òf de naam op een veel jonger gebouw zijn overgegaan, zoals Van der Molen nog voorstelt, òf Eekhoff heeft doorslaggevende archivalische bewijzen voor deze lokatie gehad. Maar geen van beide blijkt het geval. Eekhoff geeft alleen 1484 als jaar, waarin hij de stins is tegengekomen en over naamscontinuïteit rept hij niet. Integendeel: "Vreemd is het, dat er van dit huis en deszelfs bewoners in de geschiedenis zoo weinig melding wordt gemaakt", merkt hij zelf al op en zijn betoog wint niet aan geloofwaardigheid, als hij meedeelt, dat het huis rond 1640 'Liauckemahuis' werd genoemd.[12] Visscher destilleert overigens geen van beide namen uit de door haar geraadpleegde Consentboeken en van een relatie tot de kerk van Oldehove blijkt daar ook al niets meer. De naam Papingastins moet zij voetstoots van Eekhoff hebben overgenomen, zonder commentaar op het feit, dat er sedert de vermelding ruim anderhalve eeuw zijn verlopen. De reductie van de stins tot het huis met de traptoren kan dan ook alleen op Eekhoffs situering gebaseerd zijn.
Verder blijkt uit niets, dat Eekhoff zich voor zijn lokalisering op meer bronnen heeft gebaseerd dan op de ene, uit 1484 daterende oorkonde, die hij in het archief van het Sint Anthonygasthuis had aangetroffen [13] en waarvan hij de tekst als bijlage in de *Geschiedkundige Beschrijving* opneemt. Maar noch voor de stins, noch voor de bijbehorende landerijen geeft dit stuk een exacte plaatsbepaling, zodat men tot de slotsom moet komen, dat de toekenning van de naam Papingastins aan het pand in de Grote Kerkstraat niet alleen van Eekhoff zelf afkomstig, maar bovendien onjuist is. Met het citaat van Wielinga is dan de cirkelredenering rond.
Zoals uit zijn formulering valt op te maken, is Eekhoff bij zijn toeschrijving van twee onjuiste veronderstellingen uitgegaan. In de eerste plaats ziet hij het huis onmiskenbaar voor de oorspronkelijke stins aan en dateert hij de bouwtijd aldus minstens een eeuw te vroeg. Daarmee vereenzelvigt hij het type huis, dat in de zestiende eeuw bij de adel als stadswoning in zwang was, ten onrechte met een stins en hij introduceert aldus een terminologische misvatting, die in meer populaire literatuur sindsdien onuitroeibaar gebleken is.[14]

Terug naar de bronnen
Nu de oorzaak en het verloop van de legendevorming rond het huis aan de Grote Kerkstraat zijn achterhaald, kan een poging worden ondernomen de stins opnieuw te lokaliseren. Allereerst zij hiervoor verwezen naar de genoemde oorkonde uit 1484. Omdat de tekst al enkele malen integraal is gepubliceerd, wordt dat hier achterwege gelaten.[15]
Het in het Oudfries gestelde stuk bevat een uitspraak of baar betref-

Wumkes.nl

fende een kwestie tussen heer Feyka, pastoor 'toe Papingha stins', en de priester en voogden van het Sint Anthonygasthuis. Zij hebben een bij de stins gelegen stuk weidegrond (dae fenna) in gemeenschappelijk eigendom en omdat daardoorheen recentelijk de stadsgracht is gegraven en de fenne zodoende in tweeën is gedeeld, is een schikking nodig tussen beide rechthebbenden. Daarbij wordt bepaald, dat de doorgraven fenne blijft behoren aan de pastorie die op de stins is gevestigd, terwijl het gasthuis naar elders wordt verwezen. Uit de tekst blijkt niet onmiddellijk, of de stins nu gezocht moet worden bij het gedeelte van de fenne, dat buiten de gracht is komen te liggen, dan wel bij het stuk, dat er nu binnen ligt. Maar de expliciete vermelding, dat ook dit laatste stuk – 'alsoe lytick ende alsoe graet als dat is' – aan de pastorie blijft, kan worden opgevat als een aanwijzing voor situering van de stins buiten de gracht.

Het Register van de Aanbreng brengt uitkomst.[16] In deze in 1511 opgestelde schatting voor de onroerend goed-belasting worden de goederen, die onder de jurisdictie van de stad vallen, in twee groepen verdeeld; de ene bevat de eigendommen, die binnen de gracht gelegen zijn, de andere die daarbuiten vallen. In deze laatste groep worden, behalve een reeks gebruikers en eigenaars van aandelen Papingafenne, ook 19 koegrazen 'bij Papingen steens' vermeld. Dat de stins buiten de gracht gezocht moet worden wordt hierdoor bevestigd; immers een plaatsbepaling ten opzichte van een gebouw binnen de vesting is zinloos.

De koegrazen bij de stins komen toe aan 'mester Bucho', in wie we de bekende mr. Bernardus Bucho van Aytta herkennen, de 'eerste' pastoor.[17] Van de beide pastoors, die de leiding van de zielzorg hadden in de parochie Oldehove, was hij het hoofd. Deze functie werd sinds lang door de stad begeven, terwijl de 'tweede' pastoor vanouds door het klooster Mariëngaarde werd gepresenteerd. In ieder geval voor deze laatste stond de Papingastins als dienstwoning ter beschikking; of de eerste pastoor er ooit ook woonde is onbekend. De tweede pastoor is in 1511 heer Fedde, aan wie in totaal tien koegrazen 'in Papingenfenne' toebehoren. De overige aandeelhouders hier zijn: 'Marigaerstera lantheren' met twee koegrazen en het klooster Bethlehem, een dochterconvent van Mariëngaarde, met drie koegrazen.

Opmerkelijk is verder het bezit van Foppo Mathijsz., twee koegras 'after Papingestense wijer'. In deze aanduiding herkent men het begrip (hoge) wier, een hoogwatervlucht- of stinsheuveltje, dat in middeleeuwse omschrijvingen vaker in combinatie met een stins voorkomt.[18] Trouwens, ook in 1484 werd de 'weer' al vermeld en die blijkt dan te liggen in het deel van de fenne buiten de gracht; die ligging wordt nu bevestigd. Verder kan uit het gebruikte adjectief worden opgemaakt, dat de stins vlak bij de wier gezocht moet worden. En uit het feit, dat heer Fedde een opvolger is van heer Feyka kan worden geconcludeerd, dat dat de in 1484 doorgraven fenne identiek is met de Papingafenne uit 1511.

Ondanks de op het oog willekeurige registratie tussen de andere aangeslagenen in, moeten de Papingafenne, de koegrazen van heer Bucho, de stins en de wier een samenhangend geheel gevormd hebben – althans in elkaars onmiddellijke nabijheid gelegen hebben. Niet alleen suggereert de tekst uit 1484 dat, maar ook de volgorde waarin de tweede pastoor in 1543 zijn inkomstenbronnen opgeeft: ten eerste zestien koegras 'in Papyngafenne', dan acht koegras 'liggende in

Wumkes.nl

Papynga sthyns' en vervolgens vier pondemaat 'saedtlandt, die nu gehouden zyn tot weylandt, liggende aen Papingawyer (. .) ende leggen voor thien koeyen gras (. .)'. Daarna volgen er 3 koegras 'in Saeclemafenne, tot het endt aen Papynga fenne'.[19] Verder behoren nog twee pondemaat, 'leggende achter Papyngawyer' aan de prebende van een lagere geestelijke. Onder de eerste pastorie worden nu geen eigendommen meer vermeld als liggende in of bij de Papingafenne.
Helaas laten de opgaven van 1511 en 1543 niet toe het beeld van de omvang en samenstelling van de beide pastoorsprebenden te verscherpen. Integendeel, de opgaven kunnen niet goed met elkaar in overeenstemming gebracht worden. Mogelijk is dit veroorzaakt door het verschillende doel en de opstellingswijze van de registers. Bovendien moet de ligging van de goederen in de fenne of bij de stins niet steeds even consequent zijn aangegeven. Maar dan nog levert een poging om tot congruerende stukken te komen problemen op. Alle gecombineer blijft dan ook voorlopig gratuit.
Hoe het zij, de Papingastins c.a. lijkt ons gezien de verdeling tussen beide pastoors oorspronkelijk een ongedeelde pastoorsprebende te zijn.[20] De hele oppervlakte moet dan in eerste instantie Mariëngaarder bezit zijn geweest en het klooster zou dan het grootste deel voor het onderhoud van de beide pastoors – het patronaatrecht van de stad is pas van later datum – hebben bestemd. Een klein deel kwam ter beschikking van Bethlehem en de twee koegras van Mariëngaarde zou dan het laatste restant van het rechtstreekse kloosterbezit moeten zijn. Deze verdeling kan teruggaan tot het jaar 1300, toen de pastoorsprebende(n) en het daaraan verbonden patronaatrecht definitief in handen van Mariëngaarde kwamen.
Ook al doet de combinatie van stins, wier en omringende gronden in de eerste plaats denken aan het goed van een aanzienlijke leek zoals een hoofdeling, als bezit van de geestelijkheid is het geen uitzondering.[21] Of wijzen de verdeling in koegangen en de verspreide eigendom ervan eerder op de ontwikkeling uit gemeenschappelijke gebruiksrechten van de stadsbevolking? Alle in 1511 verpachte koegangen worden gebruikt door burgers, die binnen de vesting wonen. De negentien koegras van heer Bucho wordt als één geheel verpacht, de aandelen Papingafenne worden – kennelijk voor privédoeleinden – in zeven porties van twee en één van een door ambachtslieden en neringdoenden gepacht. Onder de gebruikers zijn drie wevers, twee kuipers, een schoenmaker en een timmerman.

Lokalisering en latere lotgevallen
De hierboven aangehaalde gepubliceerde bronnen hebben ons niet verder gebracht bij het zoeken naar de exacte ligging. Wel bevat de baarbrief uit 1484 – om daar nog eenmaal op terug te komen – een aanwijzing. Bij de schikking omtrent het bezit van de fenne wordt het gasthuis voor zijn vier koegangen namelijk verwezen naar 'dae fenna bennes dijcks'. Suggereert dit niet, dat de stins en de doorgraven fenne op het Nieuwland gezocht moeten worden? Dus onmiddellijk ten westen of zuiden van de toenmalige bebouwing? Opmerkelijk is in dit verband, dat van de negen gebruikers in 1511 er vijf in het Oldehoofsterespel en twee in het Keimpemaespel, de aangrenzende wijken, woonachtig zijn.
Honderd jaar later vinden we deze indruk bevestigd. In de Consent- en Proclamatieboeken wordt in 1584 de verkoop geregistreerd van drie koegangen 'in Papingafenne (. .) mette gerechticheijden ende

Wumkes.nl

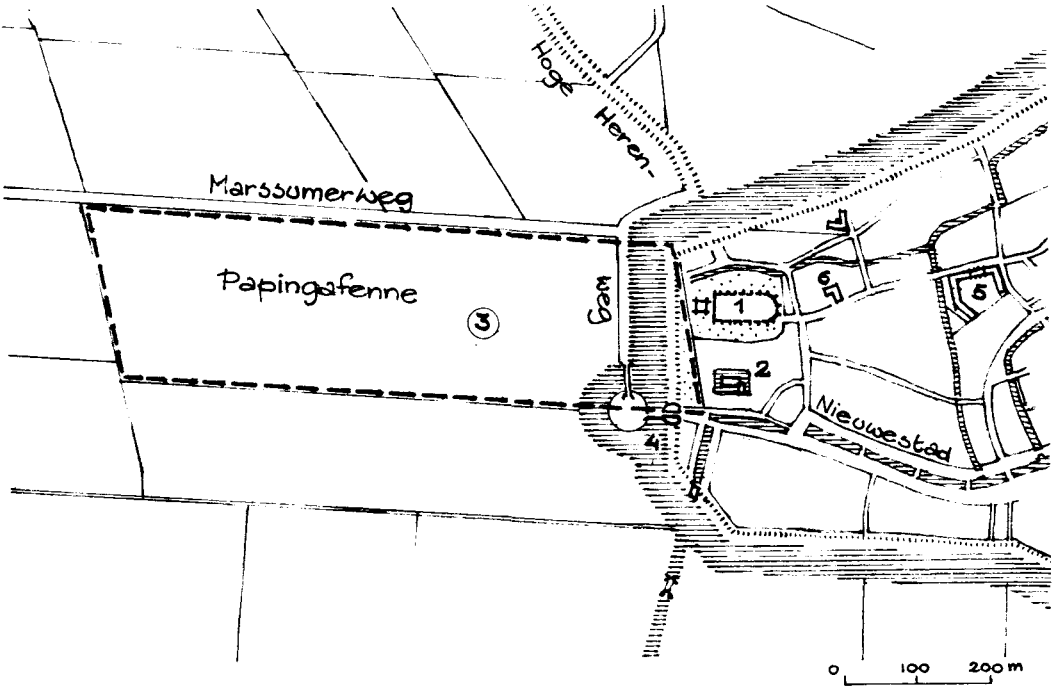

– – – omvang van de fenne voor 1484

1	Oldehoofster kerk	4	Vrouwe- of Oldehoofsterpoort
2	Burmaniahuis en -hof	5	St. Anthonygasthuis
3	globale ligging van de wier bij de stins	6	Grote Kerkstraat 13

fig. 1. Reconstructie van de situatie ca. 1565

De Papingafenne strekte zich voor de doorgraving onmiddellijk ten westen van het Oldehoofster kerkhof en het Burmaniahof uit op het Nieuwland. Het in 1484 afgesneden stuk is kennelijk de smalle punt tussen beide hoven en de stadswal. Nog rond 1565 was dit laatste gebied spaarzaam bebouwd. Na 1580 zal de stad deze strook, evenals de andere geestelijke goederen binnen de vesting voor woningbouw hebben bestemd en de Torenstraat langs de oostkant hebben aangelegd. Het resterende terrein werd verkaveld en ter bebouwing uitgegeven. De Burmania's hadden aan hun kant van de straat voor 1598 dit voorbeeld gevolgd (W. Eekhoff, Oorkonden, II, 978).
De (hoge) wier lag in de fenne, niet ver van de gracht; de stins lag daar in de buurt. In 1511 lijkt de fenne nog niet of in weinig (2?) percelen verdeeld, ca. 1600 is er kennelijk een hoofdindeling in drieën. Naarmate het karakter van gemeenschappelijk gebruik meer op de achtergrond raakte, nam het aantal percelen toe. Sinds 1796 waren alle percelen particulier bezit.

annexen tot de gemeene koegangen in Papingafenne voorsz. behoorende'. Als naastligger ten noorden wordt de 'heerewech lopende nae Marssum', de tegenwoordige Harlingerstraatweg, genoemd.[22] Dit stuk ligt dus pal ten westen van de Oldehoofster kerk.
Nog exacter wordt zes jaar later de ligging omschreven van een aandeel dat gelegen is voor de Oldehoofsterpoort, in 'Papemafenne' met de weg naar Marssum ten noorden, de 'hoege heerendyck' ten oosten en de 'stadtsfenne' ten westen. In dezelfde hoek ligt drieëneenhalve pondemaat in 'Papemafenne, buten Oldehooffster poorte' in een stuk van zeven koegangen 'naest aen de voorsz. poorte'. Ten oosten ligt weer de Herenweg, ten westen nu 'seeckere sestien pondemaeten, wesende t middelste stuck van Papema fenne voorsz. behoerende totte tweede pastorieleen van Oldehoue, voorsz. stadt Leeuwar-

Wumkes.nl

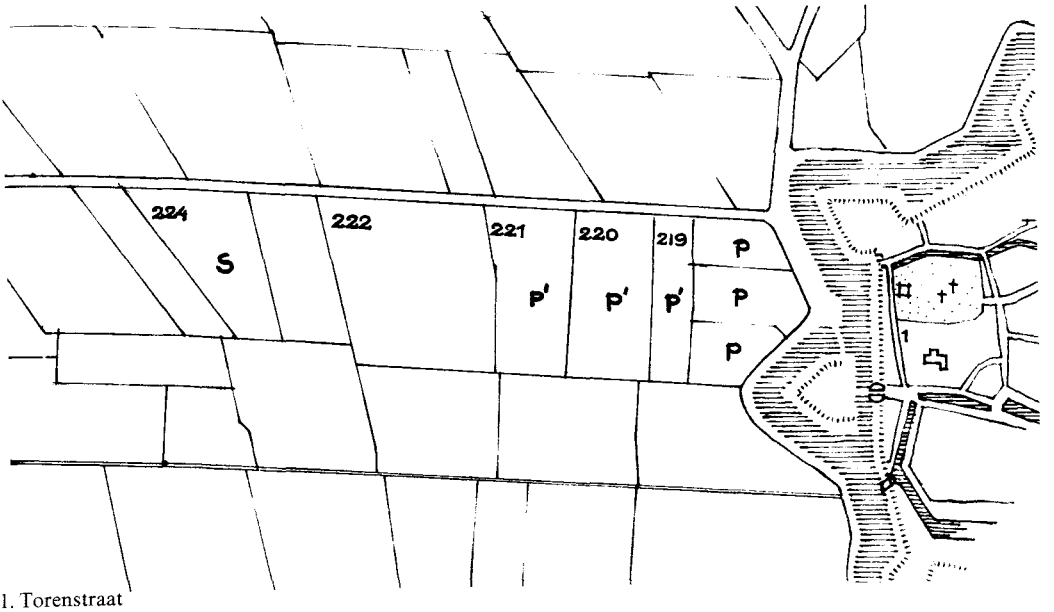

fig. 2. Geschematiseerde weergave van het kadastrale minuutplan (ca. 1830)
De percelen gemerkt P vormen eind zestiende eeuw het 'voorste' stuk van de Papinga-, Papema- of Paapmafenne, waar Gedeputeerde Staten in 1582 koegangen uit vroeger kloosterbezit verkopen (L. J. van Apeldoorn, De kerkelijke goederen in Friesland, Leeuwarden 1915, II, 428). De verkaveling hier moet uit deze tijd dateren.
De percelen gemerkt P' heten rond 1800 in 'Popmafenne' te liggen. Zij moeten (vrijwel) overeenkomen met het 'middelste stuk, de 16 pm. grote stadsfenne (1590), voortgekomen uit de 16 koegangen van de tweede pastorie (1543). Rekent men aan de hand van de grootte van de percelen 220 en 221 voor 1 kg. = 0.39 ha. en houdt men rekening met een verkleining met enkele koegrazen aan de oostzijde t.g.v. de latere aanleg van de bastions, dan was de fenne buiten de gracht in totaal goed voor zo'n 37 koegangen. Het aantal koegangen in de fenne en rond de stins bedroeg in 1511 en 1543 34 à 36.
Het perceel gemerkt S maakte deel uit van de aansluitende Sak(l)emafenne.

den toebehorende'.[23] Ter plaatse liggen ook in 1595 drie koegangen in 'Paepmafenne' en in 1597 nog eens vier in 'Paapmafenne'. Tot 1600 zijn de klappers op de Consent- en Proclamatieboeken doorgenomen, maar meer stukken fenne worden daarin niet vermeld.
Voor de bepaling van de ligging geven deze omschrijvingen voldoende informatie. De Papingafenne strekte zich ten zuiden van de Marssumerweg naar het westen op het Nieuwland uit. Aan de oostzijde werd de grens gevormd door de Hoge Herenweg naar Stiens, die in 1484 bij de aanleg van de vesting naar het westen was verlegd om buiten langs de gracht aan te sluiten op een nieuwe stadsentree ter hoogte van de Nieuwestad (fig. 1). De zuidgrens moet de doorgaande sloot in het verlengde van de Nieuwestadsgracht zijn, die tot de vroegste Nieuwlandsverkaveling terug kan gaan.
De omschrijving van de verkopen in 1590 impliceert, dat ter weerszijden van het middelste stuk van zestien pondemaat ook een 'voorste' en een 'achterste' stuk liggen. De fenne lijkt dus in drie (hoofd)percelen verdeeld te zijn. Alle bovengenoemde verkochte aandelen moeten dan in het, op de poort aansluitende 'voorste' stuk worden gezocht. Dit deel is ongetwijfeld identiek met de doorgraven fenne met de wier uit 1484. Na de reformatie moet het als alle geestelijke goederen in beheer zijn gekomen bij de burgerlijke overheid, die het

Wumkes.nl

kennelijk al kort daarna aan particulieren heeft verkocht. Voor één van de bovengenoemde aandelen kan dat inderdaad worden aangetoond.
Uit de vele spellingsvarianten blijkt, dat de naam in het laatste kwart van de zestiende eeuw van Papinga- tot Paapmafenne is afgesleten. Dat blijkt eveneens uit de rekeningen van het Sint Anthonygasthuis, dat hier – niettegenstaande de beslissing in 1484 – nog (of weer) met zijn vier koegangen vertegenwoordigd is![24]
In de volgende eeuwen verbastert de naam nog verder: In 1796 worden verkocht twee naast elkaar gelegen stukken greidland van zes en zeseneenhalve koegangen in 'Popmafenne'.[25] Deze stukken blijken – afgaande op de oppervlakten, de belenders en de verwantschap tussen koper en latere eigenaars – dezelfde als de percelen 220 en 221 op het kadastraal minuutplan, de eerste kadastrale kaart uit 1832 (fig. 2). Ook het smalle perceel ten oosten (no. 219) wordt als 'greidland, Popma Fenne genaamd' omschreven bij een verkoop in 1804.[26] Wellicht is dit laatste stuk de rechtsopvolger van de vier koegrazen, die het gasthuis in de late zestiende eeuw in de Papingafenne met de hoge wier bezat. Maar rond 1800 en in 1832 is er van gasthuisbezit geen spoor meer.
De drie percelen meten samen ruim zes hectare (een kleine zeventien pondemaat) en vallen denkelijk samen met het middelste stuk, de zestien pondemaat van de tweede pastorie, resp. de Stadsfenne uit 1590. De stad treedt in 1796 als verkoper op; we weten, dat in dat jaar veel voormalig geestelijk goed verkocht moest worden,[27] zodat dit gedeelte sinds de reformatie steeds stedelijk bezit lijkt te zijn geweest. Het grote perceel ten westen daarvan (no. 222) moet dan het 'achterste' stuk van de fenne geweest zijn; het is in 1796 eigendom van het Poptagasthuis, maar in 1832 in particuliere handen.
Dat dergelijke veldnamen een lang leven hebben, kan ook worden opgemaakt uit het volgende. De vier pondemaat zaadland, die de tweede pastoor in 1543 heeft in Saeclema fenne, liggen 'tot het endt aen Papynga fenne'. Dit stuk moet dus ten westen of zuidwesten van het 'achterste' stuk gezocht worden. In 1796 wordt perceel 224 verkocht en heet dan te liggen in 'Sacamafenne', in 1809 in 'Saakma Venne'.[28] Omdat ook hier de stad, samen met het Sint Anthoon als verkoper optreedt, lijkt het eveneens een restant kerkegoed.
Van de stins en van de erbij gelegen wier horen we in deze tijd al lang niets meer en de herinnering eraan lijkt verdwenen. Ook bestudering van kaartmateriaal levert geen verdere informatie over hun bestaan op en in de verkaveling zijn geen herkenbare sporen van hun ligging meer terug te vinden. Het moet bij een globale plaatsbepaling op basis van de zestiende-eeuwse bronnen blijven (fig. 1).
Wel komen we nog wat meer te weten over de lotgevallen van de stins en de wier na het cruciale jaar 1484. Zoals we zagen werd de pastoorsresidentie door de graverij buitengesloten. Er is niet veel fantasie voor nodig de gevolgen van het isolement voor de pastoor en zijn kapelaan, die er ook woonde, voor te stellen. Enkele dagen na de schikking met het gasthuis gaat dan ook een opdracht uit een onderzoek in te stellen naar de mogelijkheid de pastorie te verplaatsen. Weliswaar wordt de Papingastins in het door Van Buijtenen gepubliceerde stuk [29] niet genoemd, maar het staat ook voor hem wel vast, dat het buiten de stad gelegen pastoorshuis de stins moet zijn.[30] Immers het is sinds lang eigendom van Mariëngaarde en het dient vanouds als woning voor de met de zielzorg belaste pastoor.

Wumkes.nl

Men wil nu dit huis ruilen voor een gelijkwaardig onderkomen binnen de vesting. De reden is, dat de uitoefening van de zielzorg lastig en gevaarlijk is, want de pastorie ligt zover van de woningen van de parochianen. De grote afstand bemoeilijkt overdag en 's nachts de frequente bezoeken, nodig voor de toediening der sacramenten. Verplaatsing naar een bestaand huis binnen de stad zou veel voordelen opleveren en de gevaren wegnemen. Het is nu wel duidelijk, dat de nieuwe stadsgracht, hoewel als zodanig niet genoemd, de oorzaak van de problemen is. De actie moet succes hebben gehad. Het volgende jaar woont de Mariëngaarder pastoor op de 'Jelgerastins' (castrum Jelgera), waarvan de ligging niet bekend is.[31]

Hoe het met de stins verder is afgelopen is niet goed meer na te gaan. In 1511 wordt hij nog samen met de 'wijer' genoemd, maar de formulering in 1543 (zie boven) suggereert, dat het bouwwerk is geslecht en de plaats ervan als weiland in gebruik is. Tijdens een proces, dat Mariëngaarde en de stad in 1551 voeren vanwege het patronaatrecht van de tweede pastorie, wordt over de stins slechts in voltooid verleden tijd gesproken en er zijn nog maar weinig mensen, die zich de bewoning door de Mariëngaarder pastoor kunnen herinneren; de stins lijkt sinds lang verdwenen.[32] Mogelijk is hij op last van de stad, omdat hij in het schootsveld lag, afgebroken. Bovendien vertegenwoordigde de afkomende steen in de periode, waarin de 'verstening' van de stedelijke bebouwing in volle gang was, een belangrijke geldswaarde. De afbraak moet in ieder geval voor 1565 hebben plaatsgevonden.[33]

Ook de hoge wier haalde het eind van de zestiende eeuw niet. In of kort voor 1582 is hij afgegraven.[34]

Noten

1. W. Eekhoff, *Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden* (Leeuwarden, 1846; facsimile, Leeuwarden, 1967), 2 delen. Verder aan te halen als Eekhoff, G.B.
2. J. R. G. Schuur, *Leeuwarden voor 1435* (Zutphen, 1979).
3. W. Eekhoff, Het Oud-Princessehof, *Leeuwarder Courant,* 4-10-1836.
4. R. Visscher, "Het Princessehof", *De Vrije Fries,* 26 (1918) 37-61.
5. M. P. van Buijtenen, *St. Vitus van Oldehove* (Utrecht, 1950) 60, 79, 80. De vroegste vermelding van de stins en de pastoor aldaar: 1449.
6. Schuur, Leeuwarden, 187.
7. *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst,* deel IX, de provincie Friesland ('s-Gravenhage, 1930) 208.
8. C. L. Temminck Groll, *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht en hun relatie met die van andere Noordwesteuropese steden* ('s-Gravenhage, 1963) 116, 160 noot 21.
9. S. J. van der Molen, "Heette Papingastins naar de Papinga's of naar de papen?", *Leeuwarder Courant,* 9-7-1966; resp. S. J. van der Molen, *Friesland Monumentaal* (Leeuwarden, 1975) 160, 181.
10. R. J. Wielinga, *Langs stinsen, states en andere voorname huizen in Friesland* (Baarn, 1979) 52.
11. Hs. documentatie en foto's, okt./nov. 1957 en juni 1961, archief Princessehof. De oudere westgevel is opgetrokken van rooswinkels, gebruikt van de vroege zestiende eeuw tot ca. 1560, en ondieper gefundeerd dan de latere keldervloer en -wand, die er als klamp tegen aan gezet is.
12. Eekhoff, G. B., II, 303. Hier een herhaling, zo mogelijk nog stelliger getoonzet, van zijn kranteartikel uit 1836.
13. Hij inventariseerde het gasthuisarchief in 1834, niet lang voor zijn kranteartikel. W. Eekhoff, *Geschiedenis van het St. Anthonij-gasthuis te Leeuwarden* (Leeuwarden, 1854) titelblad.
14. Zie hierover ook: W. Annema, "Over huizen en stinzen in Friese steden", *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond,* 1978, 225.
15. Eekhoff, G. B., I, 373 en *Oorkonden der geschiedenis van het St. Anthonij-gasthuis te Leeuwarden* (Leeuwarden, 1876) I, 95; verder aan te halen als: Eekhoff, Oorkonden. P. Sipma, *Oudfriesche oorkonden* ('s-Gravenhage, 1927) I, 233.

Wumkes.nl

16. *Register van den Aanbreng van 1511* (Leeuwarden, 1879) I, 3-8.
17. In 1481 nog pastoor te Swichum, daarna te Huizum, vóór 1510 te Oldehove tot na 1519.
18. Zie b.v.: S. J. van der Molen, *Stinzen, borgen en havezaten van het Noordererf* (Zutphen, 1978) 19, 20, 24.
19. *Beneficiaalboeken van Friesland* (uitgegeven 1850) 60-61.
20. Zie voor de begrippen prebende, patronaatrecht etc. alsmede de economische organisatie van kerken o.a.: P. Gerbenzon, "Het patronaatrecht over kerken en prebenden, met name in Friesland", in: Stichting Alde Fryske Tsjerken, *Publikatieband,* III, 85.
21. Zoals het bekende voorbeeld van de Schierstins, die met bijbehorende gronden als Idzengagoed door Klaarkamp in 1436 werd verworven. De hofmeester van het klooster woonde er naderhand. Vergelijk ook de hierna te noemen Jelgerastins als pastoorswoning.
22. Gemeentearchief Leeuwarden (verder aan te halen als GAL.), Groot Consentboeken 1580-1811, deel ee 2 (1583-1592) 12v.
23. Ibidem, 136, 137.
24. In 1566 twee huurders van elk twee koegangen in 'Papingafenne', in 1582 dezelfde huurders met dezelfde porties in 'Paepemafenne' resp. 'Paepmafenne'. Zie: Eekhoff, *Oorkonden, II,* 406 en 718.
25. GAL., Groot Consentboeken, deel ee 57 (1797-1800) 8.
26. GAL., Groot Consentboeken, deel ee 59 (1802-1804) 117.
27. Eekhoff, G. B., I, 361.
28. GAL., Groot Consentboeken, deel ee 56 (1794-1797) 170; de naastliggers ten westen en noorden zijn hier verwisseld. In 1602 wordt nog vermeld: 'Saclamafenne', buiten de Vrouwepoort. Ook uit de gelijknamige stins op de hoek van de Grote en de Kleine Kerkstraat verdween de l: 1578: Saklemahuis; 1595: Saecklemastins, Saackemahuis en Zaackemahuis.
29. Van Buijtenen, St. Vitus, 159.
30. Ibidem, 77. Van Buijtenen, die vasthield aan Eekhoffs lokatie, meent dat de oorzaak van de problemen weliswaar een stadsgracht is, maar dan de 'Oude Gracht' door de St. Anthonystraat. Het is eigenlijk onbegrijpelijk, dat hij het verband tussen inhoud en datering van beide stukken uit 1484 niet heeft gezien. Hoe geforceerd zijn interpretatie van het stuk van 17 mei is, blijkt vooral uit het feit, dat de scheiding met de oudste stadskern kennelijk al meer dan zestig jaar geaccepteerd werd (hij noemt ook de oudste vermelding van deze gracht in 1426): er zouden dan pas stappen zijn genomen op het moment, dat Oldehove met de vermeende stins binnen de nieuwe omwalling kwam te liggen, die de evt. scheidende werking van de oudste stadsgracht tegelijkertijd ophief. Met andere woorden: als er al zolang geen aanleiding was geweest de pastorie naar Nijehove te verplaatsen, dan was dat in 1484 zéker niet het geval!
31. Van Buijtenen situeert de stins bij de Pijlsteeg (p. 77), maar schijnt hier opnieuw het slachtoffer van een slordigheid van Eekhoff. Immers de daar gelegen poort komt later steeds als Jellinga- of Jellingerpoort voor en niet als Jelgerapoort. Eerder moet aan de Weerd gedacht worden, daar woonde heer Fedde althans in 1505.
32. Van Buijtenen, St. Vitus, 58-60, 63. De stad erkent tenslotte, dat Mariëngaarde een huis gehad heeft bij Leeuwarden, maar of dit Papingastins is, wil men daarlaten. De eigenwijze houding van de stad, die tijdens het proces voorgeeft van de Papingastins geen weet te hebben, laat zich misschien iets gemakkelijker begrijpen, als het object sinds lang verdwenen was. De pastoors woonden er nog in 1468, 1476, 1477 en 1484, daarna geen vermeldingen meer.
33. Op de kaart van Van Deventer (c. 1560) is er van beide objecten geen spoor meer.
34. Eekhoff, *Oorkonden, II,* 718: In de rekening over 1582: 'in Paepemafenne, daer die hoeghe wier wtgegraven is'.

Wumkes.nl

Petrus Wedemeijer, muziekmeester en handelaar in muziek-instrumenten (1787-1841)

J. D. van der Meer

Over Leeuwarder muziekmeesters uit het eind van de achttiende en begin van de negentiende eeuw is tot nu toe betrekkelijk weinig gepubliceerd. In *De Tsjerne* (1947, 204-209) schrijft R. J. Sipkens over Jean des Communes en zijn tijd. Aan Petrus Wedemeijer, een tijdgenoot van hem, wijdt Th. Lambooij twee artikelen in de *Leeuwarder Courant* (27 april en 11 mei 1956). Deze en andere muziekmeesters worden ook belicht in het boek van Th. Lambooij *Leeuwarden musiceert* (Leeuwarden 1974), dat het muziekleven in deze stad beschrijft vanaf 1780 tot onze tijd. Lambooij vertelt daarin dat kort na 1780 sprake is van een vrij regelmatig muziekleven, dat aanvankelijk nog sterk afhankelijk is van persoonlijke initiatieven. Pas later, als er koor- en orkestverenigingen worden opgericht, komt er wat meer georganiseerd verband in de muziekuitvoeringen.
Eén van de personen, die een rol heeft gespeeld in het muziekleven vanaf 1787 tot 1841 is Petrus Wedemeijer. Hij heeft echter zijn hele leven min of meer in de schaduw gestaan van zijn stadgenoot Jean des Communes, die het officiële muziekleven beheerste. Toch is Petrus Wedemeijer voor het Leeuwarder muziekleven belangrijk geweest als leverancier van muziekinstrumenten en bladmuziek.
Voor 1815 heb ik geen spoor gevonden van wat tegenwoordig een muziekinstrumentenwinkel genoemd zou worden. Orgelbouwers en organisten adverteren, dat zij toetsinstrumenten verkopen (naast orgels ook klavecimbels, clavichords en piano-fortes), maar andere instrumenten worden alleen af en toe te koop aangeboden op veilingen ("verkoping van boeken en een partij rariteiten, waaronder verscheidene jagtgeweren, Fiöolen, Walthoren,. . .").[1] Een muziekmeester zal altijd wel wat in instrumenten en bladmuziek gehandeld hebben (de organist Pieter Frank adverteert bijvoorbeeld in 1811, dat men bij hem "allerhande soorten van Muziek" kan kopen),[2] maar op 3 maart 1815 maakt Petrus Wedemeijer bekend dat hij "verkoopt allerleij zoorten van vocale en instrumentale MUZIEK-SNAREN en MUZIEK-PAPIER, repareert en verkoopt mede allerhande zoorten van MUZIEK-INSTRUMENTEN, alles tot de civielste prijzen".
In 1815 wonen in Leeuwarden ongeveer 16.500 mensen,[3] er zijn in dat jaar tien muziekmeesters en organisten werkzaam,[4] van wie alleen Petrus Wedemeijer naast muziekmeester ook nog tapper is; hij is bovendien na 1817 de enige muziekmeester die in de patentregisters voorkomt als tapper, muziekmeester en winkelier in muziekinstrumenten.

Petrus Wedemeijer wordt geboren in 1766 te Maastricht als zoon van Johannes Franciscus Wedemeijer, tamboer, en Berendina van Ommen.[5] Hij trouwt op 20 mei 1787 in de Westerkerk met Maria Jacoba Wens en hij is dan muzikant in het regiment van Kolonel De Schepper.[6] Bij zijn dood in 1841 wordt gezegd, dat hij 54 jaar muziekmeester in Leeuwarden is geweest.[7] Hij moet als muziekmeester dus ook in 1787 begonnen zijn. Hun enige zoon, Johannes Franciscus, wordt geboren op 22 maart 1790.[8] Petrus is vanaf 1795 kapelmeester van het militaire muziekkorps, dat onder verschillende namen (muziekkorps schutterij/muziekkorps gewapende burgerwacht) optreedt. Verder is hij waarschijnlijk sinds 1806 directeur van het koor van de Bonifatiuskerk aan de Vleeschmarkt (Nieuwestad).[9] Op 5 februari 1808 kopen Petrus en zijn vrouw een huis in het Moriaanstraatje (tegenwoordig Maria Annastraatje).[10] Lang wonen ze daar echter niet samen, want op 17 december 1808 komt

Wumkes.nl

zijn vrouw te overlijden, 45 jaar oud.[11]
In 1812 was één van zijn koorzangeressen, Allegonda Maria de Rijck, weduwe geworden en met haar (zij is dan "winkeliersche in sterke dranken") treedt Petrus op 15 januari 1815 in het huwelijk. Bij deze gelegenheid wordt op 14 januari 1815 de inventaris van zijn huis in het Moriaanstraatje opgemaakt. Deze inventaris geeft een aardig beeld van wat een muziekmeester in het begin van de negentiende eeuw aan boeken, bladmuziek en instrumenten in huis had (bijlage 1).
Na hun huwelijk gaan ze wonen in een huis op de hoek van Peperstraat en Groentemarkt (D 47, in 1841 sectie B no 927, vlak bij de befaamde lindeboom). In dat huis begint Petrus Wedemeijer een muziekwinkel.[13] In de jaren, die nu volgen, verandert het stadsbeeld van Leeuwarden aanzienlijk. De straten worden verhard en de luifels voor de gevels moeten worden afgebroken. Deze maatregel heeft tot gevolg, dat de meeste koopmanshuizen, die luifels hadden, geheel of gedeeltelijk worden vernieuwd of nieuwe gevels met grote ruiten krijgen. Het uiterlijk aanzien van Leeuwarden wordt zo veranderd, "zoodat het scheen, als ware het in zoo weinige jaren eene bijna nieuwe stad gworden".[14] In 1840, vlak voor Petrus' dood, wonen in Leeuwarden 23.500 mensen; er zijn dan, naast Petrus dertien muziekmeesters werkzaam en ongeveer vijftien mensen die muzikant als hun beroep opgeven.[15]
In deze, als we Eekhoff mogen geloven, levendige stad blijft Petrus Wedemeijer naast winkelier muziekmeester, en als zodanig wordt hij in 1826 benoemd aan de Stedelijke Muziekschool, samen met Jean des Communes . Deze functie blijft hij vervullen tot 1 januari 1839 wanneer hij buiten dienst wordt gesteld met behoud van zijn jaarwedde.[16] Verder is nog bekend, dat Petrus Wedemeijer samen met Pieter Frank in 1828 een secretaire-orgel taxeert, dat de orgelbouwer Gerhard Heinrich Hillebrand wil laten verloten.[17]
Op 5 maart 1841,'s avonds om 9 uur, overlijdt Petrus Wedemeijer; hij wordt 9 maart in Huizum begraven. Een inventaris van het huis en de muziekwinkel wordt op 16 maart 1841 opgemaakt door notaris Kutsch.[18] Opvallend voor ons in deze inventaris is de aanwezigheid van sommige instrumenten (noordsche balk, harpen, contrabassen, glasharmonica's, een contrafagot) en het aantal, dat van bepaalde instrumenten aanwezig is: 154 violen, 348 strijkstokken, 44 klarinetten, 984 klarinetrietjes, 247 blokfluiten (in 1841!). De bladmuziek wordt helaas niet zo goed omschreven als de instrumenten: opusnummer of nadere omschrijvingen ontbreken helemaal. Als componisten worden alleen genoemd Dreijer (5 missen), Röder (3 missen), Mozart (één mis) en Haydn (4 missen en 2 kwartetten).
Petrus Wedemeijer is door zijn tijdgenoten na zijn dood wel beschouwd als iemand, aan wie het muziekleven in Leeuwarden veel te danken heeft gehad. Volgens de *Leeuwarder Courant* van 12 maart 1841 moet men de stand van het muziekonderwijs in Leeuwarden toeschrijven aan Wedemeijer en Des Communes. Bovendien was hij een beminnelijk mens, zo gaf hij vaak op belangeloze wijze onderwijs aan de mingegoeden. Ook de grote belangstelling bij zijn begrafenis getuigt van de sympathie, die men voor hem koesterde.

Noten

1. Advertentie *Leeuwarder Courant,* 9 april 1808.
2. Advertentie *Leeuwarder Courant,* 11 jan. 1811.

Wumkes.nl

3. W. Eekhoff, *Geschiedkundige Beschrijving van Leeuwarden* (1846) II, 288.
4. In het patentregister van 1815 worden genoemd: P. Wedemeijer D 47, muziekmeester en tapper; Frans v. Bree D 57, dans- en muziekmeester; N. Leurs E 304, muziekmeester; H. W. Leurs E 304, muziekmeester; Joh. Fr. Wedemeijer G 88, muziekmeester; Joh. des Communes H 53, muziekmeester; A. v.d. Meulen I 30, muziekmeester; Pieter Frank K 44, muziekmeester.
   In het inschrijvingsregister landstorm 1814: Pieter de Vries, organist. In deze registers komt niet voor als muziekmeester Joh. Posthumus die wel genoemd wordt door Eekhoff, *Geschiedkundige beschrijving,* II 203-205.
5. Overlijdensakten Leeuwarden, Gemeentearchief Leeuwarden.
6. Trouwboek Leeuwarden 1781-1790, GAL.
7. Bericht in de *Leeuwarder Courant,* 12 maart 1841.
8. Inschrijvingsregister landstorm Leeuwarden 1814, GAL.
9. Th. Lambooij, *Leeuwarden musiceert (1974),* 17.
10. De koopakte bevindt zich volgens de inventaris bij de boedelpapieren (not. arch. 76.069, 16 mrt. 1841, no 68, Rijksarchief Friesland.
11. Overlijden Leeuwarden 1806-1811, GAL.
12. Not. arch. Pieter Andreae 82.007, 14 jan. 1815, no 5, RAF.
13. Over de samenwerking met Johannes van Gruisen is mij niet meer bekend dan wat staat in een advertentie in de *Leeuwarder Courant* van 28 november 1823: "Bij P. WEDEMEIJER, op de hoek van de Peperstraat, en J. VAN GRUISEN, over de Koornmarkt te Leeuwarden, zijn te bekomen: nieuwe Forto Piano's, zes Octaaf, uitmuntend van Toon, fraai gewerkt, beneden de twee honderd Guldens; verder zijn bij den eerstgemelden allerhande soorten van Blaas- en Strijk-Instrumenten te bekomen. Alles voor verminderde prijzen, en verder wat tot een Muzijk-Winkel behoordt".
14. Eekhoff, *Geschiedkundige Beschrijving,* II, 211-213.
15. Patentregister Leeuwarden 1840, GAL. Als muziekonderwijzer worden genoemd: L. Kufferath C 269; P. Wedemeijer D 47; W. A. Sickler E 114; H. Berché E 331; H. Suringbroek H 14; W. Sartorius H 83; J. B. Schuch I 2; J. des Communes I 84; P. Frank K 44; J. Flietner K 142; H. W. Luers K 153; W. Leeuwes J 243; H. J. Schippers G 37; S. Samethini J 322.
16. Besluiten B. en W. Leeuwarden 1811-51, onderwijs en cultuur, GAL.
17. Resolutieboek B. en W. Leeuwarden 1828, 13 mei, GAL.
18. Not. arch. J. C. Kutsch, 76.069, 16 mrt 1841, no 68, RAF.

Inventaris van Petrus Wedemeijer, opgemaakt door notaris Pieter Andreae op 14 januari 1815 in tegenwoordigheid van (onder meer) Johannes des Communes, die de muziek en de instrumenten heeft getaxeerd.

Meubels en Huisgeraden
Naast de gebruikelijke meubels en huisraad bevinden zich nog in huis: 12 grote en kleine muzieklessenaars ƒ 14; 2 draaibanken met hun toebehoren, gereedschappen en hout ƒ 50; 3 wikkenblazers ƒ 3.

Musiek
Vier Sijmphonien van Wit, Paix, Amon en Braun 12.–.–; Drie dito van Wranitzki, opera 35, 36 en 37 11.–.–; Drie dito van Heine Danzi en Vuher 8.–.–; Drie dito van Ebers, Nautauer en Kozeluch 4.10.–; Vier dito van Haydn 6.–.–; Vier dito van Gijrowitz, opera 8, 13, 18, 23 6.–.–; Drie dito van denzelven opera 6 5.–.–; Vijf dito differente van Pleyel 5.–.–; Vier dito van Gleisner en Clementi 6.10.–; Vier dito van Pleyel 5.–.–; Drie dito van Massomaa 4.–.–; Twee dito van Hoffmeister 3.–.–; Een dito van Pleyel 1.5.–; Zes dito van Puhel 3.–.–; Zes dito van Laiknit 4.–.–; Drie dito van Gyrowitz 3.–.–; Drie dito van denzelven, wranitzki en Rainer 4.–.–; Twee dito van Gyrowitz 2.10.–; Vier en twintig Ouvertures differente 12.–.–; Vier dito 10.–.–; Zes dito 12.–.–; Zes Concerten van Hoffmeister 9.–.–; Concert van de Witt en Riotte 2.10.–; Concert van de Witt en Riotte 2.10.–;Dito van Dressler 2.10.–; Zes Concerten differente 12.–.–; Twee Quintetten van Beethoven 6.–.–; Harmonia Matrimono Secretto 3.–.–; Variati van Andre 1.–.–; Dito van Boom 1.–.–; Walse en Anglaise 1.–.–; Caprise van Gebauer en Duette 9.–.–; Zes Quatuors van Pleyel 4.–.–; Drie dito van Eler 2.–.–; Acht dito van Hofmeister 7.–.–; Drie dito van Bocherini 2.–.–; Drie dito van Gyrowitz 3.–.–; Zes van Krommer 4.–.–; Drie dito van Sneider 2.–.–; Negen dito van Krommer 6.–.–; Vier duetten divers 6.–.–; Zes dito van Hoffmeister, en Zes dito van Krommer 5.–.–; Quatuor de Clav: Mozart 1.10.–; Diverse Airs 3.–.–; Diverse Variaties 2.–.–; Walse de Clare 2.–.–; Zes Trios van

Wumkes.nl

Wranitzkij 3.–.–; Zes dito van Pleyel 2.–.–; Een tweede riem musiekpapier 7.–.–; Voorts nog eene partij musiek, en andere kleinigheden 50.–.–.

Musikale Instrumenten
Een Forte Piano 122.–.–; Een dito 50.–.–; Een spinet dito 18.–.–; Drie inventions horens 100.–.–; Twee dishorens 10.–.–; Een harp 70.–.–; Een Contrabas 80.–.–; Vier Violoncels 100.–.–; Zes Guitars 100.–.–; Drie Alto violen 30.–.–; Zes violen 24.–.–.; Twee dito van Kuipers, en Cremone 120.–.–; Zes violen 48.–.–; Twee dito 8.–.–; Vier dito 32.–.–; Vier dito 28.–.–; Drie dito 30.–.–; Zes dito 80.–.–; Zeven Strijkstokken 100.–.–; Vier fluiten 200.–.–; Twee dito met kleppen 80.–.–; Vijf ordinaire dito 83.–.–
Twee dosijn flagioletten 12.–.–; Tien Zwarte flagioletten 20.–.–; Een dito Pikkolo 5.–.–; Twaalf dito 12.–.–; Zes Oboen 30.–.–; vier Clarinetten 12.–.–.; Zes dito 44.–.–; Een Trompet met beugels 15.–.–; Twee Serpents en een fagot 30.–.–; Veertien Pakketten Quint Snaaren 42.–.–; Drie eentweede dito Secondo dito 14.–.–; Twee dito dito diversen 8.–.–; Vier een tweede dito quint dito 36.–.–; Dertien violoncels D. Snaaren 5.4.–; Dertien Dito A. Snaaren 3.18.–; Twee dosijn Guitar Zilver Snaaren 4.–.–; Twee Contrabas Seconde Snaaren, zes dito quint Snaaren, en een dito bespannen 10.–.–.

Inschulden
De voormalige Nationale Garde te Leeuwarden ƒ 50; De pijpers van de Landstorm aldaar ƒ 50; De Heer Talma te Collum ƒ 50; De Heer Tuurling te Mechelen ƒ 62.

Uitschulden
ten voordele van den Heer Plattner te Rotterdam wegens muziek 129-13-8; de Heeren Meijer en Krentoberg en Comp te Grostreidenbach in Saxen wegens musikale instrumenten 146.–.–.

Inventaris van Petrus Wedemeijer, opgemaakt door notaris J. C. Kutsch op 16 maart 1841.
Aan het eind van de inventaris staan de in- en uitschulden. Ik heb alleen die posten vermeld, die te maken hebben met muzieklessen of de muziekhandel. De volgorde, waarin de instrumenten genoemd worden in de inventaris, heb ik gewijzigd; de oorspronkelijke nummers staan ervoor.

Snaarinstrumenten
1. Een Contrabas en strijkstok 40.–; 2. een dito met dito 30.–; 6. een halve bas 3.–; 7. een dito 5.–; 8. een heele bas 2.–; 165. een violoncel 20.–; 18. een altviool 5.–; 19. een dito 3.–; 21. een altviool 2.–; 22 een dito 0.75; 23. een dito 4.–; 33. een altviool 1.25; 9. twee violen 22.–; 10. een dito 5.–; 11. vier dito 20.–; 12. een dito 3.–; 13. een dito 2.50; 14. een dito 1.50; 15. een dito 1.50; 16. negen dito 5.–; 17. een dito 1.–; 20 een viool 1.50; 24. twee violen 3.–; 25. twee dito 3.–; 26. twee dito 3.–; 27. twee dito 3.–; 28. een dito 1.–; 29. een dito 2.–; 30. een viool, strijkstok en kist 12.–; 31. een dito 1.–; 32. vijf dito 2.–; 58. twaalf violen 11.40; 59. negen dito 17.–; 60. een dito 2.–; 61. drie dito 3.–; 62. negen dito 16.–; 63. zestien dito 4.–; 64. vier dito 2.50; 65. vier dito 3.–; 66. zes dito 4.50; 67. twaalf dito 6.–; 68. twee dito 2.–; 69. dertien dito 18.–; 70. twee dito 4.–; 71. vier dito 40.–; 72. twee dito 16.–; 73. een dito 8.–; 74. een dito 12.–; 75. een dito 4.–; 76 een dito 3.–; 77. twee dito 2.–; 78 een dito met kistje 20.–; 79. drie dito 3.–; 188. tien winkelviolen 4.–; een viool met kistje 4.–; 34. twee strijkstokken 3.50; 55. een basstok 2.50; 56. een altstok 0.60; 57. tien strijkstokken 1.–; 80. honderd zeventien strijkstokken 6.80; 81. honderd achttien dito 20.–; 82. zeven en veertig dito 24.–; 83. dertien strijkstokken 8.–; 84. een basstok 1.50; 85. negen fransche schoone strijkstokken 8.–; 86. zeventien beste dito 12.–; 87. zes fransche altstokken 8.–; 88. vier beste dito 8.–; 89. twee vioolstokken 9.–; 141. Drie en dertig vioolstaartstukken 1.80; 143. zes en dertig staartstukplaatjes 1.50; 152[d] veertien vioolstaartstukken 1.50; 142. twaalf cello schroeven 0.98; 151. Vier en tachtig zwarte vioolschroeven 3.–; 151[a] twee en veertig geele dito 1.–; 152. acht en twintig ingelegde viool dito 1.80; 152[b] vier cello schroeven 1.35; 154. zes en dertig viooldempers 2.–; 155. honderd twee en negentig vioolkammen 1.20; 155[b] vier vioolkrukken enzoovoort 1.–; vijf ebben houten toetzen 2.50; 158. twaalf pakket fransche kwinten 24.–; 157. een en twintig pakket cantine vier draadssnaren 99.75; 158[a] negentien pakket duitsche snaren 7.50; 158[b] drie gemeene kwinten 1.20; 159. twee pakket beste A Snaren 9.50; 159[a] twee dito ordinaire 2.40; 159[b] twee dito beste D dito 11.–; 159[c] zes dito fransche kwinten 10.50; 162. een partij snaren 2.50; 162[e] drie honderd vier en twintig viool G. Snalren 6.30; 162[f] acht en veertig ordinaire snaren 0.60; 162[c] twee en veertig alt C snaren 1.05; 162[d] zes en dertig alt G snaren 0.65; 160. acht en veertig

Wumkes.nl

bassnaren 4.80; 160[a] acht en veertig D dito 6.40; 161[a] vier contrabas G snaren 2.70; 161[b] vijf dito D snaren 4.50; 162[a] acht en veertig cello G Snaren 5.20; 162[b] twaalf cello C snaren 1.65; 164. vier contrabas snaren 7.20; 186. een viool de gambe 0.50; 166. twee guitarren 12.–; 167. vier dito 15.–; 187. een guitar 1.50; 152[a] achttien guitar schroeven 3.75; 152[c] een mecaniek guitar schroef 2.–; 145. zes en negentig guitar knopjes 0.50; 163. zes guitar a snaren 0.37½; 163[a] vier en twintig dito dito 1.20; 106. een noordsche balk 0.50; 182. een fraaije harp met kast 100.–; 183. een dito met pedalen 20.–; 184. een ordinaire harp zonder pedalen 4.–; 185. een dito 2.–; 161. een partijtje harpsnaren 2.–; 163[b] zes harpsnaren 7.20; 172 een engelsche forte piano met kleed en stoel 300.–; 173. een amsterdamsche dito met kleed 30,–; 174. een duitsche dito 20.–; 175. een dito 15.–; 176. een dito 15.–; 177. een dito 10.–; 178. een leeuwarder dito 30.–; 179. een vijf octaafs dito van Spadau 15.–; 180. een vijf octaafs dito met zwarte toetsen 4.–; 181. een dito met opstaande vleugel 140.–; Drie en veertig roltjes pianosnaren 12.–.

Blaasinstrumenten

3. een hoorn met beugels 4.–; 4. een dito met kistje 2.50; 96. een hoorn met acht beugels 11.–; 97. een dito met acht beugels 11.–; 98. een crommatiek hoorn met beugels 20.–; 102. een kleppenhoorn 4.50; 103. twee signal horens 7.–; 107. een hoorn met kistje 2.50; 110. twee hoorns 2.–; 101. een bastrombone 2.–; 35. twee clarinetten 11.–; 36. een dito 0.50; 37. een dito 0.40; 38. een dito 7.–; 39. een dito 3.–; 40. een dito 0.25; 41. een dito 0.75; 42. een dito 2.–; 43. een dito 1.50; 52. een clarinet 7.–; 116. twaalf clarinetten 20.40; 117. acht dito 27.60; 118. drie dito 18.–; 119. een dito 6.–; 120. drie dito met dertien kleppen 19.20; 121. een oude B. clarinet 13.–; 122. tweeclarinetten 18.60; 123. twee dito 16.50; 127. een clarinet 2.10; 132. een F. Clarinet 1.80; 144. Zeshonderd zestig clarinet rietjes 66.–; 155[a] honderd zes en vijftig clarinetrietjes 0.65; 156[a] honderd acht en zestig clarinet rietjes 0.70; 153. twaalf clarinetbekken 2.45; 153[a] zeven fransche dito 1.–; dertig clarinet koppen 5.–; 112. twee clarinetkistjes en een hoornkistje 4.–; 190. eenige oude clarinetten, fluiten serpent enzoovoorts 4.–; 124. een oboe 18.–; 146. vier en twintig oboe rietjes 4.–; 147. twaalf dito 1.20; 44. een fluit 0.50; 46. een fluit 10.–; 47. een dito 3.–; 48. een dito 3.–; 49. een dito 0.25; 50. een dito 0.50; 51. een dito 4.–; 53. een fluit 2.–; 113. een stokfluit 2.–; 170. een fijne fluit met H voet met berlijner zilver gemonteerd met kistje 50.–; 125. zes F fluiten 4.80; 130. een F. fluit 11.40; 131. een F. dito 1.–; 126. negen D Fluiten 15.40; 128. een zwarte D Fluit 7.– 129. een dito defect 2.50; 135. vier D fluiten 6.05; 136. een D. dito 4.80; 137. twee dito 18.–; 149. een mahoniehouten kistje met een D fluit 7,–; 150. een dito met C voet 15.–; 133. achttien octaaf fluiten 8.10; 134. zes dito 3.15; 138. een octaaf fluitje 2.40; 139. twee dito 3.15; 140. twaalf dito 1.20; 104. achttien flageoletten 4.50; 105. vier en twintig dito 9.–; 90. acht en veertig fluiten a bec 23.80; 91. acht en vijftig dito 24.–; 92. vier en vijftig dito 24.–; 93. veertien dito 2.–; 94. acht en veertig dito 6.–; 95. vijf en twintig dito 2.40; 45. een fagot 5.–; 99. een fagot met twaalf kleppen 13.90; 100. een contafagot met vier kleppen 25.–; 171[a] twee fagotten 12.–; 168. een fagotkistje 1.–; 111. drie baskistjes 8.–; 156a een zilveren hoornmondstuk van de tweede titel zwaar twee wigjes 0.96; 156. een partij koperen mondstukken en stifjes 6.25; 189. zes koper instrumenten 5.–; 108. een trompet, posthoorn en een kistje 2.–; 114. een trompetstok 1.–; 169. een trompet met kistje 2.–; 191. drie glasharmonicas 1.–; 109. twee pauken 3.–; 164[a] vier blikken trommels 2.–; 13. twee triangels 1.–; 156[a] acht stemvorken 4.–; 171. een metronome 2.–; 54. een dirigeerstok 0.75; 13. een pianoijzer 0.50.

Een kist met nieuwe diverse soorten van muzykinstrumenten, gekocht door den Heer Erflater van de Heeren Glier, Zoon en Compagnie te Klingenthal.

Inschulden

1. Hendrik Leurs, muziekmeester te Leeuwarden, wegens geleverde goederen 78.97½; 5. Nicolaas Fockema President der Arrondissementsrechtbank Leeuwarden wegens geleverde goederen en verschuldigde muzieklessen 68.05; 6. Sytze de Boer verwer Lwn, id. 56.52; 7. Jillert Romein, timmerman, id. 180.25; 8. Hendrik Horskers, schoenmaker, id. 27; 9. Langemeijer koopman, id. 13.20; 10. Reinder Durks de Vries zonder beroep, id. 15; 11. Hof, koopman id. 20.15; 12. Rolf, koopman 6.50; 13. Van Marck koopman id. 19; 14. Sytze de Boer voornoemd id. 40.84; 15. Sjoerd Spree ontvanger te Leeuwarden wegens geleverde goederen en verschuldigde muzieklessen 136.60; 16. Hendrik Veersema zilversmid id. 11.22; 17. Yde de Haan op de Nieuwestad id. 6.90; 18. Jansen Koekbakker id. 33.45; 19. Bouricius id 31.12½; 20. Alberda op de Eewal id. 27.12½; 21. Buysing op de Tweebaksmarkt id 28.52½; 22. Van Wicheren in de Doelestr. id. 20.34½; 23. Van der Veer in de Sint Jacobsstr. id. 19.50; 24. Cyprianus Johannes van der Veen id. 37.80; 25. Van Erp op de Deinummer Zuipmarkt id. 237.87½; 26. Mohrman id. 68.10; 27. Sybrandus Adema op de Nieuwe bu-

Wumkes.nl

ren id. 39; 28. Talsma te Roordahuizum id. 8.40; 29. wed. Albertus van Gruisen bij de Waag id. 14.35; 30. Stocker, pigneur id. 73.80; 31. Metz te Heerenveen id. 10.95; 32. Willem van Erp op de Nieuwestad wegens geleverde goederen en verschuldigde muzieklessen 294.50; 33. Kuchenius te Sneek id. 3; 34. Baron Schwartenburg en Hohenlansburg te Beetgum id. 5.25; 35. Van Assen op de Eewal id. 44.35; 36. Polack op de Eewal id. 7; 37. Warringa, commies te Noordwolde id 7; 38. Van der Ploeg student te Groningen id. 7.95; 39. Franke te Pietersbierum id. 20.25; 40. Adriani over de Kelders id. 2.40; 41. Vellage op de Nieuwe stad id. 4.10; 42. Leyckering junior id. 7.80; 43. *leden van Maandagsconcert* id. 10.50; 44. Pieter Burggraaf id. 0.80; 45. Dirk Zeper (wegens geleverde goederen en verschuldige muzieklessen) 14; 46. Noodt te Franeker id. 2; 47. Mej. Martha Dijkman op de Eewal id. 337.70; 48. Zijlstra Commies te Drogeham id. 19; 62. Georg. Johannes Pater in de Kerkstraat wegens verschuldige lessen en geleverde goederen 48; 21. vordering van de Heeren Glenissen en van Genegten te Turnhout wegens geleverde goederen 33; 22. dito van den Heer Cartrengius te Altona wegens geleverde snaren 85.50.

Wumkes.nl

Het "Krachtig gebed" uit de "brieventas van doctor Ledel"

S. J. van der Molen

"Gevonden in de vergetene brieventas van doctor Ledel van Blaauwhuis in het laatst van Januarij 1854". Deze aantekening staat aan de voet van een met dezelfde hand geschreven stuk, dat ik aantrof in de nalatenschap van Waling Dijkstra ter Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden.[1] Dijkstra heeft er met potlood bijgezet "talisman". Dergelijke notities komen in zijn aan- en optekeningen vaker voor en niet zelden blijkt dan zo'n stuk opgenomen te zijn in zijn verzamelwerk *Uit Friesland's Volksleven* (Leeuwarden, z.j., plm. 1895). Maar het "Krachtig gebed van Keizer Karel tot het Heilige kruis Christi", zoals het betreffende stuk heet, komt niet in genoemd tweedelig werk voor. Toen ik het manuscript doorlas – ik kom daar straks op terug – dacht ik aanvankelijk, dat de vermelding van de vondst een wat onhandige poging was om de waarheid of tenminste de "echtheid" van het stuk te "bewijzen". Dergelijke getuigenissen komen immers vaker voor bij epistels die tot de studieobjekten van de religieuze volkskunde behoren en het betreffende "Krachtig gebed" opent ook zelf met een dergelijke geloof eisende mededeling. Daarbij kan in het midden worden gelaten, of dokter Ledel inderdaad zijn brieventas had vergeten. Deze verwijzing lijkt namelijk nogal ongeloofwaardig, want het zou uiterst onbehoorlijk zijn, zonder de arts daar in te kennen, het bewuste epistel achter te houden of het over te schrijven.

Zodoende betwijfelde ik aanvankelijk of die "doctor Ledel" wel bestaan had. Welnu, die twijfel bleek ongegrond. Bij informatie bij de bevolkingsadministratie van Wymbritseradeel, thans ondergebracht in het voormalige gemeentehuis van IJlst, kwamen de volgende personalia aan het licht: Gerrit Hendriks Ledel werd op 10 januari 1826 te Minnertsga geboren en was als geneesheer werkzaam te Westhem, waar hij op 15 mei 1872 overleed. Hij was getrouwd met Mintsje de Jong, geboren op 5 mei 1828 te Joure, die op 12 mei 1873 te Bolsward overleed. Zoals verwacht mocht worden, waren beiden de r.k. godsdienst toegedaan. Naam en plaats zijn dus niet verzonnen en Blauwhuis behoorde, zoals men weet, tot 1949 als buurtschap onder Westhem. Het vormde en vormt, nu als dorp, een bekende rooms-katholieke enclave in "Wymbrits", zoals de weinig fraaie afkorting luidt die vooral bij gemeentelijke diensten in gebruik is.

Wat nu het stuk zelf betreft (waarvan de tekst in een bijlage bij dit artikel is opgenomen): ik heb het nooit eerder in Friesland aangetroffen, noch er iets over gelezen met betrekking tot deze provincie. Nu zegt dat op zichzelf niet veel, want wie weet wat er zich allemaal in particulier bezit bevindt? Een vergelijking met het befaamde *Intje Jans boekje* (1622) gaat in dit geval niet op, want dat werd door de druk verspreid en het ademt ook een geheel andere godsdienstige instelling. Nu zal straks blijken, dat het "Krachtig gebed" tot in onze tijd wel degelijk gedrukt is, maar de uitgevers woonden niet in Friesland, zelfs niet in Nederland, zodat het epistel misschien ook in rooms-katholieke kring – en in elk geval daarbuiten – te onzent veel minder onder het volk bekend zal zijn geweest dan het nachtelijk gezicht van de ouderling uit Oosterzee op de Herenweg aldaar.

Tot welke categorie behoort nu het gebed, dat dokter Ledel bij zich droeg? Daar is in de eerste plaats de mededeling (na de aanhef: Jezus Maria Joseph), dat het een krachtig gebed is van keizer Karel en dat het dienstig is voor alle mensen. Maar de dan volgende bijzonderheid levert de gewenste identificatie op. Wij lezen namelijk: "Dit gebed is gevonden op het Heilige Graf Christi ons Heeren in het jaar

Wumkes.nl

1805 en overgezonden van den paus aan Keizer Karel, als hij ten strijde ging en gezonden naar Sint Michael in Frankrijk, alwaar hij dit schild vond, J. H. S. – vond 't zeer schoon en met vergulden letters." Een dergelijke aanhef komt ook (al) in de 18de eeuw voor, zoals blijkt uit een door P. de Keyser afgedrukte versie van zekere Geeraerdus Fibackx (Vlaanderen), welke luidt: "Dit ghebet is dienstich voor alle menschen, en dit ghebet is ghesonden vanden Paus aen den keyser Carel als hy ten strijde reysde ende is ghesonden in Vrancrijc in St. Michelskercke. Daer sult ghy het vinden wonderschoon uytghedruckt met vergulde letters." Geeraerdus Fibackx plaatste er als datum bij: "den 15 mert anno 1762".[2]

Men ziet het: de tekst van deze aanhef is niet letterlijk dezelfde, maar de overeenkomst is onmiskenbaar. Niettemin blijkt zowel bij Ledel als bij Fibackx één belangrijk element te ontbreken. Dat komt voor in een bijdrage van Jan Gessler, die aan een publikatie van de Antwerpse archivaris A. Gielens ("Een zeer oude Nederlandsche tekst van het "Gebed aan keizer Karel", *Tijdschrift voor Geschiedenis en Folklore I* (1938) 184-187) ontleent, dat een Vlaamse versie tussen 1535 en 1539 door de priester Jacobus de Platea of Van der Straeten te Antwerpen werd opgetekend met deze aanhef: "Item alle daighen oft ghij 't vermoight zoo leest dit navolgende ghebet, want het is d'epistele die de paus Leo seynde tot coninck Karel *ende was gheseynt uuten hemele.*"[3]

Op dit laatste nu – gezonden uit de hemel – komt het aan. Het "Krachtig gebed" behoort namelijk tot de categorie van de zogeheten Hemelbrieven, waarover nogal wat literatuur bestaat, zij het niet zozeer in Nederland. Uitvoerige mededelingen omtrent het genre verschaft het onuitputtelijke en uiterst gedegen *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* (Berlijn/Leipzig, 1927-1942), waaraan als initiatiefnemers de namen verbonden zijn van de Bazelse volkskundigen E. Hoffmann-Krayer en Hanns Bächtold-Stäubli. Men vindt er de trefwoorden *Himmelsbrief, Sonntagsbrief, Karl-Segen (Kaiser)* alsook *Colomanibüchlein und -segen* [4] in behandeld, teveel om hier (in vertaling) over te nemen, zodat met een samenvatting moet worden volstaan, die overigens nog voldoende geduld van de lezers zal vragen.

Beginnen we met de Hemelbrief. Deze ontleent zijn naam aan de inleidende legende, volgens welke het een uit de hemel gevallen of door de hemel verzonden brief betreft. De Hemelbrieven zouden schriftelijke openbaringen van de goddelijke wil zijn. Naar hun inhoud zijn het "schutsbrieven", waarin een magische kracht schuilt tegen wapengeweld, ziekte, brand en andere ongevallen. Het is een onderdeel van de volksreligie, door de R.K. Kerk evenzeer geduld als bestreden, dat zich eeuwen aaneen (tot in de moderne tijd) in het godsdienstig volksgebruik gehandhaafd heeft. De grondslag ervan is de gedachte aan een rechtstreeks van de godheid uitgaande schriftelijke openbaring. Terwijl in de regel de godheid tot en door zijn profeten spréékt, treffen we hier de voorstelling aan, dat goddelijke wezens schrijven of brieven versturen. Pas wanneer een volk het schrift bezit is zo'n voorstelling van schrijvende godheden mogelijk en daaruit vloeit dan weer voort, dat wij schrijvende goden aantreffen bij volkeren bij wie de oudste schriftsystemen tot stand gekomen zijn, namelijk bij de Egyptenaren, de Babyloniërs en de Chinezen. Uit het feit, dat in het Nabije Oosten reeds zeer oude sporen van Hemelbrieven aanwezig zijn, laat zich misschien verklaren, dat wij ze steeds

Wumkes.nl

weer aantreffen in die godsdienstig-historische milieus die in de Oriënt thuishoren: jodendom, christendom en islam. Pas uit semitische invloeden op de antieke cultuur kunnen dan ook de latere sporen van de Hemelbrief in de Griekse literatuur worden verklaard. Dat het grijze verleden en de negentiende eeuw, hoe ver ook geografisch van elkaar verwijderd, elkaar kunnen ontmoeten, leert het feit, dat de zogenoemde Mekkabrief op het graf van de profeet gevonden zou zijn en dat in de Verenigde Staten "het boek van Mormon" (19de eeuw) uit de hemel zou zijn gezonden als een rechtstreeks van God afkomstig geschrift.
Wat de christelijke Hemelbrieven betreft, hieronder neemt de zogenaamde Zondagbrief een belangrijke en ook de vroegste plaats in. Het zou te ver voeren op deze vorm uitvoerig in te gaan. Daarom meen ik te kunnen volstaan met de mededeling, dat de oudste kern bestaat uit de strenge eis de zondag punktueel te heiligen – onder bedreiging met zware straffen – en wel met verwijzing naar de bijzonderheid, dat de Zondagbrief door Christus zelf geschreven werd en op het altaar van Sint Pieter in Rome uit de hemel was neergedaald. De vroegste vermelding dateert uit 584 of 585 en wel van het eiland Ibiza, waar bisschop Vincentius het epistel tijdens de eredienst voorlas. Hijzelf was, evenals zijn gelovigen, van de echtheid overtuigd, maar weldra toonde bisschop Licinianus aan, dat het een vervalsing betrof. De bisschop betoogde, dat de gedachten in deze brief ook niet christelijk waren, maar dat het epistel beoogde de joodse sabbatwet in de Kerk in te voeren. Overigens leefde het geloof aan brieven uit de hemel ondergronds of bovengronds kennelijk hardnekkig voort: niemand minder dan Bonifatius beklaagde er zich in 743 schriftelijk over, dat een leek, zekere Aldebert, zich op een brief van Christus beriep. Karel de Grote verbood in 789 in een van zijn "Capitulare" de verspreiding, maar niettemin vond de Zondagbrief als Hemelbrief aanhang bij de clerus. Zo bood abt Einhard van Fulda zo'n brief, die door de aartsengel Gabriël geschreven zou zijn, als geschenk aan keizer Lodewijk de Vrome aan!
In de middeleeuwen bleef met name Frankrijk het gebied met de sterkste verbreiding. In Duitsland komt de Zondagbrief in de twaalfde eeuw voor en hij werd in de dertiende eeuw in het klooster Weihenstephan in het Duits omgewerkt. In de door de heersende pest toegenomen eschatologische opwinding omstreeks 1260 wordt de brief aangetroffen onder de boetezangen van de flagellanten en, in de zin van een hervormingsbeweging tegen de verwereldlijking van de Kerk, richtte de Zweedse profetes Brigitta (1303-1373) een Hemelbrief aan paus Clemens VI (door haar zelf uit de hemel ontvangen?). Dan duikt een dergelijke brief in 1451 in Halle op; paus Leo verzekert de dragers ervan bescherming tegen vuur, water en wapens.
Wij komen langzamerhand terecht bij de brief van keizer Karel, die in de zeventiende eeuw al een dusdanige verspreiding had gekregen, dat hij in 1625 op IJsland optreedt in het toverboek (!) van Jon Gudmundsson. In het *Handwörterbuch* vinden we bijzonderheden over deze Hemelbrief zowel onder het trefwoord *Karl-Segen* als onder *Colomanibüchlein und -segen.* Wat dit laatste betreft: Col(o)man was een heilige, naar men wil uit Ierland afkomstig, die op een pelgrimsreis naar Jeruzalem bij Stockenau in Neder-Oostenrijk in 1012 als spion werd gearresteerd, gemarteld en tenslotte opgehangen. Hij is de beschermheilige van dit deel van Oostenrijk en zijn naam is ver-

Wumkes.nl

bonden aan het genoemde boekje, dat de tekst bevat van een beschermbrief, die (alleen in Oostenrijk?) ruime verspreiding gevonden heeft. Deze brief moet door God aan abt Coloman en wel op diens verzoek en bestemd voor zijn vader, de koning van Iberië, gestuurd zijn, toen deze aan zijn zoon (de abt dus) een zegen voor een bepaalde veldtocht had gevraagd. Daar de vader weinig geloof aan deze brief hechtte, beproefde hij de werking ervan op een misdadiger, die als drager van de beschermende brief geen enkel letsel opliep. Na zekere toevoegingen liet de vorst de brief vermenigvuldigen en zo kwam het stuk door bemiddeling van paus Leo ook in handen van keizer Karel de Grote. De brief geldt als amulet tegen alle schade en gevaar.

Het zal duidelijk zijn dat, daar de heilige in 1002 op reis ging en hij in het begin van de 11de eeuw stierf, de datering en de relatie met Karel de Grote een anachronisme vormen. In het artikel over de Karels-zegen wordt gezegd, dat Karel het afschrift op een schild met gouden letters liet schilderen: een detail, dat dus door de eeuwen heen gehandhaafd is. Stübe, die dit en andere artikelen aan het *Handwörterbuch* bijdroeg, meent, dat latere versies van de Karel-zegen een veralgemening en een "verchristelijking" vormen van een oude toverformule, die in de loop van de eeuwen werd aangepast aan tijd en plaats.

Kennelijk is het deze toverformule, die J. H. Starmans (1929) bespreekt [5] en waarvoor hij onder meer verwijst naar enkele mededelingen van fr. Bonaventura Kruitwagen uit 1915. Die betreffen wat deze auteur "een zeer oude formule" noemde: "de eigenlijke quintessens van den brief van keizer Karel". Het was een (Latijnse) formule die alleen dienst moest (kon?) doen tegen een bepaalde ziekte, het "malum malanum" ("denkelijk de pest"), welke formule volgens Kruitwagen (kenner van de middeleeuwse literatuur) uit de twaalfde eeuw dagtekent en die begint met de magische woorden: "Garda, gardinia, gardentia". Starmans schrijft: "Hierin wordt dus eigenlijk niets (anders) gezegd dan dat de paus (iets) heeft gezonden aan den keizer, opdat iedereen het bij zich drage. Omdat het noodzakelijk is door dat "malum malanum". De onverstaanbare woorden in het begin, die Kruitwagen beschouwt als overblijfselen van heidenschgermaansche bezwerings- en toverformules, wijzen dan op hoogen ouderdom. Ze werden allengs vermengd met christelijke elementen en gingen, evenals het volk zelf, slechts langzaam van het heidendom naar het Christendom over".

Hoe dit zij, het wordt tijd eens na te gaan waar wij in Nederland en aangrenzende landen van dit krachtig gebed horen. Daaromtrent levert allereerst het reeds genoemde artikel van J. H. Starmans gegevens op. Hij drukt voorbeelden af "van een vrouw uit de gemeente Nuth", uit Tegelen en uit Gulpen. De auteur wijst er terecht op, dat het gebed uit Nuth uit drie gedeelten bestaat. Met I onderscheidt hij de toelichting, welke opent met "Krachtig gebed van Keizer Karel" en besluit met "(. . .) die dit gebed dagelijks leest of hoort lezen, zal drie dagen voor zijn dood een teeken van zijn sterfdag weten." Het gedeelte II opent met: "Gebed tot het heilig kruis Christus" en besluit met de bede "O gekruisten Jezus van Nazereth" (enz.). Het gedeelte onder III vangt aan met: "Gebed in de eere van Jezus Christus" en besluit met de bede "De Heilige Drievuldigheid wilt mijne ziel brengen tot het eeuwige leven Amen." Starmans karakteriseert II en III als "meerdere gebeden". De toelichting geeft de herkomst

Wumkes.nl

van het gebed aan en omschrijft de kracht, aan het gebed verbonden, evenals de wijze waarop men de beloofde voordelen kan verkrijgen. Volledigheidshalve zij verder vermeld, dat het de auteur "in het algemeen (wil) voorkomen, dat we in deze gebeden en in het vasthouden eraan slechts een uiting hebben te zien van de volksreligie, waartegen geen bezwaar hoeft te bestaan". Maar minder welwillend staat hij tegenover de inleiding of toelichting: "De vereering toch van het H.Kruis ontaardt hier in tastbaar bijgeloof, als men, door het gebed dagelijks te bidden, meent gevrijwaard te zijn tegen allerlei onheil en een schielijken dood." Het aantal ziekten, die door "het beschreven papier" met "de kracht als amulet" wordt afgeweerd, wisselt sterk: van 33 tot 72. Ja, een door De Keyser gepubliceerd voorbeeld uit 1762 (zie hiervóór) houdt het zelfs op "82 ongelucken", waarbij de hooggeleerde schrijver een veelbetekenend uitroepteken plaatst. Datzelfde hoge aantal wordt ook vermeld in een gedrukte Vlaamse versie in het artikel "Het krachtig gebed van keizer Karel in 1984" in het Vlaamse tijdschrift *Biekorf* (84,2). Hoewel het volgende in geen verband tot Friesland staat, meen ik, dat het belangwekkend genoeg is om te lezen, dat in maart 1984 de BRT (Gewestelijke Omroep West-Vlaanderen te Kortrijk) een enquête instelde naar aanleiding van een binnengekomen brief met als resultaat, dat 179 personen in het zendgebied het gebed in hun bezit bleken te hebben en vijftig anderen verzochten hun de tekst toe te sturen. Geen wonder, dat het gebed nog in de jaren 1940-1945 "fel in gebruik was te Stavele en ommeland." En dat in 1953 de tekst door bezorgde ouders werd meegegeven aan hun zonen, die in het bezette Duitsland hun dienstplicht moesten vervullen.

Terug naar de geschiedenis. Met enige verwondering zal men in het exemplaar van dokter Ledel lezen, dat de brief in kwestie in 1805 door de paus aan keizer Karel gezonden werd, toen die ten strijde trok. Dit (late) jaartal komt in geen enkele andere versie voor en kan ook niet kloppen, omdat er toen geen keizer Karel leefde en zeker niet een die oorlog voerde. Neen, dan schijnt een ander veel voorkomend jaartal beter te kloppen, namelijk 1505. Toentertijd regeerde namelijk Maximiliaan I (1493-1519) als Duits keizer. Zijn in 1500 te Gent geboren kleinzoon volgde hem op als Karel V (1519-1556). Nu valt 1505 wel buiten diens regeerperiode, maar met enige ruimheid van blik zou men hem toch als de genoemde vorst kunnen beschouwen. Het jaartal 1805 bij Ledel zou dan een verschrijving kunnen zijn.

Of was er meer aan de hand? Reeds Kruitwagen wees er op, dat in handschriften uit de 15de eeuw een Leo genoemd wordt als de paus die het gebed aan de keizer stuurde. Een middeleeuwse versie in het Bisschoppelijk Museum te Haarlem, door Kruitwagen geciteerd, raadt aan: "Item alle daghe als ghi moecht (= kunt) so leest dit naavolghende ghebet want het is een epistel die den paus Leo sende coninc Kaerl den Keijser. Ende si was hem ghesent van gode wten hemel".[6]

Hieruit volgt, zoals ook Starmans opmerkt, dat de bewuste keizer blijkbaar gezocht moet worden in een tijd, dat er te Rome een paus met de naam Leo regeerde. Wel, dat kan niemand anders geweest zijn dan paus Leo III (795-816), terwijl achter "coninc Kaerl den Keijser" bijgevolg gezocht moet worden Karel de Grote (768/800-814). Dat onderzoekers in geschriften uit het Karolingische tijdperk geen enkel dokument hebben kunnen vinden dat spreekt voor de

Wumkes.nl

authenticiteit van de brief, ligt wel voor de hand. Het epistel is namelijk van latere datum, maar ook weer niet zoveel eeuwen later dat het in verband mag worden gebracht met Karel V. Hier zijn twee mogelijkheden: van Karel de Grote is per abuis Karel V gemaakt of laatstgenoemde heeft de plaats van Carolus Magnus ingenomen doordat niet meer van Leo III, maar van Leo gesproken werd. Dat kan een slordigheid geweest zijn, maar ook een manoeuvre die identificatie met de tijdgenoot van Charlemagne (bewust?) verhinderde. Met andere woorden: het betreft bij de brief een middeleeuws verdichtsel, waarbij 805 geactualiseerd werd tot 1505 en dan in ons geval weer tot 1805, waarbij het cijfer 8 moeilijk als een verschrijving kan worden beschouwd. Het lijkt er meer op, dat hier sprake is van wat Starmans noemt een "tekstregelend optreden".
Lezingen van het gebed zijn niet alleen in de Nederlandse taal bekend: ze zijn ook overgeleverd in het Frans. Zo vermeldt Gessler twee Franstalige teksten met de titels "Prière efficace de l'Empereur Charles" en "Puissant prière de Charles Quint" (beide gedrukt, zonder plaats en jaartal van uitgave). P. van Nieuwenhuysen en S. Top publiceerden in *Volkskunde* een Franse lezing met de titel "Ordison de Saint Charlemagne" (waarbij Karel dus als een heilige wordt gezien!), afkomstig uit de nalatenschap van een Vlaamse inwoonster van het Waalse Châtelineau.[7] Deze had de tekst overgenomen uit het boek van Abbé Julio, *Grands Secrets Merveilleux pour aider à la guérison de toutes les maladies physiques et morales,* waarvan de zevende druk in 1933 te Parijs verscheen. Om te laten zien hoe sterk de Franse en de Nederlandstalige versie overeenstemmen, laat ik hier de inleiding volgen:
"Cette prière, s'il faut en croire une antique tradition, a été trouvée dans le sépulcre même de Notre Seigneur Jésus-Christ, et, envoyée en l'an 802, par le pape Léon II (sic) à l'Empereur Charlemagne, quand il partit avec son armée pour combattre ses ennemis. Elle était écrite sur parchemin en lettres d'or, et, longtemps, elle fut conservée précieusement à l'abbaye de St. Michel de France. Peut-être l'y retrouverait-on encore."
Het valt niet zonder meer uit te maken in welke taal het gebed het eerst is verspreid. Men zou aan een Frans origineel kunnen denken omdat de Mont Saint Michel in Bretagne genoemd wordt, maar in de middeleeuwen waren in de Nederlanden reeds tal van (andere) veraf gelegen buitenlandse devotieplaatsen bekend.
Dat Karel de Grote (en dan ver na zijn tijd) genoemd wordt als de hoofdfiguur naast de paus, behoeft geen verwondering te wekken. Starmans wijst er terecht op, dat het middeleeuwse avondland nog geheel vervuld was van de macht en de grootheid van deze heerser over het uitgestrekte Frankenrijk, die in de Kerstnacht van het jaar 800 door paus Leo III tot keizer gekroond werd en die als beschermer van de Christenheid optrad. Wie denkt in dit verband ook niet onwillekeurig aan de plaats van Karel in de oud-Friese rechtsoverlevering? Niet alleen werd de Lex Frisionum waarschijnlijk in 802-803 op de rijksdag te Aken opgesteld, maar als tegenspeler van Redbad komt Karel ook "Sagenhaft" voor in de Oudfriese handschriften: Druk, Jus Municipale en Unia, resp. van rond 1485, 1550 (maar afgeschreven van een ouder exemplaar, uit plm. 1460?) en 1475. Met andere woorden: geboekstaafd in een tijd, meer dan zeseneenhalve eeuw na Karels dood. En dan is er ook nog het zogenaamde Karelsprivilegie betreffende de Friese vrijheid, dat volgens onderzoekers

Wumkes.nl

uit de dertiende eeuw zou dateren. Voldoende om aan te tonen, dat het geen slechte keus was de grote Karel in relatie te brengen tot een krachtig, ten dele van bijgeloof doortrokken gebed.
Dat het exemplaar uit het bezit van de Westhemster/Blauwhuister arts op een zuidelijke traditie steunt, bewijst het voorkomen van woorden als schoon, bataille, gebenedijd en gemalladijd, maar vooral ook het vermelden van de St.Jans- of Cornelisziekte. Daarover is veel bekend geworden door het onderzoek van Maurits de Meyer uit 1962,[8] dat voor een deel berust op de studie van Matthias Zender, *Räume und Schichten mittelalterliche Heiligenverehrung in ihrer Bedeutung für die Volkskunde* (Düsseldorf, 1959), waarin een lange lijst van plaatsen wordt opgenoemd waar een kerk of altaar bestaat aan de H. Cornelis toegewijd, waar een beeld of een relikwie bewaard wordt of een broederschap te zijner ere bestaat of bestond. Voor het door hem behandelde gebied komt De Meyer tot 151 plaatsen, waar de heilige vereerd werd tegen stuipen en vallende ziekte. Onder deze plaatsen zijn er slechts enkele in Nederland (Noord-Brabant), de overgrote meerderheid ligt in Vlaanderen. St.Jan neemt wat de aanroeping tot genezing betreft een veel kleinere plaats in. Deze bijzonderheden omtrent de Cornelisziekte wijzen opnieuw naar de zuidelijke Nederlanden.
Het geheel overziende wil het mij voorkomen, dat het exemplaar dat in de tas van dokter Ledel zou zijn gevonden òf rechtstreeks afkomstig is uit Vlaams-België (met inbegrip eventueel van Limburg en Noord-Brabant) òf gekopieerd is naar een geschreven of gedrukt origineel uit genoemd gebied en dat het door r.k. relaties van de arts in zijn bezit gekomen is. Indien het stuk tenminste niet ten onrechte aan zijn persoon verbonden is en het epistel op een andere weg rooms-katholieke Friezen bereikt heeft. Maar dat er in elk geval sprake is van een unicum, lijkt mij wel zeker.

Jezus Maria Joseph
Krachtig gebed van Keizer Karel tot het Heilige kruis
Christi . dienstig voor alle menschen.
Dit gebed is gevonden op het Heilige Graf Christi ons Heeren in het jaar 1805, en overgezonden van den Paus aan Keizer Karel, als hij ten strijde ging en gezonden naar Sint Michael in Frankrijk, alwaar hij dit schild vond, J. H. S. – Vond 't zeer schoon en met vergulden letters.
Die dit gebed dagelijks leest of hoort lezen, of bij zich draagt, of bidt dagelijks 5 onze vaders en wees gegroet ter eere van het bitter lijden onzes Heer Jez. Chr. die zal niet onvoorzien sterven, in geen water verdrinken, in geen vuur verbranden, hij zal in geen bataille overwonnen worden, geen gift zal hem hinderen kunnen, als eene vrouw in barensnood is, en dit gebed leest of hoort lezen, zal zij haastelijk ontbonden worden eene blijde moeder wezen, en als het kind ter wereld is, zoo legt het kind dit gebed in zijne regter zijde, zoo zal het van 72 ziekten bevrijd zijn; die dit gebed bij zich draagt zal met geen vallende ziekten gekweld worden, als men op straat is en iemand ziet die met de St.Jans of Cornelis ziekten gekweld is, zoo legt hem dit gebed in zijne regter zijde zoo zal hij blijdelijk opstaan.
Die dit gebed schrijft van het een tot het andere huis, deze zal van mij gebenedijd worden, en die daarmede spot, zal van mij gemalladijd worden; alwaar dit gebed in huis is daar zal geen bliksem of donder of onweder schade doen, die dit gebed dagelijks leest of hoort lezen, die zal drie dagen voor zijn dood een teeken van zijn sterfuur weten.
Gebed tot het Heilige kruis Christi.
Gebenedijd zijt gij Heere die gestorven zijt aan den galgenboom des kruis, voor onze zonden allemaal, O! Heilig kruis Christi zijt met mij.
O ! Heilig kruis Christi zijt met mij betrouwen en waarachtig Licht mijner zaligheid.
O ! ____ ____ ____ keert van mij alle snijdende zwaarden.
O ! ____ ____ ____ keert van mij alle kwaad.
O ! ____ ____ ____ stort in mij alle goed door het heil.kruis Christi komt men op

Wumkes.nl

den regten weg der zaligheid.
O ! ____ ____ ____ keert van mij allen nood des doods en
geeft mij het Eeuwig leven.
O ! ____ ____ ____ keert van mij alle nood des lighaams.
Het Heilig kruis Christi aanbidde ik altoos. O! Gekruiste Jezus van Nazareth ontferm u mijner
opdat de booze vijand van mij mag vlieden zienelijke en onzienelijke van nu af tot in der
eeuwigheid Amen. Ieder ure van Jezus dierbaar bloed Passie en de schandelijke dood, in de ure van zijne heerlijke Verrijzenis en Goddelijke menschwording waardoor Hij ons heeft
willen brengen tot het eeuwig leven.
Alzoo waarachtig als Jezus besneden is op den achtsten dag.
____ ____ ___ de Heilige 3 Koningen Jezus offerande deden op den 13 dag.
____ ____ ___ Jezus gekruist is op goede Vrijdag.
____ ____ ___ Jozef en Nicodemus Jezus van 't kruis hebben afgedaan en in het graf gelegd.
____ ____ ___ Jezus ten Hemel is opgeklommen.
Alzoo waarachtig is het door dit gebed dat den heer Jezus mij wil bewaren voor
alle mijne vijanden zienelijke en onzienelijke van nu af tot in der eeuwigheid Amen.
O! Hemelsche Vader in uwe handen beveel ik mijnen geest
Maria Jozeph Jezus, Maria Anna Jezus, Maria Joachim. O! Heere Jezus
door de bitterheid die gij voor mij geleden hebt aan het kruis
bijzonder toen U Allerheiligste ziel van het Heilig ligchaam gescheiden is. Ontferm u
mijner ziel als zij zal scheiden uit
deze wereld Amen.
O! Jezus geef mij moed mijn kruis te dragen,
Met U, en leer mij ook dat ik mag lijden zonder klagen,
en dat het lijden mij verheugt,
en dat ik van die nood make een deugd, Amen.
De mond des Vaders wilt mij bedenken, de Wijsheid des Zoons
wilt mij regeeren, de Gratie en sterkte des Heiligen Geest
wilt mij bewaren.
De Allerheiligste drievuldigheid wilt mij ontfermen en
brenge mijne ziel tot het eeuwig leven Amen.

Gevonden in de vergetene brieventas van doctor Ledel van Blaauwhuis
in het laatst van Januarij 1854
(volgen vier zorgvuldig onleesbaar gemaakte regels schrift)

Noten

1. Provinciale Bibliotheek, Hs 160[F] XI.
2. *Volkskunde,* 45 (1943) 204-206.
3. *Ibidem,* 127.
4. *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens,* respectievelijk IV, 21 e.v., VIII, 99 e.v., IV, 600 e.v. en II, 97 e.v.
5. In *Donum natalicum Schrijnen* (1929) 877-885.
6. *Ibidem,* 882.
7. *Volkskunde,* 81 (1980) 235-237.
8. *Volkskunde-atlas voor Nederland en Vlaams-België* (1965) II, 17-35.

Wumkes.nl

Dat is ons heilig ideaal. . .

Een artikel uit 1880 en het antwoord daarop

J. J. Kalma

In 1880 verscheen in het moderne *Theologische Tijdschrift* een artikel, dat nogal opzien baarde. Het was geschreven door de algemeen geachte Leidse hoogleraar L. W. E. Rauwenhoff (1828-1889) en droeg de op het eerste gezicht wat vreemde titel "Idealisme zonder ideaal". Rauwenhoff geeft in dit opstel de stemming weer die onder vele vrijzinnigen heerste. Na 1848 was men zo enthousiast begonnen. J. R. Thorbecke (1798-1872) had in het staatkundige de weg gewezen en C. W. Opzoomer (1821-1892) te Utrecht en J. H. Scholten (1811-1885) te Leiden op het gebied van wijsbegeerte en theologie. De burgerij had datzelfde gevoel van levenslust gekend, dat in de Hervormingstijd in de zestiende eeuw Ulrich von Hutten had verwoord. Er was geestdrift geweest. Eindelijk daagde op alle terreinen des levens de vrijheid die in de Franse revolutietijd aan de horizon was verschenen in bloed en tranen was ondergegaan.

Hoe was het echter in 1880 gesteld met de "volksgeest?" Bij velen – zeker onder de nog kerkelijk-modernen – heerste een gevoel van verlamming, van matheid en moedeloosheid. De brede volksmassa was niet gewonnen voor wat de volgelingen van de grote "Thor" wilden. De "predikers hoog in de lucht" hadden de "vierde stand" niet aangesproken en hen eigenlijk in de kou laten staan. Zij hadden zich voornamelijk tot het "denkend deel der natie", de "beschaafden" gewend en maar aangenomen dat, als die eenmaal gewonnen waren, het volk als gewoonlijk zou volgen. Maar de hogere standen, voor zover niet orthodox, hadden de ouderwetse kerk de rug toegekeerd en hun geestverwanten daar hooguit als Nutssprekers toegejuicht, maar verder als achterlijke wezens beschouwd. Er was, eerst bovenaan maar dan steeds verder afzakkend, het probleem gekomen van wat wij nu de secularisatie noemen, in de taal van Rauwenhoff: "De samenleving organiseerde zich nieuw, juist op geheel seculairen grondslag". Het groot aantal moderne populair-wetenschappelijke boeken "voor de beschaafde stand" had de onkerksheid niet kunnen keren. En, evenals in de kerk, heerste er ook in de maatschappij pessimisme. Het "sociale vraagstuk" werd gezien, maar aan de radicale oplossing dachten weinigen.

Het viel te vrezen, dat de eenmaal begonnen kerkafval zou doorvreten, want op bestuurlijk terrein was in de kerk, na de eerste successen, de wind uit een verkeerde hoek gaan waaien. De Evangelische Groningers die in de leiding der nog machtige volkskerk lang domineerden, waren vrijzinnig noch rechtzinnig. De ene, orthodoxe, partij zei, dat zij de oude leer niet handhaafden, de andere vond, dat zij dit wel deden en niemand was eigenlijk tevreden. In arren moede hadden al enige en niet eens de minste predikanten de lier aan de wilgen gehangen. Zij – Cd. Busken Huet (1826-1886) en A. Pierson (1831-1896) voorop – waren uit het ambt getreden. In het jaar vóór Rauwenhoff schreef, hadden o.a. de Hervormde predikant van Deventer L. Mees, de Waalse predikant A. G. van Hamel en – wat reeds lang was verwacht – ook de ruim dertig jarige Lutherse, Haagse predikant F. Domela Nieuwenhuis (1846-1919) hun ambt er aan gegeven. Rauwenhoff begreep hun motieven. De predikanten werden min of meer verplicht dogma's te onderschrijven en gebruiken te handhaven die tot een voorbije tijd behoorden. Zonder het met zovele woorden te zeggen gaf hij de uittredenden gelijk, trachtte hen althans niet te weerhouden.

De Leidse hoogleraar hield zich wel in de eerste plaats met de kerkelijke impasse bezig, maar hij bedoelde meer. Met de titel van zijn

Wumkes.nl

opstel wilde hij zeggen: Nog steeds is er idealisme. Het koude materialisme moge hier en daar aanhangers vinden, de meerderheid van het volk verlangt iets anders, een ideaal, om zich aan te geven, dat geestdrift kan wekken en kan aanzetten tot edele daden en het leven levenswaard maakt. Maar dit samenbindende, inspirerende ideaal ontbreekt. Vandaar de matheid, het uitzichtloze, het pessimisme, dat in de mode kwam (A. Schopenhauer, 1780-1860). Rauwenhoff die kerkhistoricus was, zag scherp, dat zo'n inspirerend ideaal om te binden heus niet door haar redelijk gehalte hoefde uit te munten. De geschiedenis van het Christendom leerde het wel anders (vgl. de Kruistochten). Het stemde weemoedig te moeten zien, dat de mensheid niet onverschillig was voor het ideaal, maar dat het idealisme toch verdween bij gemis aan ideaal.

De oorzaak van een en ander was wel duidelijk. Het Christendom, althans dat der kerk, was te zeer op het leven na dit leven gericht. Het sprak van verlossing uit deze werkelijkheid, van redding der zielen, van individueel heil. "Nog is voor de overgrote menigte der Christenen het geloof, zo al niet een voorbehoedmiddel tegen de hel, dan toch een geruststelling voor hiernamaals". De modernen zagen wel, dat de wereld- en levensbeschouwing van steeds meer mensen iets anders vroegen, maar "met al dat abstraheren van hetgeen ons niet meer dienen kan houden wij eigenlijk iets over, zo vaag, zo zwevend, dat het ons niet meer aangrijpt en daarom ons ook niet meer bezielen en leiden kan". Ongetwijfeld was er veel nuttige en nodige denkarbeid geleverd, maar "dat wat iemand tot een godsdienstige maakt, is niet zijn denkwijze, maar zijn gezindheid".

De kerk zag – zo redeneerde Rauwenhoff – deze dingen te weinig. Ieder was bezig te twisten over wat van het oude al of niet over boord kon worden gegooid en het gevolg was enkel vermoeidheid van geest. "De kerk heeft het hart van de beschaafden verloren." Niet dat de mens het geloof helemaal kwijt is. Het opkomen van verenigingen buiten de kerk bewees het tegendeel. Maar het oude "extra ecclesiam nulla salus", buiten de kerk geen heil, wordt steeds minder geloofd. De professor ging nog een stap verder. De geschiedenis had hem geleerd, dat het ideaal juist in dagen van vervolging, als het bestaan werd bedreigd, zijn aanhangers vond. Het vreselijke was, dat men de modernen die nieuw vuur op het altaar van de "volksgeest" hadden willen brengen, na de eerste enthousiaste ontvangst, alleen had laten modderen en zich had teruggetrokken. Eenmaal was het Christelijk ideaal als hoogste wet geëerbiedigd, thans werd het als onbruikbaar ter zijde gesteld. "Een hoogste wet, een hoogste doel, iets, dat een absoluut recht op onze toewijding kan doen gelden, wij zoeken het allen, maar wij vinden het niet!" "Ach! wij modernen, wij hebben geen geluk gehad. Ons is het voorrecht van de vervolging ontgaan".

Prof. dr. L. W. E. Rauwenhoff, in zekere zin de opvolger van de beroemde J. H. Scholten, wou hogeschool en kerk bij de maatschappij brengen. Hij behoorde tot de "beschaafde" bovenlaag en kon ondanks pogingen daartoe de kloof tussen de standen niet overbruggen. (uit: Almanak van het Leidsche studentencorps 1872)

Rauwenhoffs artikel is gelezen. Er kwamen verschillende reacties. De pas uit de kerk getreden P. H. Hugenholtz jr. (1834-1911), de stichter van de Amsterdamse Vrije Gemeente (1878) besprak het stuk tegelijk met Nieuwenhuis' "Mijn afscheid van de kerk" en A. G. van Hamels "Ma démission et mes adieux" onder het hoofd: "Drieërlei afscheid van de kerk." [1] Het sprak vanzelf, dat Hugenholtz Rauwenhoffs opstel toejuichte. Hij wilde echter, dat de gemeenteleden bij de uittreding niet de predikanten volgden, maar eerder andersom. Ook meende hij dat Rauwenhoff te veel op de ontwikkelden lette. "Zijn 't alleen de beschaafde modernen, die de liefde

Wumkes.nl

voor de kerk verloren hebben?" De Vrije Gemeente steunt op beschaafden, zeer gegoeden, maar het merendeel van haar leden behoort tot "die nijvere middenstand en die handwerkende klasse, die vele zeer beschaafden en geleerden voorgaan in het koninkrijk van God".
Het zal niet toevallig zijn, dat de bekende Doopsgezinde prof. S. Hoekstra Bz. (1822-1898) dit jaar een rede hield over *De tegenstelling van optimisme en pessimisme* (Amsterdam, 1880). Regelrecht in verband met Rauwenhoffs artikel liet de in 1873 uitgetreden, vroegere Bergumer predikant W. Zaalberg (1835-1906) een brochure verschijnen, *Realisme of idealisme zonder ideaal* (Tiel, 1880). Zaalberg was van predikant koopman geworden, maar had zijn geloof behouden. Er waren nog andere reakties. De felle domineeszoon dr. Joh. van Vloten (1818-1883) die zijn "Christelijk" geloof door een ander had vervangen, schreef eveneens een boekje: *Noodeloos ideaalgeschar rel. Een welmeenende en bemoedigende geruststelling aan dr. L. W. E. Rauwenhoff* (Haarlem, 1880)! Hij ried Rauwenhoff aan zich geheel voor de humaniteit in te zetten en alle moedeloosheid van zich af te schudden. Ook de niet-"beschaafden" werden echter wakker. De destijds nog al bekende arbeider-filosoof van Coevorden, H. C. J. Krijthe (1825-1902)[2] schreef tegelijkertijd aan twee hooggeleerden, met wie hij brieven had gewisseld, *Opzoomer en Rauwenhoff. Twee open brieven* (Haarlem, 1880). Als wij vertellen, dat Krijthe bevriend was met Domela Nieuwenhuis zal het duidelijk zijn, uit welke hoek de wind woei. Rauwenhoff bedoelde het erg goed, maar hij had niet buiten zijn stand [3] gekeken. Er was intussen, zij het aarzelend, bij het volk een emancipatieproces aan de gang.[4] De lang vergetenen, die slechts in noodgevallen de aandacht hadden gekregen en het van de bedeling moesten hebben, schudden de doffe berusting van zich af.[5]

Ook in Friesland denkt men mee

Epe Sjuck van Burmania had in de achttiende eeuw gezegd: "Sille wy fan de hûndert alf jaan, dan wolle wy de klok meiliede". Het sprak vanzelf, dat het geluid van de Leidse klok ook in Friesland te horen was. De altijd weer door zijn helder inzicht verrassende redacteur van het *Friesch Volksblad,* Oebele Stellingwerf (1847-1897), van huis uit liberaal en modern, zag terdege, wat er haperde. De meeste liberalen waren hem te hooghartig en ook te gemakzuchtig. Terwijl Rauwenhoff een beetje voorzichtig op hun onverschilligheid had gewezen laakte Stellingwerf het politieke geknoei, de behoudzucht, de dienst aan het eigenbelang, de onzedelijkheid. Zo lezen wij 20 nov. 1879 in het Volksblad: "Zelfzucht en geen geestdrift voor een ideaal bezielt thans de liberale partij". Hij was reeds vóór 1880 begonnen een kritisch geluid te laten horen en hij zou het zo lang volhouden, tot de liberale kliek die Friesland beheerste hem uitwierp. Stellingwerf zag scherper dan Rauwenhoff, dat er behalve een gemeenschappelijk, boeiend ideaal ook een charismatisch leider nodig was naar wie niet enkel de officieren, maar vooral ook de manschappen opzagen en die ze konden vereren. Terwijl Rauwenhoff in 1877 [6] die vraag stelde: "Kan de godsdienst des volks ook die der beschaafden zijn?" wilde Stellingwerf van een twee-standen-maatschappij niet weten.
Het is bekend dat een aantal Gereformeerden Stellingwerfs krantje las. Zij zullen instemmend hebben geknikt, toen Stellingwerf schreef

Ferdinand Domela Nieuwenhuis uit de jaren vlak na 1880, toen hij ook de Friezen wakker riep. (uit: M. Schouten, De socialen zijn in aantogt, Amsterdam 1976)

Wumkes.nl

dat er leiders nodig waren en dat de Anti-Revolutionairen door Kuyper macht kregen. Abraham Kuyper (1837-1920) had als Leids student in 1855 en later Rauwenhoff gehoord. Hij had zelfs geapplaudisseerd, toen Rauwenhoff duidelijk maakte, dat een "beschaafde" niet in de lichamelijke opstanding van Christus kon geloven. Maar reeds in zijn eerste gemeente was het andere inzicht gekomen en was de domineeszoon tot de "kleine luyden" gegaan. Het gewone volk, dat innerlijk rijker was dan vele "beschaafden", kon niet buiten het wondergeloof. De oude dogmen moesten daarom worden gehandhaafd. Wie de arme massa wou helpen mocht haar het geloof in de verlossing en het eeuwig leven niet ontnemen. Ook de "beschaafden" moesten weer zien, dat hun enige troost, beide in leven en in sterven, lag in het oude geloof in Jezus Christus en Die gekruisigd. Zo had Kuyper zijn strijd gevoerd, eerst te Beesd (1863) en daarna te Utrecht (1867) en nog later te Amsterdam (1870). In 1878 was de Anti-Revolutionaire partij opgericht en in het jaar van Rauwenhoffs artikel (1880) zou de Vrije Universiteit worden ingewijd.

Stellingwerf die, ondanks zijn handicap – hij zag zeer slecht – goed geïnformeerd was, had niet alleen oog voor wat er gebeurde, hij durfde ook gedachten voorstaan die door de liberalen werden afgewezen. Zo erkende hij het recht op de vrije school en wees hij zijn vroegere collega's van de openbare school er bij voortduring op, dat intellectuele vorming zonder zedelijke opvoeding niet veel uithaalde. Ook in kerkelijke kwesties durfde hij uit de toon te vallen. Hij verweet vele moderne predikanten huichelachtigheid. Ze bleven om den brode in de kerk hangen, terwijl zij de geldende dogmen en allerlei kerkelijke gebruiken (doop, avondmaal) afwezen. Wij herinneren hier aan de discussie die in de jaren zeventig gevoerd was en waaraan ook Domela Nieuwenhuis had deelgenomen over de "helen en de halven".[7] Stellingwerf wou – en hij stond niet alleen – de kerk aan de orthodoxen overlaten. Hij viel hiermee de modernen aan die in Friesland nog talrijk waren en die, evenals Rauwenhoff naar een bezielend ideaal zochten, maar de kerk niet verlieten.

Terwijl Rauwenhoff deze predikanten zelf liet beslissen stond Stellingwerf naast de man die later meer dan eenmaal bij hem zou logeren, de Haagse ex-Lutherse predikant Nieuwenhuis. Deze hield in datzelfde jaar 1880 zijn maandelijkse lezingen over bijbelse figuren in het gebouw van de Loge te Den Haag. Deze achttien toespraken zijn eerst afzonderlijk verschenen en later gebundeld. In 1903 heeft Nieuwenhuis ze in twee delen uitgegeven bij de Roode Bibliotheek te Amsterdam.[8] Ze zijn nog steeds leesbaar en vertellen veel over een onkerkelijk Christendom en over de mens Nieuwenhuis die dan wel kan zeggen, dat hij atheïst is geworden, maar die van Christus nooit is losgekomen. Bertel Thorwaldsens nodigende Christus stond tot Nieuwenhuis' dood in diens kamer.[9]

Evenmin als Nieuwenhuis wilde Stellingwerf weten van een nieuw kerkje, een vrije gemeente. Ook hij zal hebben gedacht, dat huisgezin, school, pers en lectuur en verenigingsleven voldoende waren om Christus' eisen van gerechtigheid, waarheid en vrede te doen horen. Het valt op, dat hij met de bijbel leeft en rond de Christelijke feestdagen steeds een "stichtelijk" artikel in zijn krant geeft.

In 1880 vinden wij verschillende opstellen in het *Friesch Volksblad* die de kerkelijke kwestie raken. Zo lezen wij in de nummers van 21 maart en 4 april in het stuk "Een blik op de Ned. Herv. Kerk", dat

Wumkes.nl

Dat Domela Nieuwenhuis Bertel Thorwaldsens Nodigende Christus van 1829 op zijn bureau had staan bewijst, dat hij tot de negentiende eeuw behoort. Wij vinden dit beeld, dat zonder sokkel ruim drie meter hoog is en in de Vrouwenkerk te Kopenhagen staat, zoetelijk. (uit: Hans Preuss, Das Bild Christi, Leipzig 1932)

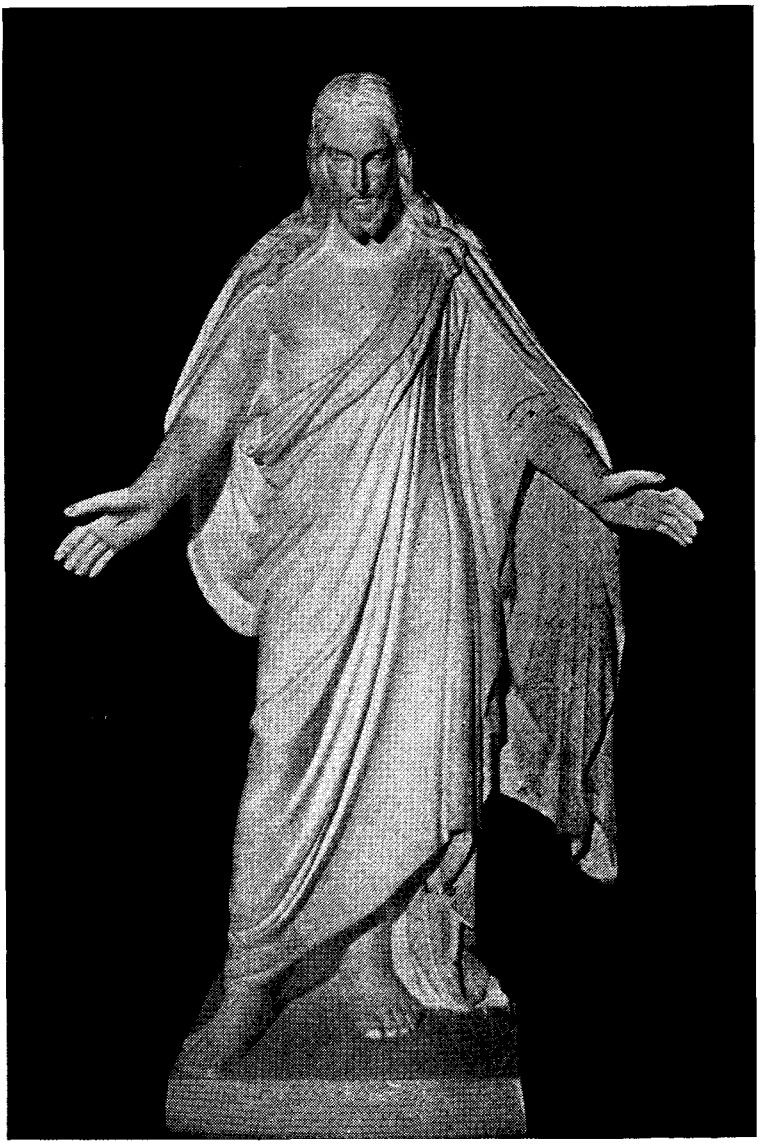

het kraakt te Dordrecht, Middelburg en Sneek. Stellingwerf vindt het in het belang van de waarheid en goede trouw, dat er scheiding komt. Hij is niet ongodsdienstig en heeft evenveel bezwaren tegen de orthodoxie als tegen de toonaangevende liberalen. Hij ziet om zich heen en constateert, dat vele moderne predikanten het wel geloven, maar niet tot breken komen, omdat zij brodeloos zouden worden. In de nummers van 25 en 30 mei en 6 juni debatteert Stellingwerf met ds. J. F. Corstius van Heerenveen. Hij zegt en sluit daarmee aan bij Rauwenhoff, dat vele moderne predikanten in de kerk hun idealisme verloren hebben. Er is zoveel onderlinge strijd, dat de kerk naar buiten machteloos is. Zoons van liberale dominees studeren slechts zelden theologie. De predikanten die straks komen, zullen steeds meer gerekruteerd worden uit de "mindere stand". Als er onrust in de kerk is en machtsverlies voor de modernen zowel in de kerk als in de staat, dan is dit mee aan eigen schuld te wijten. De liberalen

Wumkes.nl

zouden het algemeen stemrecht moeten invoeren, maar wat doet men er aan? Van boven af wordt er haat tegen de bezitters gekweekt. De kloof tussen werkgever en werknemer wordt steeds groter. Dit moet op den duur vastlopen. Terwijl de vaak hoogmoedige liberalen het volk minachten, weten de Anti-Revolutionairen een woord te spreken, dat naar het hart van Israël is.
De discussie met ds. Corstius en later met ds. D. C. de Haas, die van 1863-1879 te St. Jacobiparochie had gestaan en daarna was weggevlucht naar Beetgum (1879-1891) omdat de eigenaren van de Bildtgronden weigerden de eertijds verplichte kerkelijke belasting te betalen, gaat wekenlang door. Stellingwerf tracht duidelijk te maken, dat hij wel tegen de kerk is, maar de eigenlijke kracht van het geloof niet onderschat. Een Christelijke opvoeding stelt hij boven een die enkel van de wetenschap heil verwacht, de liefde voor idealen bij de jeugd verstikt en geldbezit als het hoogste goed aanprijst. Ds. de Haas ziet als de meeste modernen in de kerk nog steeds een middel dat kan helpen om de vrije vroomheid te bevorderen en idealen van menselijkheid te dienen.[10] De onkerkse Stellingwerf laat zien, dat ook hij weet wat het gebed betekent. Hij meent dat de meeste predikanten zich in een positie hebben gemanoeuvreerd die hen in het algemeen ver van het volk doet staan. Als hij de kerk aan de orthodoxie wil afstaan, dan doet hij dat niet, omdat hij eigenlijk orthodox is, maar juist als liberaal en als godsdienstig mens. Het eeuwige gekibbel moet ophouden. "Toon mij uw werken en ik zal u zeggen, hoe uw geloof is (Jac. 2:18)."
Wij mogen rustig aannmemen, dat Stellingwerf onder woorden bracht, wat in vele vrijzinnige Friezen leefde. Zeker, er waren Multitulianen, bijv. onder de onderwijzers. In de Friese Volkspartij ontmoeten we hen. Er waren anti-kerksen die zich misschien ongelovig noemden, maar dat toch niet waren. Wat steeds weer opvalt is, dat de redacteur en de lezers van het Volksblad hun Bijbel goed kennen. Als verschillende orthodoxe predikanten straks in hun strijd voor de Christelijke school fulmineren tegen de godsdienstig-neutrale en dus godsdienstloze openbare school, vraagt Stellingwerf terecht, waar deze heren toch hun kennis van de Christelijke boodschap hebben opgedaan? Het duurt nog even voor de buitenkerkelijkheid zich als massaverschijnsel zal openbaren, maar dan blijkt Friesland voorraan te lopen en in Friesland Het Bildt en de Zuidoosthoek, de streken, waar de kerk het het meest af heeft laten weten. Het is echter de vraag, of de breuk met de kerk ook een breuk met het geloof inhield.

De sociale dominee komt

Wie het bovenstaande op zich in laat werken komt tot enkele konklusies: Het is duidelijk, dat Rauwenhoff bepaalde zaken scherp heeft gezien, maar andere toch weer niet. Hij vergat, dat het liberalisme, waar de eerste modernen zich mee verbonden hadden gevoeld, na de eerste sucsessen was verstard, maar ook verstarren moest. Spontane geestdrift duurt slechts kort. Al gauw begint het freewheelen. Dat zou men later ook in de socialistische beweging ontdekken. Het optimisme van de jaren vijftig en zestig hield niet aan. De man Gods, Abraham Kuyper, door Jan Romein zo treffend de "klokkenist der kleine luyden" genoemd, die eerst met een zeker medelijden was beschouwd, wist zijn scharen te mobiliseren in de kerkelijke strijd en in die om de school en weldra ook op politiek terrein en zo resultaten te boeken. Het rechtse volksdeel was – zo leek het reeds

Wumkes.nl

rond 1880 – voor goed verloren. Want ook de Rooms-Katholieke H. J. A. M. Schaepman (1844-1903) moest niets van de liberalen hebben. De grote afbraak begon. In plaats van een liberaal kwam in 1888 een rechts coalitiekabinet. Ook links ging op den duur voor de liberalen verloren. De Sociaal Demokratische Bond is van 1881. Ondanks het toevallig succes van 1888, dat Nieuwenhuis van de kerker in de Kamer zou brengen, duurde het nog tot 1897 voor de socialisten hun opmars konden beginnen. Dit late succes was behalve van het lang heersende kiesrecht ook een gevolg van de vele onderlinge strijd der socialistische kameraden, gevolg mee van een reeds al weer verminderend enthousiasme. Het levert in ieder geval niet het bewijs, dat het liberalisme, anders dan in de linkse bovenlaag, wortel had geschoten. Het volk achter de kiezers, dat vrijzinnig voelde, wachtte evenals de rechtse broeders op een leider. Rechts werd dat Abraham Kuyper. Wie zou het aan de linkse kant worden?
Rauwenhoff en de mensen die na zijn dood (1889) als modern predikant aanbleven, waren – op enkele uitzonderingen na: J. L. Tenthoff, W. Bax. J. van Loenen Martinet – te zeer met het liberalisme verbonden dan dat zij het vertrouwen van de arbeiders konden winnen. Als wij lezen, dat de voorzitter van de afdeling Joure van de op klassenharmonie gerichte Provinciale Friese Werkliedenvereniging in 1877 nog als lidmaat van de Christelijk Gereformeerde gemeente werd geschrapt,[11] kunnen wij natuurlijk aan het felle verzet denken, dat in die kerk leefde tegen alles wat maar enigszins naar socialisme rook, maar in de Hervormde gemeenten van vrijzinnige garnituur was het niet zoveel anders. Wie zich durfde verzetten tegen de "tevredenheidsprediking" liep groot gevaar als eventuele klant van de diakonie afgeboekt te worden.
Rauwenhoff had in zijn artikel de opmerking gemaakt, dat de waarde van het ideaal, dat de harten in vlam zette, vaak van ondergeschikt belang was, "want hoe meer bijgeloof des te minder critiek en dus ook zoveel vollediger overgave aan hetgeen men als het hoogste, als ideaal erkent". Wij geloven dat deze opmerking meer waarheid bevat dan wij als redelijke mensen geneigd zijn toe te geven. Het is jammer, dat Rauwenhoff hierop niet is doorgegaan. Hij zou dan op het in oorsprong en misschien ook wel in wezen altijd utopische socialisme zijn gestoten en zich de vele artikelen hebben herinnerd, die in 1874 en volgende jaren waren geschreven over de in Hollandse vertaling uitgekomen roman van mrs. Linton *De ware geschiedenis van Jozua Davids.*[12] Rauwenhoff had zelf op 6 januari 1874 voor de Protestantenbond te Leeuwarden over dit boek gesproken. Hij had toen gezegd, dat het een mooi, maar gevaarlijk boek was, dat niet in handen van het gewone volk moest komen. Het kon de burgerij echter wijzen op haar fouten. De professor verklaarde, dat hij tegenover een maatschappij stond die met voorname minachting aan het werkelijk Christendom voorbijging. Hij verweet de apostel Paulus, dat hij van Jezus' geloof een leer had gemaakt en zo de omkeer had bewerkt," die voor achttien eeuwen de toekomst van het Christendom heeft bepaald".[13] Rauwenhoff zei te Leeuwarden meer opmerkelijke dingen, zo b.v. dat de kerk de mensen kinderen had gelaten en dat daartegen nu verzet kwam. "Willen wij de mensen helpen dan moeten wij tot hen gaan als volgelingen van Jezus". "Is er in onze maatschappij voor de proletariër geen hoop?" "De gezindheid der mensen moet veranderen". "Het Christendom heeft nog niet genoeg gedaan". "Zijn ideaal was het kapitaal in dienst der mensenliefde, niet

Wumkes.nl

In de laatste eeuwen komen wij vaak messiaanse bewegingen tegen, sekten die geleid werden door mensen die zich begenadigd wisten. De beroemde Engelse karikaturist James Gillray (1757-1815) nam een loopje met de profeet der Hebreeërs en zijn aanhang. Het anti-kerkelijke komt dikwijls scherp uit. Ook de Friese socialist Tjeerd Stienstra (1859-1935) dichtte: "De kerken wagg'len reeds. . ." Vaak is de wens de vader van de gedachte. De kerkgebouwen staan er nog, maar de "oude beweging" verdween. (uit: J. F. C. Harrison, The second coming, London 1979)

der weldadigheid, maar van die gezonde verstandige mensenliefde die zegent zonder te verlagen, die wezenlijk *wel* doet, omdat haar daad altijd een gewetensdaad is". Wat Rauwenhoff gehoopt had gebeurde: het te dure boek is niet in handen gekomen der van een karig loon levende arbeiders. Een paar "werklieden" zullen er misschien wel kennis van hebben genomen. Maar er waren vele predikanten die in deze spiegel hebben gekeken en terwijl de meesten van hen het boek boos hebben dichtgeslagen, was er tenminste één die nu de stoot kreeg, waarop hij wachtte, het ideaal, waarover Rauwenhoff in 1880 zo goed zou schrijven. Wij bedoelen F. Domela Nieuwenhuis.
Domela Nieuwenhuis vertelt er in zijn mémoires niets van, maar in een vertaling die deze "atheïst" in het laatst van zijn leven (1915) nog eens van het Engelse geschrift gaf, vertelt hij, hoe deze Jozua Davids hem gepakt had, zodat hij te Beverwijk dadelijk over het boek had gepreekt en er ook later niet over zweeg. Wij zeggen niet te veel, als wij constateren, dat Nieuwenhuis' leven na 1873 een "navolging van Christus" is. Bleven anderen in hun halfheid hangen, hij wilde "heel" zijn, radicaal als verschillende andere Nieuwenhuizen voor en na hem. Wij weten niet of Nieuwenhuis ooit W. Bilderdijks *Vaderlandsche Geschiedenis* heeft gelezen. Bilderdijk had in zijn Nalezing op de Geschiedenis (X, 333) gezegd: "Als er eene omwenteling of opschudding in den Burgerstaat aanstaande is, ziet men altijd eene Religietwist voorafgaan. Dit leert ons de geheele geschiedenis". Het was het motto van het in 1851 te Amsterdam uitgekomen boekje *De Dominé's van oudsher de grootste onruststookers in Nederland.* Welnu, Nieuwenhuis zou om Christus' wil zo'n onruststoker zijn.
Terwijl de meeste beoordelaars van "Jozua Davids" op de onmogelijkheid van een houding als van de Engelse timmermanszoon wezen

Wumkes.nl

is dit voor Nieuwenhuis nooit een vraag geweest. Als zijn vroegere vriend W. H. Vliegen in een in veel opzichten voortreffelijke levensschets het over Nieuwenhuis als politicus heeft,[14] zegt hij "Een politicus moet een zekere plooibaarheid bezitten, moet bij veranderde omstandigheden zijn taktiek weten te wijzigen naar die omstandigheden. Dat nu heeft Nieuwenhuis nooit gekund", dan tekent Nieuwenhuis daar zelf bij aan:" In deze opmerking schuilt heel veel waarheid en evenzeer in de gevolgtrekking, die hij maakt, alleen in plaats van haar als verwijt op te nemen, beschouw ik het als een kompliment, als een loftuiting".[15] Allen die Nieuwenhuis als spreker in zijn nieuwe kerk gehoord hebben, wijzen op de uiterlijke onbewogenheid. Hij roerde, enthousiasmeerde anderen, bracht ze in extase, maar zijn gelaat met de strak gesloten lippen verried geen aandoening. Hij zong zelf de strijdpsalmen niet mee. Vliegen wijst op verschillende eigenschappen van Nieuwenhuis: het uiterlijk van een apostel, de zelfbeheersing, het uithoudingsvermogen, het zonder vrees zijn. Ongetwijfeld spelen deze dingen een rol, maar ze raken het geheim van "Dommela" niet. Hij was zichzelf en toch ook een ander, hij was dit door eigen aanleg en door wat anderen van hem maakten. In de ogen van zijn volgelingen was hij de "Teruggekeerde Christus", de Jozua Davidszoon die men eigenlijk in de kerk had verwacht, maar die door de kerk was uitgestoten [16] en nu onder de verworpenen der aarde optrad en als "hele" het begrijpelijk zou hebben gevonden, dat hij ook moest sterven. Het kerkjespelen, waaraan Nieuwenhuis zich in zijn jeugd had overgegeven, kwam weer, maar verbitterd door tegenwerking, bezeerd door veel huiselijk leed, misschien ook achtervolgd door schuldbesef, was er een fanatieke trek over hem gekomen. Behalve de nodigende Christus stond in zijn kamer ook met grote letters aan de muur: "Terar dum prosim", laat ik opgeteerd worden, als ik maar vruchtbaar ben, een mooie spreuk, ongetwijfeld, en zeer Christelijk (Joh. 12:24), maar gevaarlijk en getuigend van hoogmoed, als je die op jezelf toepast. Op dit punt gaven de beide concurrenten – ook Kuyper had deze lijfspreuk – elkaar niets toe. Beide waren het machtsmensen, gedrevenen, zondaren, zeker, maar toch gerechtvaardigd.

Als wij alle gegevens die wij omtrent Nieuwenhuis' optreden in Friesland, dat in 1882 begon, op een rijtje zetten, dan treft het ons allereerst, dat hij in de ogen van zijn mensen – ondanks zijn breuk met de kerk – dominee is gebleven. Als men het optreden van Nieuwenhuis aankondigt dan horen we vaak: "De sociale dominee komt".[17] Te Gorredijk hingen ca. 1885 aan de wand van het Volksgebouw portretten van "onze grootmeester Nijenhuis", van Duitse voormannen – niet echter van Marx! – en was het leven, de strijd en dood van Jezus afgebeeld, "wiens merkwaardige levensloop in vele opzichten bij die van de edelsten onder ons vergeleken kan worden" en daarom meende men, was er ook nog in de negentiende eeuw nergens plaats voor hem, hier tusschen strijders en lotgenoten mocht hij niet ontbreken.[18] Er was onder het Friese proletariaat ondanks de kerk, maar dankzij de Christelijke opvoeding die allen hadden genoten, nog messiaanse verwachting en Nieuwenhuis werd voor velen "ús forlosser" – zelf schrijft hij het in zijn mémoires met een hoofdletter:.Forlosser!

Of hier een spel is gespeeld? Ik geloof het niet. Domela Nieuwenhuis was geen aansteller. Er was bij hem een heilig moeten. Niemand heeft ook gezien, dat hij geroerd was door de hulde die men hem el-

De Kortezwaagster timmerman Rindert van Zinderen Bakker (1845-1947) was een van hen die zich na 1880 "gek" lieten maken door "Dommela", voor hem de "grote meester". Hij waagde het zelfs de rode vlag op de Gorredijkster toren te zetten. In later jaren verflauwde het "idealisme". Bakker stierf als een braaf burgerman, lid van de SDAP. (uit: Schouten, De socialen)

Wumkes.nl

ders en in het leraarlievend Friesland bracht. Hij wist ook al te goed, dat op het "gezegend is hij, die komt in de naam des Heren" (Matth. 23: 39) heel spoedig het "kruist hem!" (Marcus 15:13) kon volgen. Wel heeft hij weinig tegen de verering gedaan. Hij laat zich "mijnheer" noemen of in brieven aanspreken met "meester". Hij is door zijn ascetische levenshouding (niet roken, geen gebruik van alcohol, vegetarisme) velen ten voorbeeld geweest. Dat hij niet aan het aardse slijk hing was een der "Christelijke en maatschappelijke deugden", waar wel veel over werd gepraat, maar die hij in de praktijk bracht. Moest hij iets goed maken, is het vaderbeeld hem voortdurend een stimulans gebleven (Jan Romein)? In elk geval was er niet de onrust van de nerveuze fanaticus. Als het kwieke vrouwtje Trui Stellingwerf-Jentink (1852-1918) toch eens wil zien of Nieuwenhuis rustig kan slapen en het waagt, om de slaapkamerdeur stil te openen, constateert ze, dat Nieuwenhuis zacht in Morpheus' armen rust.

De inhoud van het ideaal

In de al eerder aangeduide korte biografie met de pracht-titel "Apostel der arbeiders" [19] citeert Jan Romein Henriëtte Roland Holst: "Uw hart heeft het woord gevonden, dat de verstijving der wanhoop brak". Wij zijn hier weer bij ons uitgangspunt, het artikel Rauwenhoff. Nieuwenhuis heeft vele moderne arbeiders het ideaal gegeven, dat hun leven weer een doel gaf en zin. Maar, zo vragen wij: Wat was de inhoud van dat ideaal? Romein zegt: "Redelijkheid was de basis van overtuiging, redelijkheid bestuurde zijn gedrag". Wij zouden het wellicht toch anders zeggen, maar, inderdaad, op het eerste gezicht lijkt het waar. Wij hebben het boekje nog eens gelezen, dat de Nieuwenhuis-adept J. W. de Boer heeft uitgegeven: *F. Domela Nieuwenhuis. Gedenkboek over de jaren 1885 en 1887* (St. Annaparochie, 1936). Dit geschrift bevat drie redevoeringen die Nieuwenhuis nu honderd jaar geleden in St. Annaparochie heeft gehouden. Wij horen een kritiek op de maatschappij van die dagen, de opwekking om ontevreden te zijn, ook om te denken en niet te drinken. Het kapitaal moet het volk dienen en dus uit de handen der partikulieren in die van de gemeenschap komen. In de eerste lezing zegt de spreker: "Opruiers zijn we niet, integendeel, wij zoeken slechts verbetering van toestanden langs wettige weg. . ." "Het gaat niet tegen personen, maar tegen toestanden." In deze eerste rede, waarin ook reeds het algemeen kiesrecht als hoofdmiddel werd aangeprezen om tot een verbeterde toestand te komen, werd wel gezegd, dat de kiem van 't socialisme in 's mensen gemoed huist, maar de nadruk viel meer op de vraag: Is het waar? dan op die andere: Is het mooi? Men zou kunnen zeggen: Aan hen die tot nog toe in de sleur voortzeulden, werd gezegd, dat tot de ontwaking allereerst het redelijk denken behoorde. "Reedlijk willen stroomt nu over d'aarde. . ." Ook in de tweede en derde lezing werd meer aan het verstand dan aan het gemoed geappelleerd. Het algemeen kiesrecht, de grondnationalisatie, het militarisme, het onderwijs, de arbeidsdag enz. kregen de aandacht. Net als Tjeerd Stienstra enkel en alleen door de uitbeelding van het arbeidersleven de versufte veenarbeiders weer tot leven wist te brengen [20] deed Nieuwenhuis dat ook. Alleen, hij deed het beheerster, met meer nadruk op het verstandelijke denken en minder een gevoelsexplosie beogend. Toch horen wij, dat reeds na afloop van de eerste rede te St. Anna (maart 1885) de arbeiders aan Domela hadden gevraagd: "Willen wij morgen die kapitalisten maar aanpak-

Wumkes.nl

ken?"[21] Een ideaal, zo had Rauwenhoff geschreven, hoefde niet door redelijk gehalte uit te munten. Of hij het gewild heeft is niet de vraag, maar in feite heeft Nieuwenhuis op Het Bildt een geest van opstandigheid gekweekt, die straks bij de Broedertrouw-affaire en haar nasleep (1889 e.v.) zou blijken. Toen bleek het socialisme behalve zeer positieve, zedelijke kwaliteiten ook negatieve kanten te hebben. Het had meer met wrok en haat te maken, ook met de wrok en haat tussen de "socii" onderling, dan met liefde tot het betere, met die droom, waarvan de oude Bijbel sprak. De apostel Paulus was door de arbeidersapostel Nieuwenhuis als "de propagandist" in zijn *Typen* getekend en er is geen twijfel mogelijk, of hij heeft in de rusteloze Paulus zijn voorbeeld gezien. Op Paulus' naam staat echter ook 1 Kor. 13, dat van de Christelijke liefde spreekt, die de meeste is. In zijn karakterschets haalt Nieuwenhuis een vers van Béranger aan in de vertaling van de moderne dominee De Genestet: "Paulus, waarheen? 'k Ga de wereld bekeren, liefde voortaan is het grote gebod. . ."
Domela Nieuwenhuis is de voorloper geweest, de Johannesfiguur van het Nederlandse, ook van het Friese socialisme. Ook hij zou echter ervaren, dat hij minder moest worden, terwijl een ander wies en hij heeft dit niet zo makkelijk aanvaard als de Johannes die aan Jezus voorafging. Maar de voorloper blijft hij. De ontroerende bladzij die Jan Romein aan zijn begrafenis in 1919 wijdt, brengt beter dan wij het kunnen onder woorden, wat in de slaafgeborenen was wakker geworden en waarvoor zij hem dankten. Wij willen verdergaan: Dat te Amsterdam nu dat prachtige beeld van de dokwerker staat, kàn staan, is mee aan Nieuwenhuis te danken. Amsterdam: moedig, vastberaden, trouw. Het is eigenlijk een wonder, dat dit beeld nog ongeschonden bleef te midden van de hedendaagse verloedering. Want ook dat moet gezegd: Die verloedering is, behalve van de oorlog die Hitler wou en van de sekularisatie, waarop Rauwenhoff wees, ook een bijproduct van het niet al te redelijke en zedelijke socialisme. De mensen die op 24 november 1889 het Vrijheidslied zingend de oude Van Harens-kerk te St. Annaparochie verlieten, waar zo juist de sociale dominee de eerste rode preek had gehouden, hebben zelf al spoedig daarna ervaren, dat de vrijheid twee kanten had. Wij die na de jaren van onderdrukking van 1940-1945 als reaktie een losbandigheid hebben gezien die wij na de eeuw van vooruitgang niet meer hadden verwacht, weten er ook van.
Er was rond 1880 behoefte aan een ideaal, maar een der eerste socialisten Hendrik Gerhard (1829-1886) heeft beter wellicht dan prof. Rauwenhoff die in een beschut milieu was opgegroeid, gezien, dat niet elk ideaal deugde en al even min elke leider. Hij had Nieuwenhuis te Amsterdam horen spreken. Evenals deze droomde Gerhard van een betere toekomst met "recht voor allen". Toen Nieuwenhuis eindigde met de woorden: "Laten wij het volk doen begrijpen, wat de dichter bedoelt, als hij zegt: Gans het raderwerk staat stil, als uw ijzeren arm dat wil!" en de mensen wild applaudiseerden, had Gerhard stil voor zich uitgestaard, het gelaat wit weggetrokken. Daarna was hij opgestaan en had lachend gezegd: "Of het volk er profijt van zal hebben, als het raderwerk helemaal stilstaat wil ik nu maar niet onderzoeken. Een staking heeft verschillende kanten.[22] Nieuwenhuis heeft gelijk als hij zich tegen mooie woorden keert. Ik vraag hem daarom: Hoe kunnen wij het volk nu helpen?" Op die vraag die soms hardop, maar nog vaker in stilte gesteld werd, gaf Nieuwenhuis geen

Wumkes.nl

antwoord, kon hij waarschijnlijk geen antwoord geven. Van de massa-aktie dwaalden zijn gedachten steeds weer naar de mens, de enkeling. Ook als anarchist bleef hij echter optimist, evenals prof. Rauwenhoff. Gerhard die het leven en de mensen beter kende, wist van het gevaar van de plotselinge omkeer. Op de vraag, wat hij zou doen, als morgen de grote dag ineens zou aanbreken en het socialisme door de kracht der arbeiders zou dagen, wist hij enkel te antwoorden: "Mij van kant maken!" Gerhard zal hebben geweten van de veenbrand, waarop prof. Frits de Jong Edz. in zijn afscheidscollege te Amsterdam (29 nov. 1984) doelde, die misschien onzichtbaar doorsmeult en dan plotseling uitbreekt, maar Gerhard wist ook, dat het verzetten van de wet nog maar het begin van het nieuwe was. Hij moge dan evenals Nieuwenhuis atheïst zijn geweest. Zij hadden alle reden om zich zo te noemen. Het is de schande van de kerk, dat zij deze mensen heeft laten gaan.[23] Maar Gerhard èn Nieuwenhuis hadden een "Christelijke" opvoeding genoten en zij wisten, dat bekering en wedergeboorte voorwaarden zijn van het nieuwe leven, van enkeling zowel als van maatschappij.

Door welke motieven ook bewogen was Nieuwenhuis meer een breker dan een bouwer. Hij moest dat wellicht ook zijn, want elke revolutie, de ongewenste èn de gewenste, begint met afbraak, vernieling. Dan begint eerst de werkelijke opbouw die echter al heel gauw weer te veel op de "smalle marges", het "puinruimen" gaat letten en de droom vergeet, zodat nieuwe revolutiedromen gaan leven.

Nu honderd jaar geleden, in "het jaar van de revolutionaire verwachtingen" (Vliegen) kwam het tot de voorlopig laatste kiesrechtbetoging (20 september 1885 te Den Haag). "Een langer negeren van deze volkseis was nu misdaad te noemen en de mogelijke gevolgen ener langere miskenning zouden alleen terugkaatsen op hen die de ernst der tijden vergetende op onverantwoordelijke wijze de noodzakelijke hervorming tegenhouden." Zo vreselijk revolutionair klinken ons deze woorden niet in de oren. Maar de mensen toen hebben zichzelf op dood spoor gezet. De regering deed niets en de "grote dag", wat in de Christelijke theologie de parousie, de terugkeer van de Christus heet, bleef uit. De vlam doofde en moest straks opnieuw gevoed worden. Het bleek ook toen reeds en het zou waar blijven: Zo makkelijk is het niet, om socialist te zijn. Je bent niet klaar met te zeggen: Het is de schuld van het kapitaal! Evenmin trouwens als de Christen klaar is met alles op de zonde te schuiven.[24] Rauwenhoff had gelijk. Er is steeds weer behoefte aan een ideaal. Het reeds oude, socialistische lied spreekt niet ten onrechte van een *heilig* ideaal. Wil het ooit werkelijkheid worden dan zal dat slechts kunnen door "heilige" mensen, mensen die bekeerd, wedergeboren, veranderd zijn en dat in hun leven laten zien.

Noten

1. *Stemmen uit de Vrije gemeente* III (1881) 42-55.
2. Over hem *Mededelingenblad* nr. 33 (dec. 1967) van de Sociaal-historische studiekring.
3. I. J. Brugmans, "Standen en klassen in Nederland gedurende de 19e eeuw" in: *Welvaart en historie* (Den Haag, 1970), 140-150.
4. H. Verwey-Jonker, *Emancipatiebewegingen in Nederland* (Deventer, 1983).
5. A. J. C. de Vrankrijker, *Een groeiende gedachte. De ontwikkeling der meningen over de sociale kwestie in de 19e eeuw in Nederland* (Assen, 1959).
6. *De Hervorming,* 1877 nr. 20.
7. F. Domela Nieuwenhuis, "Halven en heelen", *Bibliotheek voor Moderne Theologie en Letterkunde,* 1875, II 249-305.

Wumkes.nl

8. F. Domela Nieuwenhuis, *Typen. Karakterstudies* (Amsterdam, 1903).
9. De tijd staat niet stil. Nieuwenhuis zou zich waarschijnlijk heel goed hebben kunnen vinden in Milan Machoveč – *Jezus voor athéisten* (Baarn, 1973) of in Adolf Holl – *Jezus in slecht gezelschap* (Bilthoven, 1971).
10. De Haas past wel in het beeld, dat J. Romein geeft in: *De Lage Landen bij de zee* (Amsterdam, 1973), 539.
11. Johan Frieswijk, "Arbeiders en werklieden in 1877", *De Vrije Fries* LVII (1977) 65.
12. Zie de uitvoerige bibliografie in de Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden (A 4276).
13. Jozua Davids, "Eene voorlezing", *Godsdienstig Album 1874,* 33-67.
14. W. H. Vliegen, *De Dageraad der Volksbevrijding* (Amsterdam 1921) I, 42-64.
15. F. Domela Nieuwenhuis, *Van Christen tot Anarchist* (Amsterdam, z.j.[3]) 212.
16. Vgl. de beschrijving van Jozua Davids' laatste optreden in *Een tweede Christus* (Amsterdam, 1915), 137.
17. J. J. Kalma *Er valt voor recht te strijden. . .*(Den Haag, 1978), 21.
18. J. Frieswijk, "De Gorredijkse socialisten en de arbeidersbeweging in de Friese Zuidoosthoek in de negentiende eeuw", *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1976,* 101.
19. J. Romein, *Erflaters van onze beschaving* (Amsterdam, 1971).
20. J. Frieswijk, *Socialisme in Friesland 1880-1900* (Amsterdam, 1977), 70-71.
21. *Friesche Courant,*7 juli 1892. Nieuwenhuis vertelde dit aan zijn Harlinger vriend J. F. Jansen.
22. D. Schilp, *Dromen van de revolutie* (Amsterdam/Antwerpen, 1967).
23. C. W. Mönnich in *ELK,* 15 november 1969.
24. H. Wiersinga, *Doem of daad. Een boek over de zonde* (Baarn 1982).

Rectificatie

Springer in Friesland

In mijn artikel "Cornelis Springer in Friesland" (*De Vrije Fries,* LXIII, 1983, 95-107) komen enige passages voor die zijn ontleend aan een artikel van de heer H. C. de Bruijn, "Cornelis Springer (1817-1891) en zijn Overijsselse stadsgezichten" (*Overijssels Jaarboek van Cultuur en Historie*, 1958, 35-46).
Ten onrechte heb ik deze bron niet vermeld.

Wim van der Laan

Wumkes.nl

Steven Gerlofs

Sneek 22 juni 1897 –
Wolvega
6 september 1983

C. Boschma

Het is een merkwaardige ervaring om iemand pas voor het eerst te leren kennen na zijn dood.
In het algemeen is het geen gewoonte om van tevoren ruchtbaarheid te geven aan zaken als erfenissen en legaten. Dikwijls gebeurt het zo: je krijgt een kort briefje van een notaris, die je meedeelt, dat die-en-die bij testament van dan-en-dan enkele (kunst)voorwerpen of vermogensbestanddelen aan het museum heeft nagelaten. De erflater is kortgeleden overleden, inmiddels ter aarde besteld, en je wordt verzocht nader contact op te nemen. Vaak kom je dan binnen korte tijd in het sterfhuis terecht om daar de goederen, die aan het museum waren toebedacht, in ogenschouw te nemen.
Als er nog niet teveel tijd verlopen is kun je in een situatie belanden, waarbij alles nog op zijn oude plaats staat en de tijd om zo te zeggen bevroren is. Je gaat dan naar binnen en probeert eerst heel voorzichtig de atmosfeer in je op te nemen. Als het ware met de handen op de rug probeer je er achter te komen wie hier gewoond heeft. Wat waren zijn levensomstandigheden en hoe maakte hij het zich comfortabel en gezellig. Wat was het voor een soort mens en waarom koos hij het museum als een oplossing om zijn bezit aan de vergetelheid te ontrukken?
Enige zakelijke informatie krijg je van de executeur-testamentair, die je meestal ook iets kan zeggen over de laatste levensfase en het sterven van de betrokkene. Erg veel meer kom je in de meeste gevallen niet te weten en je gaat naar huis met een complex van indrukken, waarbij de sfeer van het sterfhuis een bepalende maar soms moeilijk te definiëren rol speelt.

Eind september 1983 werd ik opgebeld door notaris Hanewald uit Wolvega met de vraag of ik bij hem langs kon komen in verband met een legaat. Op 3 oktober ging ik er met de heer Nauta heen. De notaris stalde op een tafel in zijn kantoor enkele zilveren theelepeltjes, een paar oude munten, een oud brilletje en nog een paar dingen uit. Niet wetende wat er verder zou gebeuren trachtte ik mijn verwondering voor me te houden, totdat de notaris zei: "de rest ziet U wel in de woonwagen". Ook aan tafel zat de executeur, de heer L. van der Kerk, die ons daarop meenam naar het domein in De Blesse, waar Steven Gerlofs ruim vijfenveertig jaar van zijn leven een volstrekt eigen bestaan geleid heeft.
Als je van de hoofdweg Wolvega-Steenwijk afslaat in de richting Blesdijke, dan staat al gauw aan de linkerkant een rijtje gemeentewoningen. Even daarvóór sluit een onopvallend houten hek een laan met tamelijk hoog geboomte af: de toegang tot Markeweg 17. In de herfstmiddag liepen we over het graspad naar een schurencomplex. In de hoek daarvan was de toegang tot een door bossen omzoomd stuk land van anderhalve hectare. Met zin voor ordelijkheid stonden daar kippenhokken, bijenstallen, een soort prairiehut en een woonwagen opgesteld. Wat fruitbomen en een groentetuintje completeerden de eerste snelle indruk. Het proces van nadere kennismaking was begonnen.
De heer Van der Kerk noodde ons in de woonwagen, waarvan bij de deur met een sleutel openmaakte en begon te vertellen. Op de plaats waar hijzelf zo dikwijls te gast geweest was, over de man, die hier in zelfgekozen eenzaamheid geleefd had.

Steven Gerlofs werd geboren in Sneek op 22 juni 1897 als zoon van

Wumkes.nl

Keverkamp en Gerlofs bieden een fruitmand aan aan de vlieger Jan Olieslagers, Leeuwarden 1910.

Sijbe Gerlofs en Jacoba de Vries. Heit was 'gernier', een mooi beroep voor iemand die uit overtuiging vegetarier was. Enige tijd maakte hij deel uit van de arbeidsgemeenschap Walden van Frederik van Eeden, maar toen deze uiteenspatte keerde hij terug naar Friesland. Daar had hij aanvankelijk een tuinderij in De Knipe, die later verwisseld werd voor een kwekerij in Huizum. In 1902 vestigde hij zich in Leeuwarden aan de Voorstreek (thans no. 33) waar hij sigarenmaker en winkelier was, later staat hij te boek als gardenier en koopman in fruit. Hij associeerde zich met Hermanus Keverkamp, die sinds 1910 een zaak op de hoek van het Naauw en de St. Jacobsstraat had. In datzelfde jaar maakten ze reclame door tijdens de Leeuwar-

De kwekerij "Boschkamp" van Sijbe Gerlofs te Hardegarijp, 1924.

Sijbe Gerlofs in de kwekerij, juni 1923.

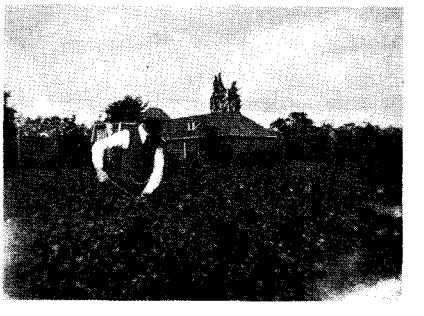

Wumkes.nl

Het selderijveld van Keverkamp, Ravenna Ohio, augustus 1924.

der vliegweek (15-18 september) een fruitmand aan te bieden aan de vlieger Jan Olieslagers. Maar in juni 1911 gaat Keverkamp naar Noord-Amerika en het jaar daarop trekt de familie Gerlofs in het pand op de hoek van het Naauw. Tot 1915 bleven ze daar, toen gingen ze over naar een kwekerij in Hardegarijp. Op de hoek van het Naauw komt dan een filiaalhoudster van Jamin.
Door het vertrek van Keverkamp naar Amerika wist vader Gerlofs niets beters te doen dan zijn zoon Steven, die toen in de tweede klas van de ULO zat letterlijk van de ene minuut op de andere van school af te halen. Hij moest samen met de knecht op het land werken, maar botste voortdurend met zijn vader, die wel eens in zijn vestje een stukje mee schoffelde, maar zich verder bezighield met zijn bestuursfuncties in de CAF en de Boerenleenbank.
In 1923 besloot Steven om Keverkamp achterna te gaan. Hij zou in totaal zes jaar in de Verenigde Staten blijven. Eerst in Ravenna, Ohio, op het bedrijf van de familie Keverkamp. Later had hij een half jaar een baan bij een telefoonmaatschappij. Vandaar kwam hij als tuinman-chauffeur terecht bij een 'rike skevel' in Yardley, Pennsylvania, hij was daar ergens in de buurt in de kost.
Zijn bezittingen konden worden geborgen in een klein koffertje met een riempje er om en in zijn motor met zijspan kon hij zichzelf gemakkelijk in één keer verhuizen.
Langer dan een jaar hield hij het bij zijn rijke werkgever niet uit en hij werd chauffeur bij een selderijkwekerij. Maar toen een vermogend man hem vroeg om een compagnonschap aan te gaan en samen een eigen selderijkwekerij op te zetten, liet hij het afweten. Hij wou eigen baas zijn. Intussen had hij het diploma automonteur gehaald, zodat hij zelf de auto, die in plaats van de zijspancombinatie kwam, kon onderhouden. Evenmin als in Nederland maakte hij vrienden in Amerika. Hij bleef een 'Einzelgänger', een natuurliefhebber die lange fiets- of autotochten maakte en veel fotografeerde.
April 1929 ging hij met de Statendam terug naar Nederland. Met een visum, dat hem een jaar de gelegenheid liet om terug te keren naar de Verenigde Staten. Maar het 'tripke om ris eefkes thús yn Hurdegaryp te sjen' zou een blijvertje worden. Mem hing sterk aan hem. Naast Steven had het gezin Gerlofs twee dochtertjes gehad, allebei Geertje Alberdina geheten, die beide jong gestorven waren: de oudste ruim twee jaar oud en de jongste in haar tweede jaar. En de asthmatische Steven zo ver van huis, dat was niets voor zijn moeder.
Op weg naar het postkantoor om enkele papieren voor de terugreis in orde te maken, kwam Steven mevrouw Bontekoe tegen, de vrouw van de huisarts die tegenover hen op Bennema State woonde. "Ik ga weer naar Amerika", zei hij. "Dan moet je eerst nog maar eens met

Steven Gerlofs op zijn motor met zijspan, op de selderijkwekerij van Tjibbe de Jong, Ravenna Ohio, augustus 1924.

Wumkes.nl

De auto, die in de plaats kwam van de motor met zijspan, omstreeks 1925.

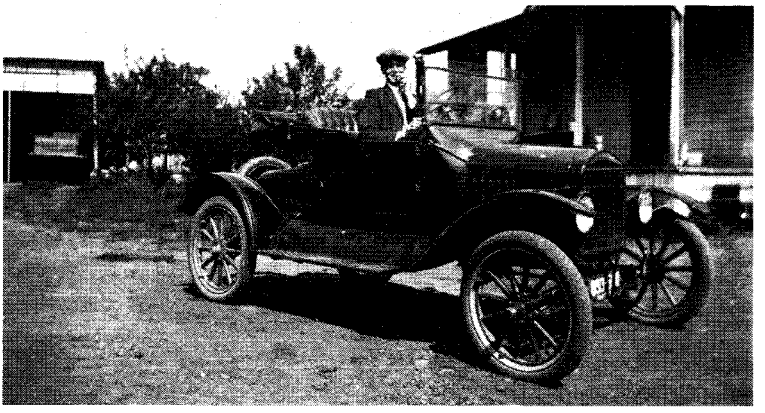

dokter praten", was het antwoord. "Steven, ben je wijs met je moeder?" vroeg dokter Bontekoe. "Dan moet je hier blijven, je moeder kwijnt weg". Hij bleef, maar later zou hij verklaren, dat hij van dit besluit tot zijn dood toe spijt heeft gehad.
Terug in de kwekerij bij vader ging het natuurlijk weer niet goed. Op een of andere manier belandde hij bij de Plantenziektekundige Dienst in Wageningen. Hij trad op als controleur voor de gladiolen in de bollenstreek, maar toen ze hem opslag gaven werd het hem weer te vast en stapte hij op. Wel hield hij er het diploma tuinbouwvakonderwijzer aan over, maar dat heeft hij net als zijn Amerikaanse automonteursdiploma – zijn enige twee, want zelfs de ULO had hij niet af kunnen maken – later verbrand. Zijn besluit stond vast om voor zichzelf te beginnen. Op een advertentie voor een stuk land fietste hij van Hardegarijp met veel vragen – want hij wist niet waar het lag – naar De Blesse.
Op 28 augustus 1937 kocht Steven voor 3200 gulden tegen contante betaling van J. Mulder te Blesse een stuk weiland, waarop kippenhokken met palen en gaas, waar hij 1400 gulden voor betaalde en ongeveer 485 kippen, die 600 gulden kostten. Dezelfde dag had hij bij de Boerenleenbank te Tietjerk het totale benodige bedrag van 5200 gulden opgenomen. Naast de al op het land staande kippenhokken liet hij ook die uit Hardegarijp door een aannemer overbren-

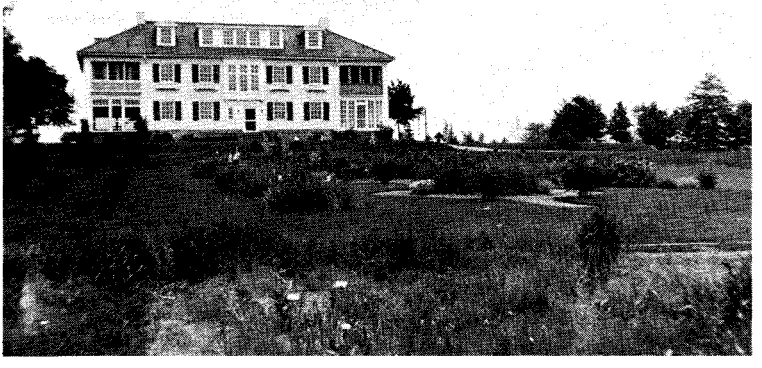

Fairfield Terrace, Yardley Pennsylvania, het huis van de 'rike skevel', waar Gerlofs tuinman-chauffeur was.

Wumkes.nl

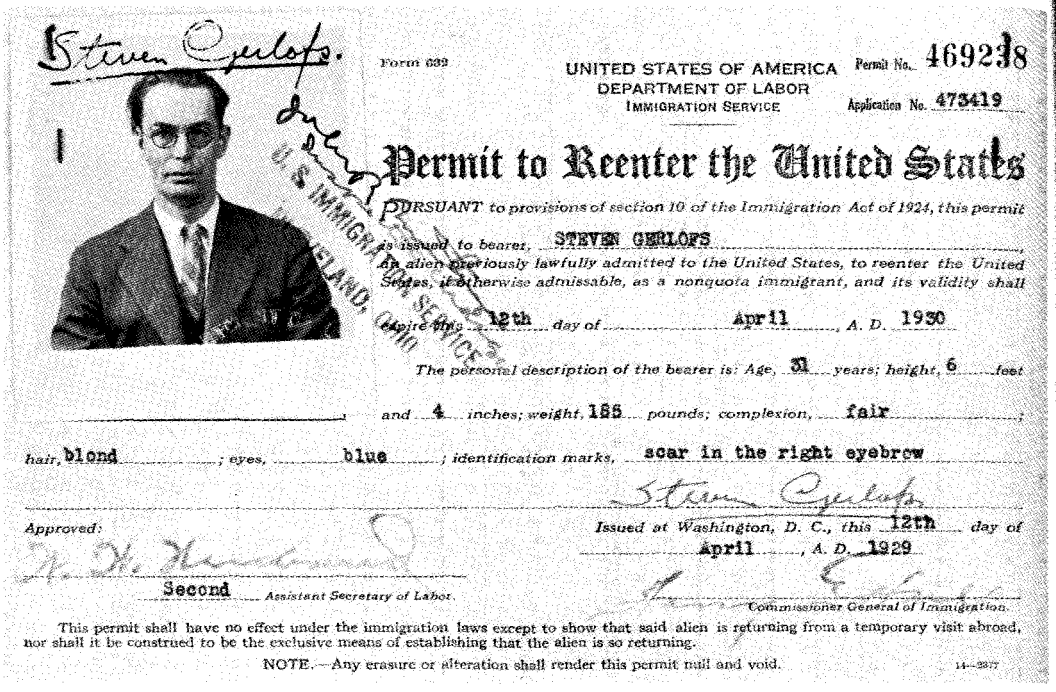

Steven Gerlofs.

Form 632

UNITED STATES OF AMERICA
DEPARTMENT OF LABOR
IMMIGRATION SERVICE

Permit No. 469238

Application No. 473419

Permit to Reenter the United States

PURSUANT to provisions of section 10 of the Immigration Act of 1924, this permit is issued to bearer, STEVEN GERLOFS, an alien previously lawfully admitted to the United States, to reenter the United States, if otherwise admissable, as a nonquota immigrant, and its validity shall expire this 12th day of April A. D. 1930

The personal description of the bearer is: Age, 31 years; height, 6 feet and 4 inches; weight, 185 pounds; complexion, fair; hair, blond; eyes, blue; identification marks, scar in the right eyebrow

Steven Gerlofs

Approved:

Issued at Washington, D. C., this 12th day of April, A. D. 1929

Second Assistant Secretary of Labor.

Commissioner General of Immigration.

This permit shall have no effect under the immigration laws except to show that said alien is returning from a temporary visit abroad, nor shall it be construed to be the exclusive means of establishing that the alien is so returning.

NOTE.—Any erasure or alteration shall render this permit null and void.

14—2377

Permit, gedateerd april 1929, waarop Steven Gerlofs binnen een jaar in de Verenigde Staten mocht terugkeren.

gen. Hij lag eerst in de kost bij een fietsenmaker maar al gauw bewoonde hij een vierkante houten 'prairiehut', die tot op het laatst op het terrein is blijven staan. Eind 1939 kocht hij voor 450 gulden een woonwagen, die naast de houten hut werd opgesteld.
Toen vader in mei 1941 stierf, kwam Stevens moeder ook naar De Blesse en ging in de woonwagen wonen. Intussen was de oorlog uitgebroken, met alle mogelijke gevaren van dien. Daarom groef hij onder de wagen een 'schuilkelder' waarvan de wanden met pakken stro bezet werden. Hij kon later nog smakelijk vertellen hoe hij daar met Mem zat te 'pankoekiten'. Toen even later alles wat rijden kon dreigde gevorderd te worden, haalde hij de wielen onder de wagen vandaan, en zo, op blokken, is deze tot het einde toe blijven staan. De wielen zijn uiteindelijk onder het hooi weer tevoorschijn gekomen.
Het samenwonen met Mem was geen succes. Eigenlijk vond hij dat zij zijn leven verpestte. Zij verstoorde zijn eenzaamheid. Op 30 november 1955 overleed zij. Gerlofs had in de goede tijd wel 1500 kippen. De eieren gingen naar Amsterdam en de kippen die van de leg af raakten naar poelier De Jong in Leeuwarden. Dagelijks hield hij de stand bij. Zijn kennis haalde hij uit Amerikaanse boeken over kippenfokkerij. Uit eigen vinding zorgde hij dat via een wekker het licht op tijd in- en uitgeschakeld werd en verzorgde hij een warmwatervoorziening. Na de oorlog raakte de zaak in de versukkeling. Enerzijds door schaarste aan kippenvoer. Anderzijds door zijn aversie tegen de controleurs van de steeds meer regelend optredende overheid. Hij duldde geen inmenging. Een halve hectare nieuw ingeplante vruchtbomen hakte hij in één dag om, toen hij hoorde dat het Landbouwschap dienaangaande met een heffing zou komen.
Inzake de Publiekrechtelijke Bedrijfs Organisatie, een fel discussiepunt in die jaren, kon je hem onder de falikante tegenstanders vinden. Zijn standpunt was: ik betaal inkomstenbelasting, vermogensbelasting en allerhande indirecte belastingen, daarmee moet het

Steven Gerlofs bij het ingangshek in De Blesse, juli 1958.

Wumkes.nl

Bijenkasten vóór de woonwagen. Links de 'prairiehut', augustus 1963.

voor de Staat afgelopen zijn. Alleen al de organisatie van het Landbouwschap levert allerlei mensen dikke salarissen en het leidt tot niets.

Als bijenhouder – ook daaromtrent had hij uit Amerika de nodige professionele kennis meegenomen – raakte hij in 1960 in de clinch met mr. L. R. J. ridder van Rappard uit Gorkum, sinds 1937 voorzitter van de Vereniging tot bevordering der Bijenteelt in Nederland. Ondanks zijn geringe opleiding kon Gerlofs goed formuleren, al overschreed hij de normen van goed fatsoen: "In de V.S. heeft de F.B.I. de gangsters aardig opgeruimd, doch hun practijken schijnen naar Holland te zijn overgewaaid, tot schade van degenen die nog op een eerlijke manier hun brood willen verdienen". "Ik bin in oar net ta lêst, ik wol ek net dat in oar mij ta lêst is", zei Steven Gerlofs. Hij wilde eenvoudig niet betalen voor iets waar naar zijn gevoel niets tegenover stond. In zijn eigen 'Bedarfsdeckungswirtschaft' pompte hij zijn eigen water op met een pomp waar 's winters een houten hokje om heen kwam. Voor waterleiding behoefde hij dus niet te betalen. Maar ook tegen gemeentelijke reinigingsrechten kwam hij in het geweer, want hij kon alles op zijn eigen terrein verwerken.

In de discussies die hij aanging bleek hij overigens goed op de hoogte van de wet te zijn. Boeren uit de omgeving kwamen dan ook wel met hem praten over ruilverkavelingszaken en op vergaderingen was hij een voorman. Hij wist waar hij het over had en hield in het algemeen van 'besteklik praat' en niet van de dorpse familieberichten.

Naar recepties of begrafenissen ging hij niet, mede uit verlegenheid. Liever stuurde hij een briefje. Zijn eenzelvigheid plaatste hem niet geheel buiten de wereld. Hij onderhield contacten met anderen die bezig waren met dingen die hem interesseerden, zoals de schoolmeester Zwanenburg, die zangvogels hield, of Joop Bosch, een andere vrijgezel, die in de kalverhandel zat. En vooral de laatste tijd had hij nogal wat gezelligheid aan zijn buren. Ze vroegen zich af waarom hij daar niet veel eerder toe gekomen was: hij had er zeker geen behoefte aan. Veel familie had hij ook niet: eigenlijk alleen zijn twee nichten, de dames Schothorst aan It Noard in Workum. Verder interesseerde hij zich niet voor familie, wat misschien te maken had met zijn verbittering over zijn jeugd: "Heit hat my yn it libben skopt om der better fan te wurden". In feite nam hij niet aan het algemene le-

Wumkes.nl

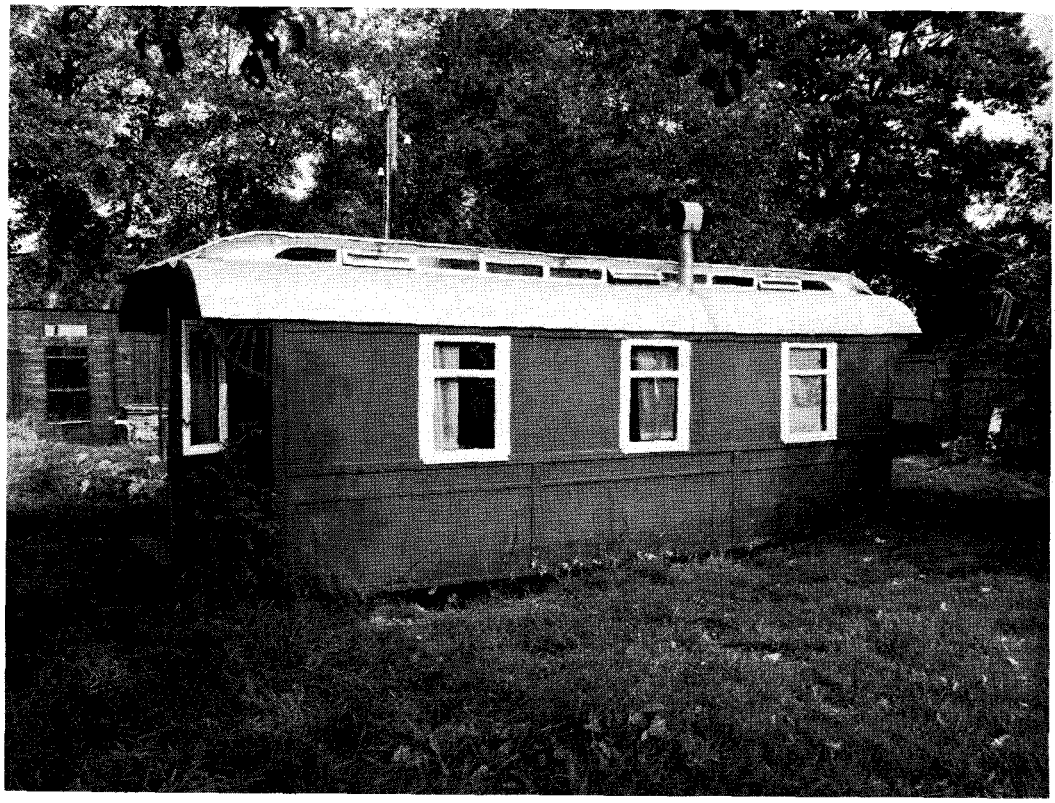

De woonwagen op het terrein, op de achtergrond de kippenhokken, 7 oktober 1983. (foto Winfried Walta).

ven deel, maar volgde het wel op een afstand. Als er een dorpsfeest was kon hij bij voorbeeld wel 25 gulden geven en als het moest het laatste gat van honderd gulden vullen, zonder er zelf aan deel te nemen.

Van der Kerk, de executeur, leerde Steven Gerlofs tien jaar vóór zijn dood kennen. Hij kwam er als maatschappelijk werker van de gezondheidsdienst van Weststellingwerf en het eerste dat hij te horen kreeg was: "Ik heb geen behoefte aan controleurs". Maar dat image werd gauw doorbroken. Naast de deur van de schuur, waar je doorheen moest om op het terrein te kunnen komen, zat een trekker, die met een lange ijzerdraad verbonden was met een bel op een paal midden in de groentetuin. Dan kon hij praktisch overal op het land horen als er iemand aan de deur was. Eerst ging er een klein luikje open en als het goed volk was de hele deur. Toen er eenmaal een vertrouwensrelatie was opgebouwd – langzaam, Van der Kerk kwam er eerst eens in de vijf maanden en tenslotte elke twee weken – werd de bezoeker in de woonwagen genood en kreeg daar twee kopjes 'poeierwetter': cacao met heet water en een schepje suiker. Geen melk, want daar kon hij naar zijn zeggen als asthma-patiënt niet tegen. Twee kopjes, niet meer en niet minder.
Zogoed als zijn terrein overzichtelijk en systematisch was ingedeeld, zo had Gerlofs een vaste dagindeling. Alles op uur en tijd. Verder zorgde hij goed voor zichzelf, was schoon op zijn lichaam en deed hij wekelijks de was en het verstelgoed. Als hij uitging was hij verzorgd gekleed. Ook voor zijn asthma behandelde hij voor het grootste gedeelte zichzelf; zonodig kon hij zelf injecties geven. De ampullen

Wumkes.nl

Het interieur van de woonwagen, 7 oktober 1983. (foto Winfried Walta).

haalde hij bij een apotheek in Steenwijk, nadat hij bij die in Wolvega ruzie had gekregen. Zolang je hem maar niet te na kwam was hij een evenwichtig man, tevreden met zijn ene elektrische lamp op, de deur en de gordijnen dicht, en een boek. "Het schoonste sieraad is weinig behoeften te hebben en er zelf in te voorzien" stond op het wandbord boven het theemeubel in het woongedeelte van zijn wagen.
In de winter van 1982-1983 begon hij zich zorgen te maken. Van der Kerk, de enige die hij werkelijk in vertrouwen nam, moest altijd bij hem kunnen komen en daar troffen ze een regeling voor. Hij was bang daar opeens dood te zullen blijven liggen. De asthma ging hem steeds meer parten spelen en de huisarts liet hem in mei 1983 in het Heerenveenster ziekenhuis Tjongerschans opnemen, vanwaar hij begin juni werd overgebracht naar het verpleeghuis Nieuw Lindenoord in Wolvega. Psychisch was dat een verschrikkelijke tijd voor hem. Al die mensen om zich heen, daar kon hij niet tegen. Hij sliep op de gang om tenminste 's nachts alleen te zijn. Alles overwoog hij om hier van af te komen. Zelfs dacht hij er over om een huishoudster in dienst te nemen, als hij maar naar de woonwagen terug kon, maar daar was natuurlijk geen sprake van. Hij gaf het op, weigerde tenslotte zijn eten en stierf op 6 september 1983 in het verpleeghuis.
In 1955 had hij al bepaald, dat hij gecremeerd wilde worden, zoals zijn vader in 1941 op Westerveld gecremeerd was. Met Van der Kerk besprak hij precies hoe alles in zijn werk moest gaan. "Ik wil niet op 't podium, geen glaasje in de kist en direct naar Goutum. Geen kijkdagen". Verder moest er "geeneen met. Jou gaan maar met, en de boade van 't begrafenisfons, meer net". En de allergoedkoopste kist. "'t Is aan mij niet besteed". De bode koos toepasselijk het lied uit over de Fries in Amerika die toch maar het liefst in Fryslâns grûn begraven wil wurden, en de as werd verstrooid. Er mocht ook geen advertentie in de krant. "Stuur die oude nichten maar een briefje",

Wumkes.nl

waarop ze reageerden met " 't Hat altyd in frjemdenien west". Over zijn nalatenschap had hij ook nagedacht en in 1973 een inventaris van zijn bezittingen opgemaakt, maar verder nog niets geregeld. Ook hierin moest Van der Kerk adviseren.
Het Fries Museum zou een aantal ambachtelijke zaken mogen uitzoeken, vooral die met de bijenteelt te maken hadden. Het geld dat hij nog op de bank had staan werd aan de bank geschonken, die er toch immers altijd goed op gepast had. En het land, dat hij nog eens aan de Vereniging voor Facultatieve Crematie had aangeboden om er een crematorium te bouwen – waarvoor echter geen belangstelling bestond – ging naar Staatsbosbeheer, de eigenaar ook van de aangrenzende percelen.
Het hoekje met het gras en de fruitbomen waar zijn wagen stond, is zo gebleven, maar de opstallen zijn verdwenen. De rest is ingeplant met tachtig procent eiken en twintig procent berken en heet voortaan de Gerlofsbosjes.

Steven Gerlofs was een vrijbuiter, die zichzelf uitstekend kon redden. Uit de kasboeken die bewaard gebleven zijn blijken zijn regelmatige inkomsten. Hij leefde sober, maar onderhield zijn land en de opstallen goed. Ook in de politiek stelde hij zijn eigen belang voorop. Een hoger maatschappelijk ideaal had hij niet, zoals blijkt uit zijn stemgedrag. Vóór de oorlog stemde hij Colijn en eenmaal NSB, ja op alles als het maar geen SDAP was; na de oorlog op boer Koekoek. Het Landbouwschap, schreef hij in 1966 aan de Partij van de Arbeid, was de oorzaak van de Boerenpartij. "Dit is de boeren op een ondemocratische manier opgedrongen en kan het best worden vergeleken met de gangsterbenden, die in de twintiger jaren in Amerika hun bescherming opdrongen en hun heffingen oplegden". In wat de Boerenpartij wilde zag hij een vrijheidsstrijd, die hem steunde in zijn onophoudelijk verzet tegen de arrogantie van de macht. Steven Gerlofs was koppig en "fan bûgjen frjemd".

Noot

Het schrijven van dit artikel was mogelijk na een lang gesprek met de heer L. van der Kerk te Wolvega. Verdere gegevens ontleende ik aan briefwisseling en boekhouding van Steven Gerlofs, respectievelijk bij de heer L. van der Kerk en in het Fries Museum.

Wumkes.nl

"Van publieke vrouwen en bordelen"

Het prostitutievraagstuk in Harlingen, 1851-1912

Karin de Mik

In de tweede helft van de vorige eeuw kwam in ons land een heftige diskussie op gang over wat werd genoemd "de prostitutiequestie". Aanleiding hiertoe was het in werking treden van de Gemeentewet van 1851 waarin het gemeenten mogelijk werd gemaakt een reglementering van de prostitutie in te voeren. Deze reglementering hield in dat publieke vrouwen zich op geregelde tijden – meestal één of twee keer per week – door artsen moesten laten onderzoeken op geslachtsziekten. Nu was er in 1810, toen ons land bij Frankrijk werd ingelijfd, voor het eerst een keuring op publieke vrouwen ingevoerd omdat de Code Napoleon dit voorschreef. De keuring was er op gericht de legers van de keizer te behoeden voor besmetting met geslachtsziekten.

Na het vertrek van de Fransen heerste er wat betreft de reglementering een onzekere toestand: moest zij gehandhaafd blijven of niet? In 1828 was Den Haag de eerste stad die de reglementering weer invoerde. Na het van kracht worden van de gemeentewet stelde geleidelijk-aan in de jaren zestig, zeventig en tachtig nog een aantal steden een geneeskundig toezicht in op de prostitutie. Het betrof hier meestal haven- en garnizoensplaatsen die door middel van de plaatselijke politieverordening een zekere controle wilden uitoefenen op de gezondheidstoestand van prostituées. Alkmaar kreeg al in 1828 zo'n politieverordening, Assen bijvoorbeeld pas in 1878. Een gemeente kòn wettelijk een keuring invoeren, verplicht werd zij hiertoe niet. Zo heeft Amsterdam nooit een reglementering gekend. De keuring leek ogenschijnlijk een onschuldige en logische handeling: waren de prostituées immers niet de belangrijkste besmettingshaarden en brachten zij daardoor niet de volksgezondheid in gevaar? De medische stand die op een keuring had aangedrongen was aanhanger van dit standpunt. Hij beschouwde het niet alleen als zijn plicht de bevolking te beschermen tegen geslachtsziekten, ook steunde hij de "leer van het noodzakelijk kwaad" die er van uit ging dat prostitutie weliswaar een kwaad was, maar wel noodzakelijk voor de man want als deze zijn behoeften niet kon bevredigen zou dit zijn gezondheid schaden.[1] Daarom moesten publieke vrouwen medisch gekeurd worden om de man te behoeden voor besmetting. Tegenstanders bestreden dit ten zeerste.

Talloze brochures, boeken en andere geschriften zagen het licht waarin men elkaar over en weer probeerde te overtuigen. Tot die tegenstanders behoorde in de eerste plaats een kring van behoudende godsdienstigen, die uit ethisch oogpunt de reglementering aanviel. De overheid ging volgens hen een contract aan met het kwaad. Bovendien zou een keuring publieke vrouwen zelf in haar onzedelijk leven doen volharden. Vooral dit laatste was uit den boze. Al in 1847 maakte de predikant O. G. Heldring een begin met de bestrijding van de prostitutie. In dat jaar richtte hij in Zetten een tehuis op om gevallen vrouwen weer op het rechte pad te brengen. Ook een aantal – tevens godsdienstige – bestrijdingsverenigingen zette zich hiervoor in. Publieke vrouwen moesten gered worden want zij waren buiten eigen schuld "in het leven" terecht gekomen. De meeste prostituées zouden lui en labiel zijn, karaktereigenschappen die vooral te wijten waren aan een ongunstige opvoeding.[2]

De conservatieven streden zij aan zij met de meer vooruitstrevenden, in dit geval met de feministen uit de opkomende vrouwenbeweging, die ook tegen de prostitutie waren, zij het vanuit een andere ideologie. De feministen voerden aktie voor een gelijkwaardige posi-

De strijd om de bordelen. (Tekening van L. Malteste uit het speciale nummer van De Ware Jacob, verschenen n.a.v. het voorstel tot sluiting der bordelen, 24 juli 1909; ook opgenomen in D. H. Couvee en A. H. Boswijk, Vrouwen vooruit! De weg naar gelijke rechten, Den Haag 1962).

tie van de vrouw met de man en zagen in het bereiken van dit ideaal de oplossing van het prostitutievraagstuk. Immers, zo meenden zij, in een gelijkwaardige samenleving zou prostitutie ondenkbaar zijn omdat zij gebaseerd was op minachting van de vrouw. Nu heerste nog de dubbele moraal, de verschillende normen die in de samenleving golden voor mannen en vrouwen. De feministe en arts Aletta Jacobs schreef hierover: ". . dat men alleen van vrouwen spreekt als van prostituées; onze tweëerlei zedenleer betitelt de mannen die voor de liefde betalen met dien naam niet. Toch zal het geen betoog behoeven dat deze mannen, wat hun zedelijk gehalte aangaat, niet boven het peil der prostituées staan, ja menigwerf nog ver daar beneden blijven".[3] Maar ook A. Klaver, een remonstrants predikant uit Oude-Wetering, sprak in een lezing in 1908 over de dubbele moraal. "Waarom alleen de vrouwen keuren en de mannen niet?" vroeg hij zich af. "Dat men dit niet doet, niet *wil*, is omdat men de mannen niet aandurft. De tweëerlei moraal eischt hier voor de vrouw een on-

Wumkes.nl

derzoek, *onvoldoende, zonder juridische grond, met kans op besmetting, de laatste overblijfselen van schaamte wegnemend: de man gaat vrijuit.* Hij besmette, met zijn geïnfecteerd lichaam, reinen en onreinen, hij brenge de ziektekiemen rond... hij is straffeloos, want – hij is man".[4]
Voorstanders van de reglementering stonden vrij skeptisch tegenover zulke argumenten, getuige de reaktie van W. H. Mansholt, een arts uit Tolbert die in 1906 in een brochure schreef: "Het argument van de "dubbele moraal" doet mij denken aan de klacht van de vrouw, die het onrechtvaardig vindt, dat de vrouwen alleen alle lasten en pijnen moeten dragen, wanneer een kind geboren wordt. Zoolang de mannen zich niet prostitueeren, zal het toch wel onmogelijk zijn hen als prostituée te behandelen. Daar komt bij, dat een syphilistische man wel veel onheil kan aanrichten, maar dan toch steeds in beperkten kring, terwijl een syphilistische prostituée het kwaad naar alle windstreken uitstrooit en een voortdurend gevaar is voor de volksgezondheid, die wij willen beschermen".[5]
Naast de dubbele moraal haalden tegenstanders als argument aan dat de reglementering de handel in vrouwen liet voortbestaan. Congressen werden in het leven geroepen om deze *"handel in blanke slavinnen"* doeltreffend te kunnen bestrijden. Bij stations en aankomstplaatsen van boten werden bijvoorbeeld oudere vrouwen gepost die meisjes,die op zoek waren naar een baantje, opvingen.
Wervers van handelaren probeerden zulke meisjes aan te klampen en onder vage beloftes kwamen ze maar al te vaak in een bordeel terecht. Eenmaal daar beland was het haast onmogelijk te ontsnappen[6] omdat een vrouw bijna altijd met valse papieren in een bordeel verzeild was geraakt. De politie inschakelen werd zodoende moeilijk voor haar, aangezien dan gevangenisstraf dreigde.[7] De reglementering had het meeste effekt als de prostitutie geconcentreerd was in een bordeel, maar omdat handel in vrouwen pas zinvol was door het bestaan van bordelen, is het niet verwonderlijk dat tegenstanders juist dit argument benadrukten.
Zou bovendien door de keuring – een handeling die op zich al veel opschudding veroorzaakte bij tegenstanders omdat vrouwen als vee gekeurd worden – geen vals beeld ontstaan? Het beeld namelijk dat het niet langer gevaarlijk was een bordeel te bezoeken omdat de vrouwen toch onder medisch toezicht stonden. Dit argument kreeg des te meer zeggingskracht toen bleek dat op plaatsen waar geen bordelen bestonden, zelden geslachtsziekten voorkwamen.[8] Nadat bovendien de wiskundige G. J. P. Mounier op grond van statistieken constateerde dat in steden waar geen geneeskundig toezicht bestond de kans op besmetting minder groot was, schaften de meeste gemeenten na 1880 de reglementering af. In 1911 werd zij landelijk definitief afgeschaft met het van kracht worden van de zedelijkheidswet van de roomskatholieke minister Regout. Alhoewel de bordelen werden verboden en de handel in vrouwen strafbaar werd gesteld, werd de wet toch niet met louter instemming begroet. De werkelijke oorzaak van de prostitutie – want het was wel duidelijk dat er een verband bestond met de lage lonen voor vrouwenarbeid – werd niet bestreden, evenmin als de dubbele moraal.

De reglementering in Harlingen
In 1851 voert Harlingen een politieverordening in waarin ook het prostitutievraagstuk een plaats krijgt. In zes artikelen wordt inhoud

Wumkes.nl

gegeven aan de zaak "Van publieke vrouwen en huizen van ontucht". Harlingen is met deze verordening over dit onderwerp vrij vroeg in vergelijking met andere steden. Alleen Alkmaar en Den Helder hadden al eerder een dergelijke verordening ingevoerd (1828).
Publieke vrouwen uit "de huizen van ontucht" moesten zich bij de commissaris van politie melden die hun een boekje uitreikte. Zonder dit boekje mocht geen prostituée in een bordeel worden toegelaten. De houders van bordelen waren verplicht van "iedere verandering in het personeel der bij hen inwonende vrouwen" kennis te geven aan de commissaris van politie. Het laatste artikel verbood het aanroepen van voorbijgangers door woorden of gebaren. De burgemeester moest toestemming geven voor het oprichten van een bordeel.
Het taalgebruik van de politieverordeningen van de 34 steden in ons land die een artikel aan de prostitutie wijdden mag dan van elkaar verschillen, de kern is vrijwel altijd hetzelfde en stemt overeen met die van Harlingen. Verschillen zijn er te constateren over bijvoorbeeld de leeftijd waarop een vrouw in een bordeel mag worden opgenomen. Harlingen kende geen leeftijdsgrens in tegenstelling tot Veere (alleen 16- tot 45-jarigen) of Deventer (niet beneden de 21). Lijkt Harlingen op dit punt vrij soepel, met Amersfoort is ze wel de enige stad die een sluitingstijd voor een bordeel heeft vastgesteld: na elf uur 's avonds mogen er geen bezoekers meer worden toegelaten.[9]
In 1851 is er van een keuring nog geen sprake, deze wordt in 1875 officieel ingevoerd. In 1873 en 1874 was *"op de wenschelijkheid en noodzakelijkheid"* hiervan met ernst aangedrongen door de stadsgeneesheer,[10] Henri Gerard Christophe van Baerle uit Barneveld die in 1873 in deze funktie werd benoemd. De notulen van de raadsvergadering van 8 maart 1875 vermelden slechts kort dat besloten werd "het onderzoek van de publieke vrouwen op te dragen aan den stadschirurgijn".[11] Nu was in het jaar daarvoor een nieuwe politieverordening in werking getreden waarin de zes oude artikelen uit 1851 aangevuld werden. Maar liefst achttien artikelen werden aan het prostitutievraagstuk gewijd.[12] De belangrijkste aanvullingen gingen over het geneeskundig onderzoek. Een vrouw mocht alleen in een bordeel worden opgenomen als zij medisch goedgekeurd was door een door de gemeente aangewezen geneeskundige.
Zij moest zich twee keer per week door die arts laten keuren. Zou zij weigeren om voor de "visitatie" te verschijnen dan zou zij op last van de commissaris van politie daarheen gebracht worden. Als een vrouw besmet bleek te zijn dan raakte zij haar boekje kwijt. Nieuw was een artikel waarin werd bepaald dat alle opgaven van bordeelhouders of -houdsters in een apart register op dag- en volgnummer ingeschreven moesten worden.
De stadschirurgijn die met de wekelijkse visitaties was belast was de 59-jarige Harlinger arts Daniël Snijder die tevens heel- en vroedmeester was. In Harlingen is dus zowel een stadsgeneesheer als een stadschirurgijn werkzaam. De stadsgeneesheer stond qua functie boven de stadschirurgijn. Dat kwam ook in de honorering tot uiting: de stadsgeneesheer, die onder andere belast was met het opzoeken van armen en wezen, verdiende in 1873 ƒ 900,– terwijl de chirurgijn ƒ 300,– ontving (in 1875 respektievelijk ƒ 900,– en ƒ 500,–).
In de raadsvergadering van 15 maart 1875 werd een uit negen artikelen bestaande instructie voor de stadschirurgijn vastgesteld. Twee

Wumkes.nl

keer in de week, op woensdag- en zaterdagmiddag van één tot twee uur, moest hij naar een lokaal gaan om daar de publieke vrouwen die in het bezit waren van een boekje te onderzoeken. Van de resultaten van dit onderzoek moest hij een register bijhouden. Had een vrouw een geslachtsziekte opgelopen dan werd de commissaris van politie hiervan op de hoogte gesteld door de chirurgijn. Zo'n vrouw, zo zou later worden bepaald, zou dan tot haar genezing in het plaatselijke ziekenhuis worden opgenomen, waarna ze haar boekje weer terug zou krijgen.

Interessant is de brief die bordeelhoudster Neeltje Sijtsma op 12 juli 1875 aan de raad zond. Zij schreef dat ze was ingenomen met het besluit een geneeskundig toezicht op de prostitutie in te voeren. Volgens haar zou dit echter slechts effect hebben als ook de geheime, clandestiene prostituées onderzocht werden. Zolang dit niet gebeurde zouden de vrouwen in de bordelen gevaar blijven lopen om besmet te worden. In haar brief verzette Neeltje zich er tegen dat de vrouwen op "gezette en door het publiek gekende tijden (. .) verplicht (. .) zijn zich naar een bepaald aangewezen lokaal te begeven, ten einde aldaar aan een geneeskundig onderzoek te worden onderworpen". Door deze maatregel werd, aldus Neeltje, "alle eergevoel weggenomen, waardoor bij haar wrevel en van de zijde van het publiek bespotting en beschimping wordt uitgelokt". Zij verzocht de raad om het onderzoek bij haar in het bordeel te houden, temeer daar zij "lang voor dit besluit genomen was, voor eigen rekening en ten haren huize, door den van Uwentwege daarmede belasten geneesheer dit onderzoek geregeld heeft doen plaats hebben".

De raad zond haar brief naar stadschirurgijn Snijder. Hij schreef de raad terug dat het verzoek van Sijtsma "veel billijks bevatte, omdat bij de hier zoo algemeen bestaande clandestiene prostitutie de venerische besmetting zeer zal kunnen worden uitgebreid en zoo als adressante aanmerkt zeer ten nadele van de erkende publieke vrouwen zoodat ondergetekende er ernstig op wil aandringen, dat de politie er zoo snel mogelijk in dient te slagen de geheime publieke vrouwen aan geneeskundig onderzoek te doen onderwerpen daar dit de primaire oorzaak wel zal kunnen zijn van de verspreiding der besmetting, dat dit in den beginne wel veel zwarigheden zal opleveren, maar toch evenals elders, door volharding en streng toezicht kan tot stand komen".[13] In zijn brief merkte Snijder verder nog op dat het onderzoek dat hij in het huis van Neeltje Sijtsma uitvoerde, "zeer gunstig werkte", omdat de vrouwen van de noodzakelijkheid ervan doordrongen waren maar dat ze zich "niet gaarne blootstellen aan de beschimpingen van het publiek bij het onderzoek in het daartoe aangewezen locaal".

Hij bleek daarom bereid de erkende publieke vrouwen, zoals gebruikelijk in eigen woning – c.q. het bordeel van Neeltje – te onderzoeken en op de voorgeschreven plaats – in het lokaal – de clandestiene.

Zonder dat dit in een verordening stond of in de raad besloten was, blijkt er dus in Harlingen particulier al een medische keuring van publieke vrouwen te hebben bestaan in het bordeel van Neeltje Sijtsma. Zij lijkt een pragmatische dame die met voortvarendheid voor de belangen van haar vrouwen opkomt. Het is mogelijk dat Snijder haar de brief gedicteerd heeft, of dat ze hem in overleg met hem geschreven heeft. In elk geval waren zowel Snijder als Sijtsma van het nut van een keuring doordrongen en voelden zij weinig voor een ver-

Wumkes.nl

andering van de bestaande toestand, een tweewekelijkse gang naar het keuringslokaal, omdat de raad dit zo besloten had.[14]
Vanaf 1875 bestond er dus een officieel geneeskundig toezicht op publieke vrouwen in Harlingen. Jaarlijks bracht de stadsgeneesheer verslag uit van de resultaten van de keuring die werden opgenomen in het gemeentejaarverslag. In het eerste jaar toonde hij zich bijzonder tevreden: "De visitatiën brachten goede resultaten op zoodat de gezondheid der prostitueerenden nogal bezwaar oplevert daar, in de meeste gevallen van voorkomende syphilis, dit aan het niet onderzoek der vrouwen is toe te schrijven".[15]
Van 1875 tot 1887 bracht de stadschirurgijn zijn gemiddeld tweehonderd bezoeken per jaar bij zowel vrouwen in bordelen als bij prostituées die op zichzelf woonden. De laatsten waren minder in getal. Het aantal keren dat er besmetting werd waargenomen varieert van één keer per jaar in 1878 en 1882 tot acht keer per jaar, respectievelijk in 1879 en 1880. De drie voorkomende geslachtsziekten waren gonorroe – in de volksmond bekend als "druiper" –, zachte sjanker en syfilis, een ernstige en uiterst besmettelijke geslachtsziekte, die in Harlingen in totaal zes keer werd waargenomen. Na 1883 kwam syfilis niet meer voor. Gedurende de laatste jaren dat de keuring bestond bleek alleen nog gonorroe voor te komen, zij het niet veelvuldig. De medische keuring heeft in Harlingen in het algemeen dus gunstige resultaten gehad.
Aan te nemen valt dat stadschirurgijn Snijder door zijn welwillende houding het vertrouwen van de prostituées had gewonnen en dat wellicht mede hierdoor de keuring een gunstige werking heeft gehad.[16] Snijders opvolger Grotendorst, die in juli 1878 werd benoemd tot stadsgeneesheer, is de vrouwen, net als zijn voorganger in het bordeel zelf blijven onderzoeken.[17]
In 1886 kwam er een nieuwe algemene politieverordening in Harlingen. De oude artikelen uit 1874 werden in de raad behandeld. In april 1886 werd gesproken over de afdeling "Van publieke vrouwen". Er waren drie voorstellen: een van de commissie die de nieuwe verordening moet opstellen, een van raadslid Jan Menno Huizinga en een derde voorstel van de raadsleden Adolphus Augustus Snijder, Hermanus van Slooten en Rinse Abraham de Ruiter. De laatste drie wilden de artikelen over publieke vrouwen geheel laten vervallen en in een nieuw artikel het houden en oprichten van bordelen verbieden. Volgens De Ruiter werd, door de prostitutie te reglementeren "de zonde (. .) gesanctioneerd". Hij vond het verder onbillijk dat er wel bepalingen voor publieke vrouwen golden maar "ten opzichte van zoodanige mannen, welke zich schuldig maken aan het bedrijven van ontucht" niets werd bepaald. Evenmin werd de garantie gegeven, aldus de drie indieners van het voorstel, dat geslachtsziekten door reglementering werkelijk voorkomen of bestreden zouden worden. Duidelijk is hier het standpunt van de tegenstanders in hun algemeenheid te beluisteren. Het voorstel werd echter in de raad verworpen.
Huizinga was weliswaar voor afschaffing van de reglementering maar wilde toch ingrijpen, mocht een prostituée de volksgezondheid in gevaar brengen. Volgens Wyger Harmens was de prostitutie "een kwaad (. .) waarmee te rekenen valt, dat er altijd is geweest en vermoedelijk wel zal blijven". Het voorstel van Huizinga beoogde een verspreiding van publieke vrouwen, omdat in de bordelen "eene soort van slavernij bestaat, geheel in strijd met onze begrippen van

Wumkes.nl

recht en menschenwaarde". Een registratie van prostituées bij de politie moest volgens hem gehandhaafd blijven.
Het commissievoorstel behelsde een concentratie van publieke vrouwen in bordelen en een handhaving van het preventief toezicht op de gezondheidstoestand van de vrouwen, van de keuring dus. De commissie wilde op de oude grondslag doorgaan omdat de omstandigheden gelijk waren gebleven. Huizinga was echter van mening dat de wekelijkse visitatie het gevaar op besmetting niet wezenlijk veranderde. Volgens hem was het hygiënisch nut van de keuring niet bewezen. Coenraad Kuhlman was het met hem eens. Hij stelde voor om de keuring af te schaffen. Burgemeester Helenus Marinus Speelman, tevens voorzitter van de commissie, wees nog op het feit dat ook de plaatselijke gezondheidscommissie een preventief geneeskundig toezicht had aanbevolen, maar dit argument bleek niet meer van invloed op de uiteindelijke stemming: Kuhlmans voorstel om de keuring af te schaffen werd met acht tegen zes stemmen aangenomen. Freerk Jan Fontein drong nog aan een keuring bij gelegenheid in te stellen, om tenminste in het belang van de algemene gezondheid op te kunnen treden. Huizinga was het met hem eens. Hij wilde een keuring bij een publieke vrouw die van B. en W. hiertoe een aanzegging had gekregen. Harmens wees echter op de willekeur die zo kon ontstaan en ook de burgemeester was tegen: "Op welke criteria moeten B en W beoordeelen of een keuring bij een prostituée plaats moet vinden?" Huizinga's voorstel werd met tien tegen vier stemmen verworpen. Met het ingaan van de nieuwe politieverordening op 5 mei 1887 is de keuring van publieke vrouwen in Harlingen afgeschaft.

De bordelen en bordeelhouders
In Harlingen bestonden aan het eind van de vorige eeuw minstens twee bordelen.[18] Het ene was van Neeltje Sijtsma, wier bordeel later werd overgenomen door Jan Winkel; het andere was van Johannes Antonius Pieters.
Neeltje Sijtsma vestigde zich in november 1872 met haar man Johannes Foulon, een visser, in Harlingen. Zij was 23 jaar oud en geboren en getogen in Leeuwarden.[19] Haar vader, een zeventigjarige weduwnaar, volgde zijn dochter in februari 1873. Deze Sijtse Sijtsma, vroeger arbeider van beroep, stond officieel geregistreerd als eigenaar van het woonhuis in wijk F 236, later Vijverstraat 28. Het straatje lag aan de westkant van de stad en liep uit op de Zuiderhaven. Het huwelijk van Neeltje en Johannes bleek van korte duur: zij scheidden in januari 1875. In de akte staat dat Neeltje "zonder beroep" was. In juli 1875 schreef ze de eerder genoemde brief aan de raad. Het is dus waarschijnlijk zo dat ze als gescheiden vrouw van 26 jaar het woonhuis als bordeel inrichtte. In oktober 1880 trouwde Neeltje opnieuw, met de dertigjarige werkman Pieter Visser. Weer vermeldde het bevolkingsregister "zonder beroep". De conclusie lijkt aannemelijk dat Neeltje van 1875 tot 1880 een bordeel beheerd heeft. In 1883 vestigde Jan Winkel zich in Harlingen en nam het bordeel over van Neeltje, tenminste dit vermeldde het bevolkingsregister. Het register van publieke vrouwen, dat van 1880 tot 1893 is bijgehouden en dat het enige is dat bewaard is gebleven, laat daarentegen zien dat al in 1880 vrouwen staan geregistreerd in het bordeel van Jan Winkel. Of Winkel heeft het bordeel inderdaad in 1880 van Neeltje overgenomen, maar is tot 1883 in Leeuwarden blijven wo-

Wumkes.nl

De Grote Ossenmarkt rond de eeuwwisseling. Op nummer 8 was het bordeel van Pieters gevestigd (het vierde pand van links).

nen (waar hij ook een bordeel bezat) of hij kwam al in 1880 naar Harlingen, maar liet zich pas officieel overschrijven na drie jaar.
Jan Winkel was de zoon van een landarbeider uit Garmerwolde (Gr.) waar hij in 1835 geboren was. Was het voor Winkel aantrekkelijker om naar Harlingen te komen? Waren de Sijtsma's oude bekenden van hem uit Leeuwarden? Speelde zijn, uit de havenstad afkomstige, vrouw een rol? Over de werkelijke redenen tasten wij in het duister. Hij huurde het pand van Neeltjes vader en na diens dood in 1884 bleef hij het tot zijn eigen overlijden in 1891 beheren. Nergens is te vinden dat Winkel het pand zelf heeft gekocht.
In het bordeel van Winkel zijn in de jaren 1880 tot 1891 in totaal zeventien vrouwen werkzaam geweest. Vier vrouwen hebben vrij lang in zijn bordeel gewerkt, respectievelijk vier (twee vrouwen), vijf (een vrouw) en negen jaar. Elf vrouwen bleven heel kort: variërend van een tot vier maanden. Meestal waren er in zijn bordeel twee à drie vrouwen per jaar werkzaam. In 1887 waren dit er zelfs zeven. Winkels onderneming was het grootste van de twee bordelen in Harlingen. Het is opmerkelijk dat er ook na zijn dood (in 1891) tot 1894 vrouwen in het bordeel verbleven. Vermoedelijk heeft zijn vrouw Bastiaantje Bongen het die tijd beheerd. In 1896 werd het huis gekocht door Jan Schuil en ging het dienst doen als slachthuis. Negen jaar later werd de Roomskatholieke Armvoogdij, die de beide aangrenzende percelen in eigendom had, bezitster van het pand.
De derde bordeelhouder was Johannes Antonius Pieters. Hij werd in 1828 in Zwolle geboren en bezat vanaf 1880 een huis in wijk F 100, Grote Ossenmarkt 8, een vrij brede straat die net als de Vijverstraat uitliep op de Zuiderhaven.[20] Pieters stond officieel ingeschreven als eigenaar van dit pand. Zijn bordeel bestond zeven jaar, van 1880 tot 1887, toen hij zijn huis verkocht aan de Amsterdammer Pieter M. Ferwerda voor ƒ 850,–. Vanaf 1896 stonden er in het huis acht gezinnen ingeschreven, voornamelijk zeelieden met hun vrouwen en

Wumkes.nl

kinderen. Waarschijnlijk is Ferwerda, die in 1905 nog steeds eigenaar van het huis was, in Amsterdam blijven wonen. In het bevolkingsregister is hij namelijk niet ingeschreven.
Pieters overleed in 1895 in Harlingen op 66-jarige leeftijd. Zijn bordeel was kleiner dan dat van Winkel, van 1880 tot 1887 hebben er maar zeven vrouwen gewerkt. Twee bleven vrij lang (respectievelijk acht en drie jaar), de overige vijf veel korter (variërend van één jaar tot één maand). Per jaar waren er meestal twee vrouwen in het bordeel bij Pieters, soms een (in 1880 en 1882) en een keer drie (in 1884). In totaal waren er van 1880 tot 1883 zes geregistreerde publieke vrouwen in Harlingen, van wie er twee op zichzelf woonden. Piekjaren waren 1883 en 1884 met respectievelijk twaalf en tien prostituées. Zij boden hun diensten hoogstwaarschijnlijk aan zeelieden (beide bordelen lagen dicht bij de haven), soldaten (in Harlingen lag een garnizoen)[21] en bezoekers van de jaarmarkt aan.[22] De klandizie alleen te verwachten van de Harlingers zelf zou de bordelen geen lang leven beschoren hebben, want de stad telde aan het eind van de vorige eeuw zo'n tienduizend inwoners, voor de helft mannen, deels jonger dan vijftien jaar.

De prostituées
In het "Register publieke vrouwen" van Harlingen [23] staan in totaal 29 vrouwen geregistreerd die van 1880 tot 1893 als prostituée werkzaam zijn geweest. In dit register werd leeftijd, geboorteplaats, verblijfadres, vorige woonplaats en signalement van een publieke vrouw opgetekend. Om een goed signalement te krijgen werden de lengte, de kleur van het haar en van de ogen, de vorm van het voorhoofd, de neus, kin en mond genoteerd. Verder werd haar aangezicht omschreven en eventuele "merkbare teekenen". Bij enkele vrouwen staan die inderdaad vermeld (bijv. "eenigszins scheef loopende" en "oorlel uitgescheurd"). In een tijd zonder pasfoto's was een beschrijving van het uiterlijk van een publieke vrouw noodzakelijk om verwisseling te voorkomen. Alle publieke vrouwen waren verplicht zich in dit register te laten inschrijven.
Van de 29 prostituées waren er vier afkomstig uit Harlingen en zeven, een relatief groot aantal, uit de stad Groningen. Van de resterende achttien kwamen er tien uit Friesland. De vrouwen die in Harlingen hun beroep uitoefenden kwamen dus voornamelijk uit het noorden van het land. De meeste vrouwen waren afkomstig uit de lagere sociale milieus. Van zeven van de 22 publieke vrouwen was het beroep van de vader arbeider/werkman;[24] anderen waren hovenier, schutter, gepensioneerd schutter, turfschipper, visser, sigarenmaker, timmerman, landbouwer, zeeman, pakhuisknecht of kleermaker. Slechts drie vrouwen kwamen uit een hoger milieu: hun vaders waren onderwijzer, grondeigenaar en rentenier. De dochters zijn duidelijk aan lager wal geraakt.
Waarom werd een vrouw prostituée? De oorzaak hiervan moet vooral gezocht worden in de slechte sociaal-economische omstandigheden waarin de lagere milieus verkeerden. Armoe was vrijwel altijd troef. De vrouwen werkten mee om het gezinsinkomen wat te verhogen, maar de lonen van vrouwen waren altijd erg laag. De dochters zochten ook een baantje. Zij werkten in een fabriek of werden dienstbode en maar al te dikwijls kwamen ze van hieruit in een bordeel terecht: of na een verleidingsaffaire die de stap minder moeilijk maakte,[25] of uit een bewuste keuze om dit zeer veeleisende en saaie

Wumkes.nl

baantje te kunnen verlaten.
De meeste publieke vrouwen uit Harlingen waren ongehuwd, slechts twee getrouwd en twee weduwe. Eén vrouw was ongehuwd moeder. Wie wilde zo iemand opnemen? Voor haar was meestal alleen maar plaats in een bordeel.
Van de 24 vrouwen van wie de godsdienst bekend is, waren er 21 nederlands hervormd en drie roomskatholiek, één vrouw was doopsgezind. De leeftijden variëerden, zij het dat erg jonge vrouwen weinig voorkwamen. De twee jongsten waren 24,[26] twaalf van de in totaal 29 vrouwen was 30 jaar of jonger; vijf 40 of ouder, de twee oudste waren 47.
De meeste vrouwen woonden, voordat ze naar Harlingen kwamen in Leeuwarden (veertien) of in de stad Groningen (negen). De meeste vrouwen vertrokken na kortere of langere tijd, variërend van vijf jaar tot één maand. Het vele reizen blijkt overigens een algemeen kenmerk te zijn, specifiek voor het beroep.[27] Negen vrouwen vertrokken naar Leeuwarden, acht naar Amsterdam (omdat daar geen verplicht medisch onderzoek plaatsvond?). Drie bleven tot hun dood in Harlingen, waar elf van de 29 het minder dan vier maanden volhielden. Waarschijnlijk was er sprake van een onderlinge handel in vrouwen tussen bordeelhouders. Kam spreekt hier van "een soort 'old boys (girls) circuit' (. .) waardoor in geval van calamiteiten zoals het ziekverklaard worden van een aantal werkneemsters tegelijkertijd, invalsters 'geleend' kunnen worden".[28] Wat de stem van een vrouw zelf in dit geheel was, is niet duidelijk. Zij was vermoedelijk beperkt in haar bewegingsvrijheid.
In het bevolkingsregister staan twintig vrouwen genoemd als publieke vrouw. Drie prostituées gaven geen beroep op, misschien uit een gevoel van schaamte om in de eigen geboorteplaats als publieke vrouw bekend te staan, want twee van hen waren afkomstig uit Harlingen. Zij woonden op zichzelf zodat het mogelijk is dat zij in het geheim prostitueerden.
De 25 vrouwen die uit Harlingen vertrokken, reisden van stad naar stad, c.q. van bordeel naar bordeel. Dit is goed te zien als we de levenslopen bekijken. Die van Geertrui van Keeten bijv., geboren in 1862 te Zaltbommel. Zij heeft van 1885 tot 1887 als publieke vrouw gewerkt in Breda, Amsterdam, Rotterdam, Groningen en Harlingen. In september 1887 werd ze, inmiddels weduwe, werkster bij een familie in Rotterdam.[29] In 1902 vertrok ze naar Nieuw-Lekkerland waar ze trouwde met een ijzerwerker.[30] Ze overleed in 1907, 44 jaar oud.[31]
Het trouwen op latere leeftijd is iets wat vrij veel voorkomt bij prostituées, zo ook bij Antonia Wilhelmina Nijbroek, geboren in 1844 te Deventer. Zij liet zich in januari 1891 inschrijven in Harlingen. Vier jaar later vertrok ze naar Amsterdam, waar ze een baantje als huishoudster kreeg.[32] Een jaar later trouwde ze, op 52-jarige leeftijd. Ze overleed in 1909 in Amsterdam.[33]
Soms is niet meer te achterhalen wat er van een bepaalde vrouw geworden is. Dit geldt bijvoorbeeld voor de Harlingse Wytske Katoen, geboren in 1856. In juli 1880 schreef ze zich in in het register publieke vrouwen. In januari 1885 vertrok ze naar Amsterdam waar ze slechts een maand verbleef als dienstbode om daarna met onbekende bestemming te vertrekken.[34]
Van enkele vrouwen is de levensloop met recht tragisch te noemen, zoals die van Derktje (ook Dirkje) Groenewoud, geboren in 1857 te

De sluiting der bordelen. (Tekening van J. Wely uit het speciale nummer van De Ware Jacob, ook in Couvee, Vrouwen vooruit!).

Zeg es, Sjors, als je het hart in je lijf hebt in de Raad vóór de afschaffing van de bordeelen te stemmen, schrijf ik 'n brief aan je vrouw dat je een vaste-klant-van-het-huis bent. Wel te ruste . . .

Wumkes.nl

Baflo. Ze was ongetrouwd maar had een zoontje dat in november 1882 in Groningen geboren was. Kort na zijn geboorte stapte Derktje "het leven" in.[35] In 1883 kwam ze naar Harlingen waar ze op zichzelf woonde in wijk D 42, Liemendijk 38. Ze was waarschijnlijk een heimelijke prostituée, die wel als publieke vrouw geregistreerd stond, maar niet als zodanig is opgenomen in het bevolkingsregister. Toen ze in oktober 1884 op 27-jarige leeftijd overleed, vermeldde het overlijdensregister "zonder beroep". Haar zoontje werd opgenomen in het weeshuis.[36]

Noten

1. D. Sijmons, "Een noodzakelijk kwaad, maar voor wie? Prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw", *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen, 1980) 72.
2. *Ibidem*, 101.
3. A. H. Jacobs, *Vrouwenbelangen* (Amsterdam, 1899) 34.
4. A. Klaver, *De prostitutie. Een inleidende studie tot het vraagstuk* (Blaricum, 1909) 53-54.
5. *Pro en contra betreffende vraagstukken van algemeen belang. Reglementeering der prostitutie* (Baarn, 1906) 15.
6. W. L. A. Collard, *De handel in blanke slavinnen* (Amsterdam, 1900) 6.
7. A. de Graaf, *De strijd tegen den handel in vrouwen* (Haarlem, 1906) 9-10.
8. W. van den Bergh, *De strijd tegen de prostitutie in Nederland* ('s-Gravenhage, 1878) 173.
9. Zie voor alle steden en verordeningen het boek van Van den Bergh.
10. Gemeentejaarverslag van Harlingen 1874.
11. Notulen van de gemeenteraad van Harlingen. Gemeentearchief Harlingen, inventarisnummer 1216.
12. Van den Bergh, *De strijd*, 105, vermeldt dat de beraadslagingen meestal met gesloten deuren gevoerd zijn, zodat de beweegredenen onbekend blijven.
13. Ingekomen stukken van de gemeenteraad van Harlingen. Gemeentearchief Harlingen, inventarisnummer 1478-1479.
14. B. J. Kam, *Meretrix en medicus. Een onderzoek naar de invloed van de geneeskundige visitatie op handel en wandel van Zwolse publieke vrouwen tussen 1876 en 1900* (Zwolle, 1983) 291. In Zwolle was het net als in Harlingen gebruikelijk dat de arts de publieke vrouwen in het bordeel onderzocht, tot de politieverordening van 1846 hieraan een einde maakte. Kam schrijft: "Wellicht wordt het doktersbezoek in het publieke huis (. .) veraangenaamd door ontvangst met een kopje thee en een koekje; wellicht vrezen de artsen dat zij bij visitatie elders, niet meer door de dames betaald zullen worden".
15. Gemeentejaarverslag van Harlingen 1875.
16. Kam, *Meretrix en medicus*, 50.
17. Snijder overleed in februari 1878 aan typhus. Er heerste op dat moment een epidemie in Harlingen waarvan ook stadsgeneesheer Van Baerle het slachtoffer werd.
18. Sijmons, "Een noodzakelijk kwaad", 84, en J. Volmuller, *Het oudste beroep. Geschiedenis van de prostitutie in Nederland* (Utrecht, 1966) 37, schrijven Harlingen één bordeel toe.
19. A. Huitzing, *Betaalde liefde. Prostituées in Nederland 1850-1900* (Bergen, 1983) 59. Huitzing schrijft dat het niet duidelijk is waarom iemand bordeelhoudster wordt.
20. Het pand aan de Grote Ossenmarkt staat er nog, maar Vijverstraat 28 is afgebroken. Het stond op de plaats waar zich nu een lege plek bevindt, naast Vijverstraat 22.
21. Kam, *Meretrix en medicus*, 84.
22. Bevolkingsregister Harlingen 1880-1899. Gemeentearchief Harlingen.
23. Het "Register publieke vrouwen" wordt bewaard op het politieburo van Harlingen.
24. Huitzing, *Betaalde liefde*, 104-105. De tabel van Huitzing laat zien dat van de meeste prostituées de vader arbeider is.
25. *Ibidem*, 22.
26. Huitzing, *Betaalde liefde*, 61, en Kam, *Meretrix en medicus*, 1. In Leiden lag de leeftijd van prostituées verrassend hoog, aldus Huitzing. In Zwolle zijn de prostituées niet jonger dan 20 en niet ouder dan 40.

Wumkes.nl

27. Kam, *Meretrix en medicus*, 110 en 115.
28. Huitzing, *Betaalde liefde*, 61.
29. Gegevens Gemeentearchief Rotterdam.
30. Gegevens Gemeentearchief Nieuw-Lekkerland.
31. Ibidem.
32. Gegevens Gemeentearchief Amsterdam.
33. Ibidem.
34. Ibidem.
35. Gegevens Gemeentearchief Baflo en Huitzing, *Betaalde liefde*, 8.
36. Bevolkingsregister Harlingen (1880-1900). Gemeentearchief Harlingen, inventarisnummer 2097-2106.

Wumkes.nl

Abbe Wybes, drukker van academische disputaties te Franeker (1597-1599)

Ferenc Postma

Na de plechtige inwijding van de Franeker academie op 29 juli 1585 benoemden de Staten van Friesland op de 13e December van datzelfde jaar Aegidius Radaeus [1] als landschaps- en academiedrukker ("Ordinum Frisiae Typographus"/"Ordinum Frisiae Typographus in Academia Franekerana").[2] Tot zijn taken behoorde het drukken van "alle boecken ende theses" die aan de academie te Franeker "gelesen ende gedisputeert" zouden worden, zulks "tot redelycke pryse".[3]

Dat zijn benoeming in het Noorden tot een opbloei van de boekdrukkunst heeft geleid, zal niemand ontkennen. Vanaf 1586 verlaat een gestage stroom van kwalitatief hoogwaardig drukwerk zijn persen. Er kan hier worden volstaan met enkel te wijzen op de diverse boeken van Johannes Drusius (Sr.), waarvoor hij fraaie Hebreeuwse (en Griekse) lettertypen gebruikte. Met recht is Radaeus dan ook "de pionier van de boekdrukkunst in Friesland" [4] genoemd.

Toch had zijn – beschermde – positie als academiedrukker voor Franeker ook een zekere schaduwzijde.[5] Hoe aantrekkelijk ook, menige drukker zal zich wel tweemaal hebben bedacht om aldaar een eigen 'officina typographica' te beginnen. Dat een aantal van hen toch de concurrentie met Radaeus heeft aangedurfd, is genoegzaam bekend. Uit de periode na 1600 is Rombertus Doyema hiervan wellicht het beste voorbeeld: vanaf 1605 was hij te Franeker werkzaam [6] en ruim tien jaar kon hij zich naast Radaeus – die in 1615 overleed – staande houden. Uit de periode vóór 1600 zijn de voorbeelden schaarser. Het is dan met name de vrijwel onbekend gebleven Abbe Wybes, die slechts enkele jaren de concurrentie met Radaeus weet vol te houden.[7] Een drukker in de marge, wiens werkzaamheid traceerbaar is van begin 1597 tot begin 1599.

Wie was Abbe Wybes? Naspeuringen in het Rijksarchief te Leeuwarden leverden slechts een enkel gegeven op: in het lidmatenboek van de N.H. gemeente te Franeker vinden we zijn inschrijving vermeld op 2 september 1593 (Abbe Wybbesz.).[8] Van waar hij afkomstig is en of hij reeds toen beschikte over een eigen drukpers, is ons onbekend. Ook over de jaren daarna ontbreken ons de gegevens. Het 'verhaal' kan eigenlijk eerst in 1597 op grond van zijn drukkersfonds worden ingezet.

Reeds in de oudere literatuur [9] wordt medegedeeld, dat Van Amsweers "Christelijcke unde truhartighe vermaenschriften" (V.1) in dat jaar bij Abbe Wybes ter perse ging. Het verschijnt in februari. Lange tijd is dit het enige werkje uit zijn fonds geweest, dat als zodanig bekend was. Ook Gerda F. van Asselt, die met een bijdrage in *De Vrije Fries* van 1946 het onderzoek naar Abbe Wybes opende, wist geen ander drukwerk van zijn pers te achterhalen.[10] Haar conclusie luidde dan ook: "Een belangrijk drukker zal hij (. . .) niet geweest zijn".[11]

Tot 1980 duurt het alvorens het onderzoek een – verrassend – vervolg vindt. Dat jaar verscheen in de *Leeuwarder Courant* van de 19e april een artikel van Sytse J. van der Molen, waarin van belangrijke archivalische vondsten te Groningen melding werd gemaakt.[12] Uit deze archivalia blijkt onder meer, dat Abbe Wybes in februari 1597 nog een ander boek het licht heeft laten zien, nl. 'Prophecye ende voorsegginge van Jarfke' (V.3), een curieus werk, gedrukt in opdracht van de Harlinger boekhandelaar Yge Ygesz. (Ige Igesoon). Dezelfde archivalia vermelden ook, hoe in april daarop volgend de magistraat van Groningen – waar het boek verspreid werd door de

Wumkes.nl

boekhandelaar Albert Jansz. – de inhoud ervan dermate "onnut" vond, dat ijlings ingrijpen geboden leek. Een verzoek daartoe aan het stadsbestuur van Franeker had het gewenste resultaat: nog vóór de verzending naar Groningen wordt het – reeds bestelde – restant van de oplage in beslag genomen. Financieel loopt de zaak voor de gedupeerde Abbe Wybes met een sisser af: op 7 mei 1597 vergoedde het Franeker stadsbestuur hem de geleden schade, groot acht Carolus gulden (zie Ad V.3).
Toch lijkt zijn werkzaamheid voor de officiële boekhandel hiermede ten einde te zijn. Latere werken uit zijn fonds [13] kwamen ons althans niet onder ogen. Heeft de 'kwestie-Jarfke' voor Abbe Wybes soms ingrijpender gevolgen gehad? Of heeft hij uit eigen beweging besloten zijn werkterrein vanaf dat moment te verleggen? Het blijft hoe dan ook opmerkelijk, dat we hem voortaan – naar het lijkt – nog uitsluitend bezig zien met het uitvoeren van drukopdrachten voor diverse Franeker academieburgers. Een aanzienlijke hoeveelheid van deze academische geschriften – het oudste dateert van juni 1597 (I.3) [14] – werd door ons bij toeval teruggevonden in de Bodleian Library te Oxford (december 1981) en de Univ. Bibliotheek te Heidelberg (mei 1982). Nadien kon nog een tweetal 'vereinzelte' exemplaren worden achterhaald.[15] Aan de hand hiervan valt de werkzaamheid van Abbe Wybes – conform de academische status van zijn drukwerk nu Abelus Vibienus/Vibenus [16] of Abelus Frisius geheten – nog tot eind januari 1599 (IV.11) te volgen.
Het gevonden materiaal bestaat nagenoeg geheel uit disputaties: 25 *disputationes exercitii gratia* en 1 *disputatio pro gradu* (IV.2). Op zich is dit niet verwonderlijk. Aan het einde van de jaren tachtig immers waren de zgn. publieke disputen (dispuut-colleges) – als onderdeel van het academisch onderwijs – ook in de 'hogere' faculteiten op gang gekomen. Zo verdedigde Meinhardus Scheltonis (van Aitzema) op 18 december 1588 de eerste theologische disputatie – "De libris canonicis" – onder Lubbertus.[17] De oudste – achterhaalde – juridische disputaties onder Schotanus dateren van februari en maart 1589.[18]

In de publieke disputen legden de studenten – "exercitii gratia" – een tussentijdse proeve af van hun wetenschappelijke vorderingen, onder het *praesidium* van de desbetreffende hoogleraar.[19] De gedrukte disputaties, met de al dan niet onderbouwde stellingen (*theses vestitae/theses nudae*), vormden hierbij het uitgangspunt. Het was aan de student om zijn 'proefwerk' te verdedigen, "pro ingenii sui tenuitate" (cf. I.8).[20] De disputen vonden – "publice" – plaats des woensdags en des zaterdags, "horis solitis". De onderwerpen waren niet zelden – tot het inhoudelijke toe – direct ontleend aan de *lectiones* (hoor-colleges),[21] die door de hoogleraren op de overige werkdagen werden gehouden.[22] Aldus sloten *lectio* en *disputatio*, *docere* en *disputare*, zich methodisch aaneen, "om hetgeen op de gewone collegien onderwezen was langs den weg van openbare disputen over te brengen naar het geheugen der leerlingen".[23]
Handelde het om de 'eindproef', een *disputatio pro gradu* ofwel dissertatie, dan had men de keuze tussen een verdediging "publice" (in de Academiekerk) of "privatim" (in de Senaatskamer).[24] Petrus Jacobi (IV.2) verdedigde zijn dissertatie "publice" en – typerend voor de vroegste periode – *sub praeside.*[25]

In de loop der negentiger jaren namen de publieke disputen sterk in getale toe. Niet alleen raakte het disputeren als "gijmnastiek des geestes" [26] – "Ingenium acuunt Disputationes, multoque illud alacrius & perspicacius reddunt" (Schotanus) [27] – meer en meer in zwang, ook het groeiende aantal studenten droeg daartoe in belangrijke mate bij.

Wumkes.nl

Uiteraard vergde deze aanwas van disputen ook van de academiedrukker, Aegidius Radaeus, een steeds grotere inzet. Tot zijn taken behoorde het immers om al de disputaties die voor 's Lands rekening kwamen, in druk te laten verschijnen (zie boven). Daarnaast werd een steeds veelvuldiger beroep op hem gedaan door studenten, die zelf het drukken van hun disputatie(s) bekostigden.[28] Hoewel het de laatsten vrij stond zelf een drukker te kiezen,[29] waren ook zij – althans aanvankelijk – geheel op hem aangewezen.
Of Radaeus met deze situatie altijd even ingenomen is geweest, wagen we te betwijfelen. De disputaties vormden immers een categorie drukwerk, waarmee weinig eer te behalen viel. Het waren 'gelegenheidsgeschriften', van een bescheiden omvang en in een geringe oplage gedrukt, niet bestemd voor de officiële boekhandel, doch uitsluitend voor het academische circuit.[30] Zeker wanneer er boeken voor de internationale markt op zijn persen lagen – zoals dat onder meer in 1597 en 1598 het geval was [31] –, zal hij de activiteiten voor de publieke disputen eerder als een last dan als een lust hebben ervaren.

Dat Abbe Wybes in 1597 mogelijkheid zag zijn werkzaamheid naar dit terrein te verleggen, laat zich in deze context genoegzaam verstaan. Voor de studenten die zelf de kosten van hun disputatie(s) droegen, is hij stellig een welkom alternatief geweest. Interessant in dit verband is nog de ene *disputatio pro gradu* (IV.2): wanneer zij zelf betaalden, waren blijkbaar ook de promovendi vrij in de keuze van hun drukker. Dat het drukken van de dissertaties uitsluitend aan de academiedrukker toegewezen werd, dateert duidelijk van later tijd.[32]
Heeft Abbe Wybes – om studenten te trekken – tegen een lager tarief gewerkt dan Radaeus? Kwalitatief maakt zijn drukwerk geenszins een 'goedkopere' indruk. Integendeel, de disputaties zijn vakkundig en met zorg gedrukt. Titelranden en fraaie vignetten (met bloem- en diermotieven) verlenen in vele gevallen zelfs een zekere charme aan het geheel. Wel menen we te mogen vaststellen, dat Abbe Wybes – in tegenstelling tot Radaeus – niet beschikt heeft over Griekse en Hebreeuwse karakters. Met de transcriptie van Hebreeuwse woorden blijkt hij soms duidelijk moeite te hebben.[33]
Ook wat het aantal disputaties betreft, slaat hij ten opzichte van Radaeus geen slecht figuur. In 1597 – vanaf juni – gaan in totaal 11 disputaties en 1 dissertatie bij hem ter perse, terwijl Radaeus dat jaar 22 disputaties het licht laat zien.[34] In 1598 drukte hij in totaal 14 disputaties, terwijl 21 Radaeus' persen verlieten.[35] Uiteraard berusten deze aantallen op het tot op heden teruggevonden materiaal. Inzake Abbe Wybes zijn met name voor de tweede helft van 1598 nog nieuwe vondsten te verwachten. Wellicht geldt dit ook voor het eerste halfjaar van 1599. Vooralsnog moeten we aannemen, dat Rembertus Agricola – in januari 1599 – de laatste is geweest, die zijn disputatie (IV.11) bij Abbe Wybes in druk liet verschijnen.

Noten

1. Cf. A. Hallema, De drukkers- en uitgeversfamilie Van den Rade (Radaeus) te Franeker en Leeuwarden, in: *Folium,* 5 (1957), pp. 32-45 en J. G. C. A. Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630* (Nieuwkoop 1974), pp. 62-64 en pp. 393-399. Zie ook Ph. H. Breuker, Eekhoffs geschiedenis van de Leeuwarder drukkers en uitgevers tot 1870, in *Eekhoff en zijn werk* (Leeuwarden 1980), pp. 171-208, met name pp. 178-179 voor nieuwere gegevens.
2. Aldus het impressum van diverse door Radaeus gedrukte disputaties van vóór 1600.
3. *Resolutie Gedeputeerde Staten van Friesland d.d. 13.12.1585.* Cf. R.A. (Leeuwarden), Archief Staten van Friesland, Inv. Nr. G 1[2].
4. Briels, *op. cit.,* p. 64.
5. Breuker, *art. cit.,* p. 178 wijst nog op de gevolgen van Radaeus' vestiging te Frane-

Wumkes.nl

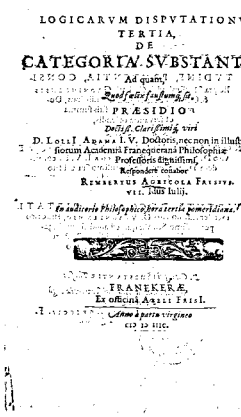
LOGICARVM DISPVTATIONVM
TERTIA,
DE
CATEGORIA SVBSTANTIÆ.
Ad quam
PRÆSIDIO
Doctiss. Clarissimiq; viri
D. Lolii Adami I.V. Doctoris, nec non in illustri Frisiorum Academia Franequerana Philosophiæ
Professoris dignissimi,
Respondent scholastici
Rembertus Agricola Frisius.
In auditorio Philosophico, hora tertia pomeridiana.
FRANEKERÆ,
Ex officina Abelli Frisii.
Anno à partu virgineo

I.1

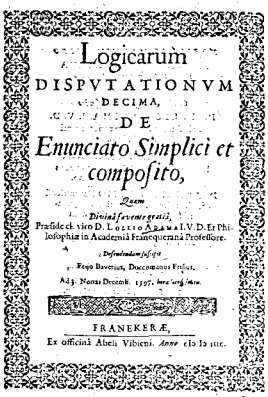
Logicarum
DISPVTATIONVM
DECIMA,
DE
Enunciato Simplici et composito,
Quam
Præside cl. viro D. Lolio Adamo I.V.D. Et Philosophiæ in Academia Franequerana Professore.
Defendendam sistit
Regn. Baverius, Doccumanus Frisius,
Adj. Nonas Decemb. 1597. hora tertiæ matut.
FRANEKERÆ,
Ex officina Abeli Vivieni. Anno

I.2

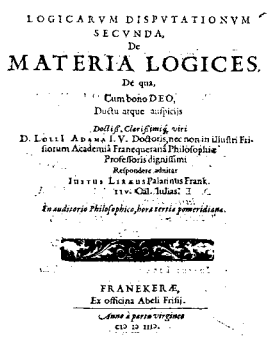
LOGICARVM DISPVTATIONVM
SECVNDA,
De
MATERIA LOGICES.
De qua,
Cum bono DEO,
Ductu atque auspiciis
Doctiss. Clarissimiq; viri
D. Lolii Adami I.V. Doctoris, nec non in illustri Frisiorum Academia Franequerana Philosophiæ
Professoris dignissimi
Respondere debuit
Justus Lilius Palatinus Frank.
In auditorio Philosophico, hora tertia pomeridiana.
FRANEKERÆ,
Ex officina Abeli Frisii.
Anno à partu virgineo

I.3

ker voor drukkersplaatsen als Leeuwarden en Harlingen.

6. Hier kan verwezen worden naar de "Theses theologicae de peccatis", verdedigd door Georgius Goethals onder Lubbertus in 1605. Het impressum vermeldt: Ex officina typographica Romberti Doyma & Theodorici Joannis. Zie Postma, *Inventarisatie disputaties S. Lubbertus* (1985), nr. 44.
7. Hallema, *art. cit.*, p. 38 noemt Abbe Wybes terloops, terwijl Briels, *op. cit.*, p. 64 (noot 96) geheel aan hem voorbij gaat.
8. R.A. (Leeuwarden), Lidmatenboek N.H. gemeente Franeker, D.T.B.-collectie Nr. 265.
9. Cf. W. Eekhoff, Geschiedkundige bibliographie van Leeuwarden, in: *De Stedelijke Bibliotheek van Leeuwarden* (Leeuwarden 1870), p. 416; A. M. Ledeboer, *Alfabetische lijst der boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland* (Utrecht 1876), p. 195; Boeles, I (Leeuwarden 1878), pp. 308-309. In 1889 vermeld bij W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de Pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek,* I/1 ('s-Gravenhage 1889), nr. 1003.
10. G. F. van Asselt, Abbe Wijbes te Franeker, drukker van de Vermaenschriften van Doede van Amsweer, in: *De Vrije Fries,* 38 (1946), pp. 86-91. Blijkbaar had zij geen kennis kunnen nemen van G. van Alphen, *Catalogus der Pamfletten van de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen 1542-1853* (Groningen 1944); hierin is immers naast het werkje van Van Amsweer ook de "Triumphus" van Hero a Schingen opgenomen.
11. Van Asselt, *art. cit.*, p. 86.
12. S. J. van der Molen, 'Prophecye van Jarfke' al in 1597 in Franeker gedrukt – Bijzondere vondsten van Fries belang in Groningen-stad, in: *Leeuwarder Courant* d.d. 19 april 1980.
13. Ook de "Triumphus" van Hero a Schingen (V.4) kan als een academisch 'gelegenheidsgeschrift' worden beschouwd (zie Ad V.4).
14. J. Liraeus (I.3) disputeert als nr. 2 in een reeks van vervolg-disputaties, op 18 juni 1597 geopend door Christianus Nienhuis ("De ipsa logica"). De laatste – teruggevonden – disputatie uit deze reeks (nr. 13) is van A. Vestermannus (I.8). In totaal troffen we 20 Adama-disputaties in de *UBH* aan, waarvan nog een gedeelte vermeld wordt in het *Naamregister.*
15. De ene disputatie (II.4) werd gevonden op grond van het zgn. Apparaat-Kalma, de andere (II.2) aan de hand van een gedrukte catalogus: *BLL, Short-title Catalogue of Books printed in the Netherlands 1470-1600* (London 1965), p. 69, s.v.
16. De 'variant' Abelus Vibieni menen we te mogen afwijzen, cf. J. A. Gruys en C. de Wolf, *Thesaurus: Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers tot 1700* (Nieuwkoop 1980), p. 95, s.v.
17. Zie Postma, *Inventarisatie disputaties S. Lubbertus* (1985), nr. 1.
18. Bedoeld zijn de disputaties van Hadrianus a Reede (22.2.1589) en Doco a Botnia (19.3.1589), cf. Postma/Krikke, *Bibliografie (I) H. Schotanus* (1980), pp. 42-43 en pp. 58-59.
19. Cf. F. Postma en A. Krikke, Bernardus Schotanus (1598-1652). Een schets van zijn rechtsgeleerd onderwijs aan de hand van een aantal onder zijn leiding verdedigde *disputationes exercitii gratia,* in: *Freonen om Ds. J. J. Kalma hinne* (Ljouwert 1982), pp. 285-301, met name pp. 285-287.
20. Waardevol in dezen is het artikel van S. van der Woude, De oude Nederlandse dissertaties, in: *Bibliotheekleven,* 48 (1963), pp. 1-14, cf. p. 3.
21. Cf. Boeles, I (Leeuwarden 1878), p. 354. Hij verwijst naar een besluit van de academische Senaat d.d. 18 november 1625: "Item decretum (est), ut unusquisque professorum disputet de materiis illis, quas septimana una vel altera praegressa tractaverit in prelectionibus publicis, *ut ita lectionum fructus magis hereat"* (cursief van ons, P.). Cf. R.A. (Leeuwarden), Archief Franeker academie, Inv. Nr. 5A, p. 61.
22. Dat "des Zaturdags" *lectiones* plaatsvonden, lijkt ons onjuist, cf. Boeles, I (Leeuwarden 1878), p. 351. Zie de Statuten (Stat. XI), idem, p. 436.
23. Boeles, I (Leeuwarden 1878), p. 357.
24. Cf. Boeles, I (Leeuwarden 1878), p. 369.
25. Zie bijv. de dissertaties van Laelius Lychles a Nyholt (1592), Jodocus N. Brantzum (1595) en Feio Baverius (1602), cf. Postma/Krikke, *Bibliografie (I) H. Schotanus* (1980), p. 48, p. 51 en pp. 54-55. Cf. Boeles, I (Leeuwarden 1878), p. 364.
26. De uitdrukking is ontleend aan Boeles, I (Leeuwarden 1878), p. 354.
27. Schotanus in zijn "Oratio de disputatione" (B recto), cf. Postma/Krikke, *Bibliografie (I) H. Schotanus* (1980), pp. 45-46; zie ook Van der Woude, *art. cit.*, p. 4. Reeds tijdens zijn *peregrinatio academica* had hij dispuut-colleges geleid te Leuven en Dowaai, wellicht ook te Bourges, cf. F. Postma, Henricus Schotanus te

Wumkes.nl

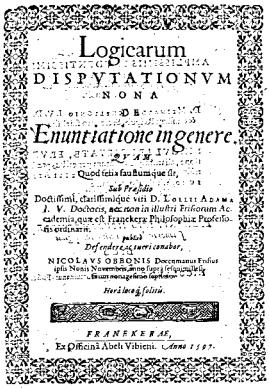
Logicarum
DISPVTATIONVM
NONA
DE
Enuntiatione in genere,
QVAM,
Quod felix faustumque sit,
Sub Præsidio
Doctissimi, clarissimique viri D. LOLLII ADAMA
I. V. Doctoris, nec non in illustri Frisiorum Academia, quæ est Franekera Philosophiæ Professoris ordinarii,
publicè
Defendere aggredi conabor,
NICOLAVS OBBONIS Doccumanus Frisius
ipse Nonis Novembris, anno supra millesimo
Horis inter solitas.
FRANEKERÆ,
Ex Officinâ Abeli Vibieni. Anno 1597.

I.4

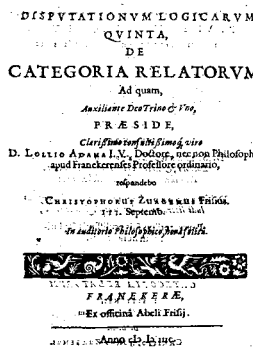
DISPVTATIONVM LOGICARVM
QVINTA,
DE
CATEGORIA RELATORVM,
Ad quam,
Auxiliante Deo Trino & Vno,
PRÆSIDE,
Clarissimo & consultissimo viro
D. LOLLIO ADAMA I.V. Doctore, nec non Philosophiæ
apud Francekerenses Professore ordinario,
respondebo
CHRISTOPHORVS ZVAGEMVS Frisius.
III. Septembr.
in auditorio Philosophico pomeridiano.
FRANEKERÆ,
Ex officinâ Abeli Frisij.
Anno clo Io IIIC

I.5

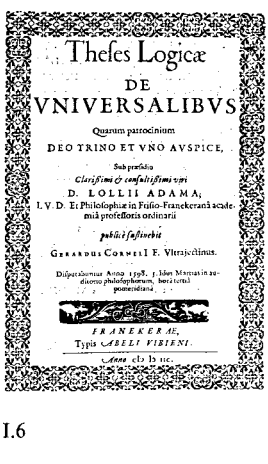
Theses Logicæ
DE
VNIVERSALIBVS
Quarum patrocinium
DEO TRINO ET VNO AVSPICE,
Sub præsidio
Clarissimi & consultissimi viri
D. LOLLII ADAMA,
I.V.D. Et Philosophiæ in Frisio-Franekeranâ academiâ professoris ordinarii
publicè sustinebit
GERARDVS CORNELI F. Vltrajectinus.
Disputabuntur Anno 1598. 5. Idus Martias in auditorio philosophorum pomeridiano.
FRANEKERÆ,
Typis ABELI VIBIENI.
Anno clo Io IIIC

I.6

Orléans. Enkele notities bij zijn inscriptie in het *Liber Amicorum* van Joannes Perez de Malvenda, in: *Een vrije universiteitsbibliotheek. Studies over verleden, bezit en heden van de Bibliotheek der Vrije Universiteit* (Assen 1980), pp. 255-276, met name pp. 264-265.

28. Hun "Fautores" (instellingen/personen) kan men dikwijls vinden in de dedicatie van de desbetreffende disputaties.
29. Cf. Boeles, I (Leeuwarden 1878), p. 312 en p. 315.
30. Cf. Van der Woude, *art. cit.*, pp. 6-7.
31. In 1597 bijv. Drusius' commentaar en vertaling van de "Proverbia Ben-Sirae" en de folio-editie van Tertullianus' *Opera omnia.* In 1598 o.a. Joh. Arcerius' uitgave en bewerking van Jamblichus' werk "De vita Pythagorae" (voor Commelin te Heidelberg).
32. Cf. Boeles, I (Leeuwarden 1878), p. 312.
33. Bijv. met de transcriptie van de Hebreeuwse Godsnaam Elohim, in de disputatie van A. Vestermannus (II.4).
34. De 22 disputaties uit 1597 per *praeses: Adama* (9): Orricus a Dojem, Georgius ab Eusum, Ubbo Georgii (2x), Joannes Georgius, Johannes Huldrichius, Michael Mandewijl en Christianus Nienhuis (2x). *Antonides* (5): Carolus Evreus, Nicolaus Houweningius, Nicolaus Joannes, Henricus Leo en Arnoldus Rusius. *Lubbertus* (3): Everhardus Cornelius Boötius, Petrus Jansonius en Balthazarus Lydius. *Schotanus* (5): Aemylius Brema, Sixtus Donya, Nicolaus Petri, Fredericus Sandius en Horatius Sibrandi.
35. De 21 disputaties uit 1598 per *praeses: Adama* (1): Regnerus Annius. *Antonides* (12): Thomas Antonii, Johannes Busonius, Gerardus Cornelius, Hermannus Episcopius, Guilhelmus Folkeri, Joannes Heppigius, Johannes Huldrichius, Daniel Joannis, Henricus Leo, Guilhelmus Martinus, Petrus Menancellus en Christophorus Tossanus. *Lubbertus* (3): Paulus Joannis, Arnoldus Rusius en Gerbrandus Sibrandi. *Sandius* (1): Marcus Jacobus Seefridus. *Schotanus* (4): Tinco Andringa (2x), Christianus Schollius en Marcus Jacobus Seefridus.

I. Disputaties verdedigd onder Lollius ADAMA (Prof. Philosphiae te Franeker, 1585-1609):

1597

1. Logicarum disputationum tertia de categoria substantiae, ad quam . . . praesidio . . . D. Lollii Adama . . . respondere conabor Rembertus AGRICOLA Frisius, VII. Idus Julii in auditorio philosophico . . . .
Franekerae, Ex officina Abeli Frisii, 1597. in 4to.
(8) pp. (A-A4). *UBH,* Sign. Diss. 8.2.2.
2. Logicarum disputationum decima de enunciato simplici et composito, quam . . . praeside . . . D. Lollio Adama . . . defendendam suscipit Feijo BAVERIUS Doccumanus Frisius, ad 3. Nonas Decemb. 1597 . . . .
Franekerae, Ex officina Abeli Vibieni, 1597. in 4to.
(8) pp. *UBH,* Sign. Diss. 8.1.25.
3. Logicarum disputationum secunda de materia logices, de qua . . . ductu atque auspiciis . . . D. Lollii Adama . . . respondere adnitar Justus LIRAEUS Palatinus Frank., IIV. Cal. Julias in auditorio philosophico . . . .
Franekerae, Ex officina Abeli Frisii, 1597. in 4to.
(8) pp. (A-A4). *UBH,* Sign. Diss. 8.1.24.
4. Logicarum disputationum nona de enuntiatione in genere, quam . . . sub praesidio . . . D. Lollii Adama . . . publice defendere ac tueri conabor Nicolaus OBBONIS Doccumanus Frisius, ipsis Nonis Novembris . . . .
Franekerae, Ex officina Abeli Vibieni, 1597. in 4to.
(8) pp. *UBH,* Sign. Diss. 8.1.15.
5. Disputationum logicarum quinta de categoria relatorum, ad quam . . . praeside . . . D. Lollio Adama . . . respondebo Christophorus ZUAGEMUS Frisius, III. Septemb. in auditorio philosophico . . . .
Franekerae, Ex officina Abeli Frisii, 1597. in 4to.
(8) pp. (A-A4). *UBH,* Sign. Diss. 8.1.28.

1598

6. Theses logicae de universalibus, quarum patrocinium . . . sub praesidio . . . D. Lollii Adama . . . publice sustinebit Gerardus CORNELII F. Ultrajectinus. Disputabuntur Anno 1598 5. Idus Martias in auditorio philosophorum . . . .
Franekerae, Typis Abeli Vibieni, 1598. in 4to.
12 pp. (A-A4, B-B2 ?). *UBH,* Sign. Diss. 8.1.27.
7. Theses logicae de antepraedicamentis, ad quas . . . sub praesidio . . . D. Lollii Adama . . . respondebit Halvinus GODEFRIDUS Rheno-trajectinus.
Franekerae, Excudebat Abelus Vibienus, 1598. in 4to.

Wumkes.nl

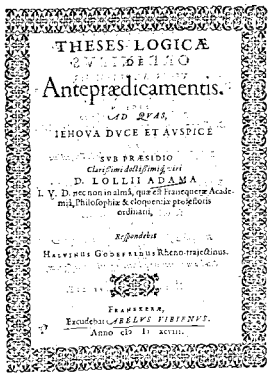
THESES LOGICÆ
SYLLOGISMO
Antepræd̃icamentis.
AD QVAS,
IEHOVÆ DVCE ET AVSPICE
SUB PRÆSIDIO
Clarissimi doctissimiq; viri
D. LOLLII ADAMÆ
I. V. D. nec non in almâ, quæ est Franequeræ Academiâ, Philosophiæ & eloquentiæ professoris ordinarii,
Respondebit
HARMENUS GOSSELINUS Rhenotrajectinus.
FRANEKERÆ,
Excudebat ABELUS VIBIENUS.
Anno clɔ Iɔ xcviii.

I.7

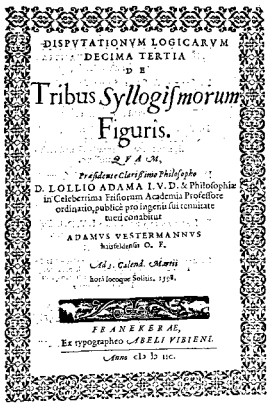
DISPVTATIONVM LOGICARVM
DECIMA TERTIA
DE
Tribus Syllogismorum
Figuris.
QVAM,
Præsidente Clarissimo Philosopho
D. LOLLIO ADAMA I. V. D. & Philosophiæ in Celeberrima Frisiorum Academia Professore ordinario, publicè pro ingenii sui tenuitate tueri conabitur
ADAMVS VESTERMANNVS
Haisfeldensis O. F.
Ad 3. Calend. Martii
horis locoque Solitis. 1598.
FRANEKERÆ,
Ex typographeo ABELI VIBIENI.
Anno clɔ Iɔ xcviii.

I.8

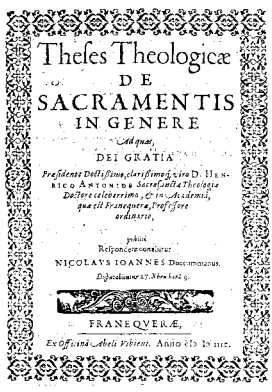
Theſes Theologicæ
DE
SACRAMENTIS
IN GENERE
Ad quas,
DEI GRATIA
Præsidente Doctissimo, clarissimoq; viro D. HENRICO ANTONIDE Sacræ Sanctæ Theologiæ Doctore celeberrimo, & in Academia, quæ est Franequera, Professore ordinario,
publicè
Respondere conabitur
NICOLAVS IOANNES Doccumanus.
Disputabuntur 27. Xbris hor. 9.
FRANEQVERÆ,
Ex Officina Abeli Vibieni. Anno clɔ Iɔ xcvii.

II.1

8 pp. (A-A4). *UBH*, Sign. Diss. 8.1.22.

8. Disputationum logicarum decima tertia de tribus syllogismorum figuris, quam praesidente . . . D. Lollio Adama . . . publice pro ingenii sui tenuitate tueri conabitur Adamus VESTERMANNUS Haisfeldensis O. F., ad 3. Calend. Martii . . . 1598.
Franekerae, Ex typographeo Abeli Vibieni, 1598. in 4to.
(8) pp. (A-A4). *UBH*, Sign. Diss. 8.1.26.

Ad I. 1: Opgedragen aan de "praesta(n)tissimis viris Civitatis Groningensis & Omlandiae deputatis Ordinibus, Dominis & Moecenatibus suis summa observantia colendis", aan Scato a Gockinga "eorundem D.D. Secretario dignissimo, fautori suo semper observando", en aan Ubbo Emmius "Scholae quae est apud Groninganos Moderatori vigilantissimo, Rectori & Praeceptori suo reverendissimo" (A verso). Aan het slot een tweetal Latijnse lofdichten, van J. Liraeus en Ubbo Georgii "Critius F. O.".
Ad I.2: Opgedragen aan Ernestus ab Aylva "Dongriae orientalis grietmanno dignissimo", aan Julius a Beima "in summa Frisiorum curia Senatori Amplissimo", aan Hilarius Sibrandi "Fidelissimo verbi divini apud angumanos ministro, Affini suo Clarissimo", en aan Arnoldus Rusius "SS. Theologiae in academia Franequerana studioso, amico suo plurimum de se merito", "Patronis ac fautoribus unic(e) colendis". Aan het slot een drietal Latijnse lofdichten, van Nicolaus Obbo (= Obbonis), Gerardus Phocaeus "L. Frisius" en Adamus Westermannus.
Ad I.3: Opgedragen aan Daniel Molinaeus "Domino ac Patrono suo", aan Franciscus Gomarus "Professori (. . .) in alma Lugduno-Batava Academia dignissimo", en aan Elardus Reinalda "Grietmanno in Doeniwerstal vigilantissimo", "Dominis & Fautoribus suis non vulgaribus" (A verso). Aan het slot een Latijns lofdicht van Remb. Agricola.
Ad I.4: Opgedragen aan de "Amplissimis . . . viris Reipublicae Doccomianae Consulibus, patronis ac Mecoenatibus meis perpetuo colendis", aan Meinardus Scheltonius "ejusdem Reipub. Secretario fidelissimo", en aan Stephanus Ubeli (Schoning) "Scholae Doccomianae Moderatori vigilantissimo". Aan het slot een tweetal Latijnse lofdichten, van Petrus Monches "L.F." en Julius Scheltonis "Frisius".
Ad I.5: Opgedragen aan Gemma a Burmania, Ulpius ab Aylva en Hajo Roussel, "Mecoenatibus ac Patronis suis summe reverendis", en tevens aan Sibrandus Lubbertus en Theodorus Mantegum, "Praeceptoribus suis oculissimis & plurimum honorandis" (A verso). Aan het slot Latijnse lofdichten ("Epigramma" en "Disticha duo") van Everhardus C. F. Bootius.
Ad I.6: Opgedragen aan de "Illustrissimis . . . Provinciae Ultrajectinae Ordinibus . . . , Dominis, mecoenatibus & patronis aeterna gratitudine & observantia colendis", en aan Aegidius de Ledenberch "Iisdem DD. ordinibus a Secretis fidelissimo", "Domino & fautori in perpetuum mihi honorando" (p. 2). Aan het slot een drietal Latijnse lofdichten, van Everardus Bootius, Adamus Vestermannus en Michael a Wingen.
Ad I.7: Opgedragen aan de "Illustribus Provinciae Trajectinae Ordinibus . . . , Mecoenatibus meis omni semper observantia colendis", aan Aegidius de Ledenberch "eorundem DD. Ordinum a Secretis fidelissimo", aan de "Doctissimis . . . Ecclesiae Trajectinae verbi divini ministris", en aan Franciscus Meierus "seminarii Paulini moderatori indefesso, Praeceptori meo unice observando", "Dominis & fautoribus meis nullo non tempore locoque honorandis" (p. 2). Aan het slot een Latijns lofdicht van I.I.M..
Ad I.8: Opgedragen aan Sixtus a Scheltema, Albertus Boner, Laelius a Lycklema, Joannes Hendrici en Laurentius de Veno, "Nobilissimis . . . viris omni observantia perpetuo mihi colendis", en aan Joannes de Veno "in alma Frisiorum Academia Franequerana SS. LL. studioso, amico meo quam plurimum colendo" (A verso). Aan het slot een tweetal Latijnse lofdichten, het eerste ondertekend met "quem nosti Amicus", het tweede van Gerhardus Focco "Leowar. Frisius".

II. Disputaties verdedigd onder Henricus ANTONIDES (Prof. Theologiae te Franeker, 1585-1614):

1597

1. Theses theologicae de sacramentis in genere, ad quas . . . praesidente. . .D. Henrico Antonide . . . publice respondere conabitur Nicolaus JOANNES Doccummanus. Disputabuntur 27. Xbris . . . .
Franequerae, Ex officina Abeli Vibieni, 1597. in 4to.
8 pp. (A-A4). *BLO*, Sign. F.F. 32. Th. (33).

1598

2. Theses theologicae de lege Dei, quarum veritatem . . . sub praesidio. . .D. Henrici

Wumkes.nl

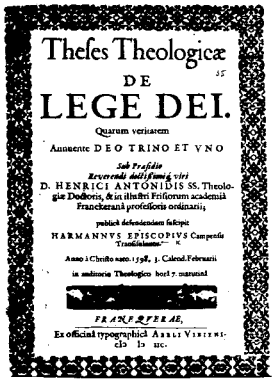
Theſes Theologicæ
DE
LEGE DEI.
Quarum veritatem
Annuente DEO TRINO ET VNO
Sub Præſidio
Reverendi dectiſſimiq; viri
D. HENRICI ANTONIDIS SS. Theologiæ Doctoris, & in illuſtri Friſiorum academiâ Franekeranâ profeſſoris ordinarii,
publicè defendendas ſuſcipit
HARMANNVS EPISCOPIVS Campenſis Transisulanus,
Anno à Chriſto nato. 1598. 3. Calend. Februarii
in auditorio Theologico horâ 7. matutinâ
FRANEQVERAE,
Ex officinâ typographicâ ABELI VIBIENI.
cIↃ IↃ XC.

II.2

Theſes Theologicæ
DE
CVLTV
IMAGINVM
RELIQVIARVM SANC
TORVM, ET CRVCIS.
QVAS,
DEO bene juvante
Sub præſidio Clariſſimi, doctiſſimiq; viri
Dn. HENRICI ANTONIDIS SS. Theologiæ
Doctoris, & in illuſtri Friſiorum Academiâ, quæ
eſt Franequeræ, Profeſſoris ordinarii,
pariter defendere tentabit
VIBRANDVS IOANNIS Dommonenſis.
FRANEKERAE,
Ex officinâ typographicâ ABELI VIBIENI.
Anno cIↃ IↃ XC.

II.3

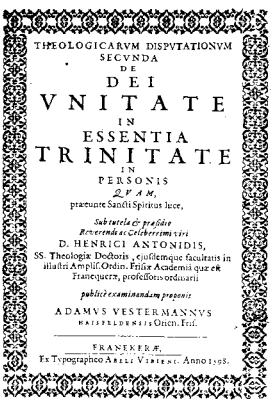
THEOLOGICARVM DISPVTATIONVM
SECVNDA
DE
DEI
VNITATE
IN
ESSENTIA
TRINITATE
IN
PERSONIS
QVAM,
præeunte Sancti Spiritus luce,
Sub tutela & præſidio
Reverendi ac Celeberrimi viri
D. HENRICI ANTONIDIS,
SS. Theologiæ Doctoris, ejuſdemque facultatis in illuſtri Ampliſſ. Ordin. Friſiæ Academia quæ eſt
Franequeræ, profeſſoris ordinarii
publicè examinandam proponit
ADAMVS VESTERMANNVS
HAISFELDENSIS Orien. Friſ.
FRANEKERAE,
Ex Typographeo ABELI VIBIENI. Anno 1598.

II.4

Antonidis . . . publice defendendam suscipit Harmannus EPISCOPIUS Campensis Transisulanus, Anno . . . 1598 3. Calend. Februarii in auditorio theologico . . . .
Franequerae, Ex officina typographica Abeli Vibieni, 1598. in 4to.
(8) pp. (A-A4). *BLL,* Sign. 4374.1.22 (32).

3. Theses theologicae de cultu imaginum, reliquiarum sanctorum et crucis, quas . . . sub praesidio . . .Dn. Henrici. Antonidis . . . publice defendere conabitur Vibrandus JOANNIS Dammonensis. Disputabuntur 4. Febr. . . . in auditorio theologico.
Franekerae, Ex officina typographica Abeli Vibieni, 1598. in 4to.
(8) pp. (A-A4). *BLO,* Sign. F.F. 32. Th. (95).
4. Theologicarum disputationum secunda de Dei unitate in essentia, trinitate in personis, quam . . . sub tutela & praesidio . . . D. Henrici Antonidis . . . publice examinandam proponit Adamus VESTERMANNUS Haisfeldensis Orien. Fris. .
Franekerae, Ex typographeo Abeli Vibieni, 1598. in 4to.
8 pp. (A-A4). *UBL,* Sign. Sem. Rem. 5216 (54).

Ad II.1: Opgedragen aan de "Amplissimis . . . viris DD. Consulibus & Senatoribus urbis Doccomianae . . . , suis(. . .) Dominis ac Mecaenatibus aeterna sibi memoria colendis", aan Benno a Meynsma, Hesselus a Feytzma en Boccatius a Feytzma, "studiorum suorum fautoribus & promotoribus fidelissimis", en tevens aan Stephanus Ubeli "Scholae apud Doccumianos rectori vigilantissimo, praeceptori olim suo multum de se merito" (p. 2).Aan het slot een tweetal Latijnse lofdichten, van Ubbo Georgii en Nicolaus Obbonis.
Ad II.2: Opgedragen aan de "Nobilissimis . . . DD. Consulibus, Senatoribus, totique inclytae Reipublicae Campensis Senatui spectatissimo . . . , dominis suis perpetuo honorandis", aan de "Reverendis . . . verbi divini in eadem Republica praeconibus fidelissimis", aan Egbertus Episcopius "parenti suo debita observantia in aeternum colendo", en aan Johannes Lykendorpius "Rectori quondam optime de se merito" (A verso). Onder de dedicatie een Latijns lofdicht van Otto Tengnagel. Aan het slot een Latijns lofdicht van Everhardus C. F. Bootius.
Ad II.3: Opgedragen aan Boccatius a Burmania "Territorii ab Hinnaerderadeel praefecto digniss.", aan zijn vader Johannes Meppel "Verbi divini apud Itenses praeconi vigilantiss.", aan Jacobus, Gellius en Henricus Schotanus, "Cognatis suis perpetuo sibi amore & benevolentia prosequendis", en aan Rombertus Suffridi "Scholae Harlinganae moderatori prudentiss., praeceptori suo optime de se studiisque suis merito" (A verso). Aan het slot een tweetal Latijnse lofdichten, van Johann(es) Huldrichius en Petrus Monches.
Ad II.4: Geen dedicatie: p. 2 blanco. Aan het slot een tweetal Latijnse lofdichten, van Johannes de Veno en Thomas Antonii "Ultrajectinus".

III. Disputaties verdedigd onder Sibrandus LUBBERTUS (Prof. Theologiae te Franeker, 1585-1625):

1598

1. Disputationem theologicam, qua concluditur quod lumen propheticum, confessio adversariorum, infelix exitus eorum qui ecclesiam oppugnant et felicitas temporalis eorum qui ecclesiam defendunt, verae-visibilis ecclesiae tecmeria non sint, praeside & moderatore . . . D. Sibrando Lubberto . . . proponit & publice pro ingenii modulo defendendas (!) suscipit Everardus BOOTIUS Ultrajectinus . . . .
Franekerae, Ex officina typographica Abeli Vibieni, 1598. in 4to.
16 pp. (A-B4). *BLO,* Sign. F.F. 32. Th. (7).
2. Positiones hasce theologicas, quibus docetur quod efficacia doctrinae, sanctitas vitae autorum et gloria miraculorum, verae & visibilis ecclesiae notae non sint . . . , sub tutela & praesidio . . . D. Sibrandi Lubberti . . . publica disputatione examinandas propono Everardus BOOTIUS Ultrajectinus . . . .
Franekerae, Typis Abeli Vibieni, 1598. in 4to.
16 pp. (A-B4). *BLO,* Sign. F.F. 32. Th. (5).
3. Theses theologicae de nomine catholico, scriptae & ad disputandum sub praesidio . . . D. Sibrandi Lubberti . . . propositae a Balthazaro LYDIO Palatino . . . .
Franekerae, Ex typographeo Abeli Vibieni, 1598. in 4to.
(8) pp. (A-A4). *BLO,* Sign. F.F. 32. Th. (3).

Ad III.1: Opgedragen aan Johannes Gerobulus, Henricus Caesarius, Johannes Blockhoven, Johannes Ursinus en Henricus Conchardus "Ecclesiae, quae apud Ul-

Wumkes.nl

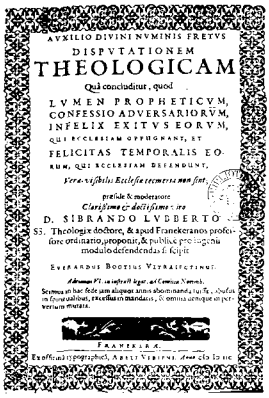
AVXILIO DIVINI NVMINIS FRETVS
DISPVTATIONEM
THEOLOGICAM
Quâ concluditur, quod
LVMEN PROPHETICVM,
CONFESSIO ADVERSARIORVM,
INFELIX EXITVS EORVM,
QUI ECCLESIAM OPPUGNANT, ET
FELICITAS TEMPORALIS EO-
RUM, QUI ECCLESIAM DEFENDUNT,
Vera & visibilis Ecclesiæ testimonia non sint.
præside & moderatore
Clarissimo & doctissimo viro
D. SIBRANDO LVBBERTO
SS. Theologiæ doctore, & apud Franekeranos profes-
sore ordinario, proponit, & publicæ ventilationi
modulo defendendas subjicit
EVERARDUS BOOTIUS VLTRAJECTINUS.
Admonet Pl. in confesso legat. ad Comitia Norom.
Scemus ut hac fede tam aliquot annis abominanda, & tyrannide, Abolita
in Ecclesiabus, excellum in mandatis, & omnia denique in pri-
veritum restituta.
FRANEKERÆ,
Ex officina typographica, ABELI VIBIENI. Anno cIↃ IↃ IC.

III.1

IN NOMINE SACROSANCTÆ ET
INDIVIDUÆ TRINITATIS,
POSITIONES HASCE THEOLOGICAS,
Quibus docetur, quod
EFFICACIA DOCTRINÆ,
SANCTITAS VITÆ AVTORVM,
ET GLORIA MIRACVLORVM,
Vera & visibilia Ecclesiæ nota non sint,
AMORE ET STUDIO VINDICANDÆ
VERITATIS,
Sub tuitelâ & Præsidio
Reverendi & præter cruditionem clarissimi viri
D. SIBRANDI LVBBERTI
SS. Theologiæ Doct. & in Ordinem Prior academiæ Franeke-
ranæ professoris ordinarii, publicè disputatione
examinandas proponit
EVERARDUS BOOTIUS Vltrajectinus.
Baptista Mantuanus.
Vivunt qui fanctè cupiunt, defendere Romæ,
Quamvis hic sub, non licet esse pium.
FRANEKERÆ,
Typis ABELI VIBIENI.
Anno cIↃ IↃ IC.

III.2

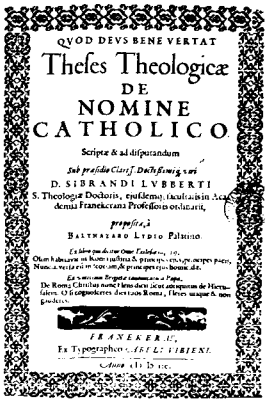
QVOD DEVS BENE VERTAT
Theſes Theologicæ
DE
NOMINE
CATHOLICO
Scriptæ & ad diſputandum
Sub præſidio Clariſſ. Doctiſſimiq; viri
D. SIBRANDI LVBBERTI
S. Theologiæ Doctoris, eiuſdemq; facultatis in Aca-
demia Franekerana Profeſſoris ordinarii,
propoſitæ, à
BALTHAZARO LYDIO Palatino.
Ex libro qui dicitur Omne Tulchum, &c.
Olim habuerunt in Roma ruſticæ & agreſtes quoq; ritus, ac nomen pagi.
Nunc a vertice in ſcorſum de primo pagi ſunt honor, dic.
Ex variis non Regnare cognoscis a Papa.
De Roma, Christus nunc sum dicit, ac quorum de Hierar-
chiæ, & cognoscere dicit tuis Roma, Flores usque & non
gaudeas.
FRANEKERÆ,
Ex Typographeo ABELI VIBIENI.
Anno cIↃ IↃ IC.

III.3

trajectenses filio Dei colligitur, pastoribus & dispensatoribus vigilantissimis", "Dominis, fautoribus & mecoenatibus, optime de me & meis studiis meritis", en aan de "ejusdem Ecclesiae Senioribus & Diaconis, atque adeo universo ecclesiastico senatui . . . , in perpetuum mihi reverendo" (p. 2). Onder de dedicatie een Latijns lofdicht van Joannes Lydius "M(artini) F(ilius)".

Ad III.2: Opgedragen aan de "Reipublicae Ultrajectinae Senatui: D. Praetori, Consulibus, Scabinis et Senatoribus . . . , dominis, mecoenatibus & studiorum meorum patronis . . . in aeternum colendis", en aan Martinus Lydius, Sibrandus Lubbertus en Bernhardus Swaerdecroon "Scholae Lugduno-Batavae Rectori fidelissimo", "Dominis, fautoribus, praeceptoribus . . . debito & perpetuo honore & amore honorandis" (p. 2). Onder de dedicatie enkele Latijnse Epigrammen van Christophorus Tossanus "Palatinus".

Ad III.3: Opgedragen aan Epius Jacobi Juckama en Wibius Jacobi, "Consulibus Civitatis Franekeranae vigilantissimis, Dominis sibi plurimum colendis" (A verso).

* Cf. Postma, *Inventarisatie disputaties S. Lubbertus* (1985), nrs. 11, 12 en 14.

IV. Disputaties verdedigd onder Henricus SCHOTANUS (Prof. Juris te Franeker, 1585-1605):

1597

1. Disputatio de testamentaria successione . . . , in qua praeside . . . Henrico Scotano ad diem 8. Oct. . . . in auditorio juridico respondebit Petrus DRONRYP Frisius.
   Franekerae, Ex officina Abeli Frisii, 1597. in 4to.
   (8) pp. (A-A4). *UBH,* Sign. Diss. 3.15215 (7).
2. Centuria thesium collecta ex utilissima & difficillima morae materia, quas auctoritate et consulto amplissimi senatus juridici . . . sub praesidio . . . Domini Henrici Schotani . . . pro adipiscendis in jure supremis Docturae titulis ac privilegiis publice defendendam (!) suscipit Petrus JACOBI Doccumanus Frisius, in templo acad. 16. die Septemb. . . . .
   Franekerae, Ex officina Abeli Frisii, 1597. in 4to.
   (28) pp. (A-C4, D-D2 ?). *UBH,* Sign. Diss. 3.15215 (8).
   * Disputatie *pro gradu.*
3. Theses juridicae de pactis, quas . . . sub praesidio . . . D. Henrici Schotani . . . publice propono septimo Idus Julii Gerlacus van-der LUCHT Daventriensis.
   Franekerae, Ex officina Abeli Frisii, 1597. in 4to.
   (8) pp. (A-A4). *UBH,* Sign. Diss. 3.15215 (6).
4. Disputatio sexta de servitutibus praedialibus, quam . . . sub praesidio. . . D. Henrici Schotani . . . pro virili defendere conabor Otto GANSNEB cogn(omina)to TENGNAGEL Campensis Transisulanus. Habebitur . . . propridie Nonas Novemb. Anno 1597.
   Franekerae, Ex officina Abeli Vibieni, 1597. in 4to.
   (12) pp. (A-B2). *UBH,* Sign. Diss. 3.15214 (6).
5. Disputatio nona de donationibus . . . , quam . . . praeside . . . Henrico Scotano . . . publice examinandam proponit Martinus WILTETI, 4. Idus Decembres (!) Anno 1597 . . . .
   Franequerae, Ex officina Abeli Vibieni, 1597. in 4to.
   (8) pp. (A-A4). *UBH,* Sign. Diss. 3.15214 (9).

1598

6. Disputatio de successionibus ab intestato . . . , quam . . . moderatore . . . DD. Henrico Schotano publice excutiendam proponit Nicolaus Petrejus BANTS Franeq. Frisius, 4. Non. Septemb. . .
   Franequerae, Imprimebat Abelus Vibienus, 1598. in 4to.
   (16) pp. (A-B4). *UBH,* Sign. Diss. 3.15215 (15).
7. Disputatio juridica de curatoribus, ad quam . . . praeside . . . D. Henrico Schotano . . . publice exercitii gratia respondebit Georgius ab EUSUM Fris. Winsem., ipsis Calend. Julii in auditorio JCtorum . . . .
   Franequerae, Excudebat Abelus Vibienus, 1598. in 4to.
   12 pp. (A-A4, B-B2 ?). *UBH,* Sign. Diss. 3.15215 (13).
8. Disputatio X. de testame(n)tis ordina(n)dis & seqq. 4. titt. . . . , quam . . . praeside . . . Henrico Scotano . . . publice discutiendam exhibet Gerardus HARMANS Leo. Fris., ad diem 14. Jan. Anno M.D.IIC. . . . .
   Franequerae, E typographeo Abeli Vibieni, 1598. in 4to.
   (10, 2) pp. (A-A4, B-B2?, B2? onbedrukt). *UBH,* Sign. Diss. 3.15214 (10).
9. Disputatio de societate, quam . . . praeside . . . D. Henrico Scotano . . . publice proponit ac defendere conabitur Guilhelmus HORATII Franeq. Fris., 29. Julii

Wumkes.nl

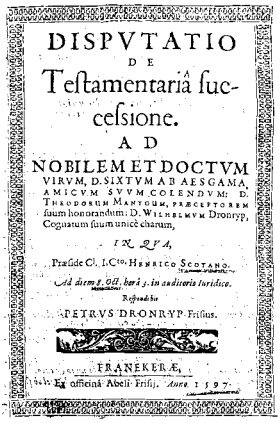

DISPVTATIO
DE
Testamentaria succeſsione.
AD
NOBILEM ET DOCTVM
VIRVM, D. SIXTVM AB AESGAMA,
AMICVM SVVM COLENDVM: D.
THEODORVM MANTGVM, PRAECEPTOREM
ſuum honorandum: D. WILHELMVM Dronryp,
Cognatum ſuum unicè charum,
IN QVA,
Præſide Cl. I.C^to. HENRICO SCOTANO,
Ad diem 8. Oct. hor. 3. in auditorio ſuridico.
Reſpondebit
PETRVS DRONRYP Friſius.
FRANEKERÆ,
Ex officinâ Abeli Friſij. Anno 1597.

IV.1

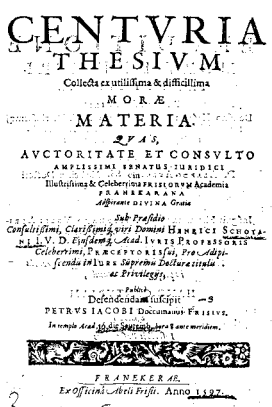

CENTVRIA
THESIVM
Collecta ex utiliſſima & difficiliſſima
MORÆ
MATERIA,
QVAS,
AVCTORITATE ET CONSVLTO
AMPLISSIMI SENATVS IVRIDICI
Illuſtriſſimæ & Celeberrimæ FRISIORVM Academiæ
FRANEKERANA
Affirmante DIVINA Gratia
Sub Præſidio
Conſultiſſimi, Clariſſimi & viri Domini HENRICI SCHOTANI
I.V. D. Eiuſdemq; Amplissimi IVRIS PROFESSORIS
Celeberrimi, PRAECEPTORIS ſui, Præ-Obſervandi
ſcenda in IVRE Supremi Doctoratûs titula
ac Privilegia
Publicè
Defendendam ſuſcipit
PETRVS IACOBI Doccumanus FRISIVS.
In templo Academiæ Franekeranæ horis & more meridiem.
FRANEKERÆ,
Ex officinâ Abeli Friſij. Anno 1597.
3, 15215 (4)

IV.2

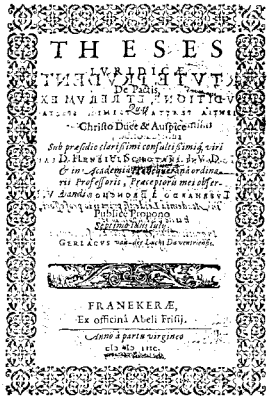

THESES
Christo Duce & Auspice ſtitutæ
Sub præſidio clariſſimi conſultiſſimi & viri
D. HENRICI SCHOTANI, I.V.D.
& in Academia Franekerana Ordinarii
Professoris, Præceptoris mei obſervandiſſimi,
Publicæ Propoſitæ
Ad diem Octobris ſolitis
FRANEKERÆ,
Ex officinâ Abeli Friſij.
Anno à partu virgineo

IV.3

in auditorio JCtorum . . . .
Franequerae, Excudebat Abelus Vibienus, 1598. in 4to.
8 pp. (A-A4). *UBH*, Sign. Diss. 3.15215 (14).

10. Disputatio juridica de emtione-venditione, quam . . . praesidio . . . D. Henrici Schotani . . . publice examinandam offert & proponit Otto GANSNEB cogn(omina)t(o) TENGNAGEL Transisulo-Campensis, pridie Eidus Aprileis . . . Anno reparatae salutis humanae M.D II C. . . . .
Franekerae, Ex officina typographica Abeli Vibieni, 1598. in 4to.
16 pp. (A-B4). *UBH*, Sign. Diss. 3.15215 (12).

1599

11. Praeside . . . D. Henrico Scotano . . . subsequentem de rerum divisione earumque dominio jure gentium acquirendo materiam . . . exercitii gratia proponet ac defendere conabitur Rembertus AGRICOLA Frisius Dam., ad diem Januar. ultim. . . . .
Franecae, Ex officina Abeli Vibeni, 1599. in 4to.
(20) pp. (A-C2). *UBH*, Sign. Diss. 3.15215 (16).

Ad IV.1: Opgedragen aan Sixtus ab Aesgama "Amicus suus colendus", aan Theodorus Mantgum "Praeceptor suus honorandus", en aan Wilhelmus Dronryp "Cognatus suus unice charus" (titelpagina). Aan het slot een Latijns lofdicht van H. A. Schingen "Frisius" (= Hero a Schingen).
Ad IV.2: Opgedragen aan Henricus Schotanus "J.U.D. ejusdemque facultatis in Academ. Franek. Professori ordinario, & Praesidi suo observando", aan Alardus Auletius "SS. Medicinae Doctori & Professori celeberrimo", en tevens aan Stephanus Ubeli "Scholae Doccomianae Moderatori vigilantissimo", "Praeceptoribus olim suis, summa debitaque reverentia in perpetuum honorandis" (A verso).
Ad IV.3: Opgedragen aan Johannes a Dorre "J.U.D., in Zallant Quaestori dignissimo", en aan Everhardus a Bronchorst "J.U.D., in Academia Leidensi primario professori", "studiorum meorum fautoribus" (A verso).
Ad IV.4: Opgedragen aan Johannes Gansneb cogn(omina)to Tengnagel "Praefecto vigilum in Civitate Grollensi", en aan Regnerus Gansneb cogn(omina)to Tengnagel "Consuli inclytae Reip. Campensis dignissimo", "Patruis suis omni studio reverentiaque colendis" (A verso). Aan het slot een Latijns lofdicht van Everhardus Bootius.
Ad IV.5: Geen dedicatie.
Ad IV.6: Geen dedicatie: A verso blanco.
Ad IV.7: Opgedragen aan Huldrichus ab Eusum "in Baflo, Rasquert, Tinnalling &c. Capitaneo", en aan Casparus ab Eusum "in Nienoerdt, Midwolde &c. Capitaneo", "Fautoribus, ac cognatis meis maxime reverendis, & unice charis" (p. 2). Onder de dedicatie een Latijns lofdicht van Allardus Jensema "Fris. Hummerzius". Aan het slot een tweetal Latijnse lofdichten van Joannes Burchlagius "Diepholt.".
Ad IV.8: Opgedragen aan Johannes Fungerus/Fungeri "praeceptor suus perpetuo honorandus" (titelpagina). Aan het slot een Latijns lofdicht van H(enricus) S(chotanus).
Ad IV.9: Opgedragen aan Dominicus Horatii "fratri suo supra modum dilecto", aan Hormannus Doman "apud Franequerenses causarum procuratori multum exercitato, affini suo unice charo", aan Dominicus Richaeus de Postella "U.J.D. & in summa Frisiorum curia Advocato, cognato suo chariss.", aan Nicolajus Folkeri "apud Harlingenses consuli dignissimo, cognato suo colendo", en aan Ruardus Nicolaus Kingma "affini, & curatori suo amicissimo & diligentissimo", "Patronis, et Defensoribus suis honorandis" (p. 2).
Ad IV.10: Opgedragen aan Regnerus Gansneb cogn(omina)t(o) Tengnagel, Johannes Wittius, kortom aan de gehele "Senatus amplae & Imperialis Reipublicae Campensis", "Dominis ac fautoribus suis in perpetuum colendis", aan Johannes Gansneb cogn(omina)t(o) Tengnagel "patruo suo plurimum honorando", en tevens aan Johannes Lykendorpius en Petrus Vekemannus, "Illi olim Campensis, huic Amstelodamensis scholae Gymnasiarchis vigilantissimis, praeceptoribus suis optime de se meritis" (p. 2).
Ad IV.11: Opgedragen aan de "Nobilissimis . . . viris Civitatis Groningensis et Omblandiae Frisiacae D.D. Deputatis Ordinibus . . . , Dominis, Fautoribus, Patronis ac Maecoenatibus" (A verso). Aan het slot een Latijns lofdicht van Henricus Schotanus.

* Cf. Postma/Krikke, *Bibliografie II H. Schotanus* (1985).

V. Overige door Abbe WYBES gedrukte werken:

1597

1. (Doede van AMSWEER), Christelijcke unde truhartighe vermaenschriften, an

Wumkes.nl

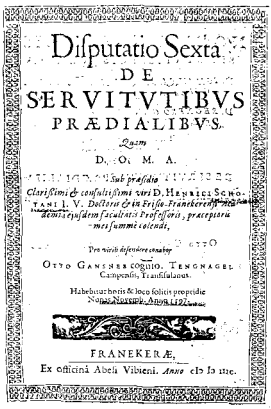
Disputatio Sexta
DE
SERVITVTIBVS
PRÆDIALIBVS.
Quam
D. O. M. A.
Sub præsidio
Clarissimi & consultissimi viri D. HENRICI SCHO-
TANI, I. V. Doctoris & in Frisio-Franekerensi Aca-
demia ejusdem facultatis Professoris, præceptoris
mei summi colendi,
Pro virili defendere conabor
OTTO GANSNER cognio. TENGNAGEL
Campensis, Transilvanus.
Habebitur hæc in loco solito propediem
Nonas Novembr. Anno MDXCVII.
FRANEKERÆ,
Ex officinâ Abeli Vibieni. Anno cIↃ IↃ IIIC.

IV.4

1. de ghemene Collatoren unde Prediger, in de provintie van Stadt unde Omlanden van Groningen: Handelende van den Iure patronatus, unde Reformatioen der Kercken in der sulven Provintie . . . .
Tot Franeker, Ghedruckt by Abbe Wybes, 1597. in 4to.
(40) pp. (A-E4). *BVUA, KB, PBL, UBG* (2 exx.).
2. 'Carmina gratulatoria': Een bundel lofdichten voor Petrus JACOBI, ter gelegenheid van zijn promotie van "Juris Utriusque Doctor" op 16 September 1597 (zie IV.2).
Colophon: Franekerae, Ex officina Abeli Frisii, Anno 1597. in 4to.
(8) pp. (A-A4). *UBH,* Sign. Diss. 3. 15215 (5).
3. 'Prophecye ende voorsegginge van Jarfke'.
4. Hero a SCHINGEN, Triumphus quo carmine heroico decantatur insignis victoria occupatarum urbium Berck, Meurs, Groll, Bredvord, Oldenseel, Enschede, Oetmars, Lingen, *ab illustrissimis . . . DD. belli ducibus D. Mauritio & D. Gulielmo,* Comitibus in Nassau &c. Anno M.D.IIIC. Mensibus Augusto, Septembri, Octobri & Novembri; honoris ergo scriptus ab Herone a SCHINGEN Phrysio Occidentali.
Franequerae, E typographeo Abeli Vibieni, 1597. in 4to.
(12) pp. (A-A4, B-B2 ?). *UBG,* Sign. i g 5/1 (17).

Ad V.1: Opdracht, in de vorm van een gedrukte brief, aan Graaf Willem Lodewijk van Nassau (Wilhelm Ludewich Grave to Nassou). Plaats en datum: "Gronegen, den 22. Decemb. Anno 1596".
Na de opdracht – en voorafgaande aan de "Vermaenschriften" – volgt de in druk gegeven "Missive an den Collatoren", gedateerd "Groneghen, den 15. Decembris 1595". Cf. B. W. Steenbeek, *Doede van Amsweer. Bijdrage tot de kennis van de geschiedenis der Reformatie in de provincie Groningen* (Wageningen 1966), pp. 71-77.
* Index Aureliensis 105.054. Knuttel 1003 (telt ten onrechte 32 pp.). Van Alphen 37 a.

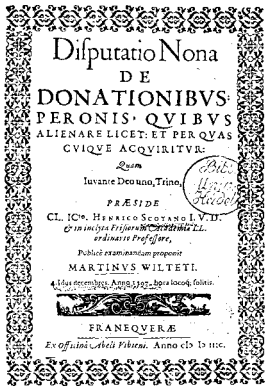
Disputatio Nona
DE
DONATIONIBVS
PERONIS, QVIBVS
ALIENARE LICET: ET PER QVAS
CVIQVE ACQVIRITVR:
Quam
Iuvante Deo uno, Trino,
PRÆSIDE
CL. IC^o. HENRICO SCOTANO I. V. D.
& in inclyta Frisiorum Academia LL.
ordinario Professore,
Publicè examinandam proponit
MARTINVS WILTETI.
4. Idus decembres. Anno 1597. hora locoq; solitis.
FRANEQVERÆ
Ex officina Abeli Vibieni. Anno cIↃ IↃ IIIC.

IV.5

Ad V.2: De bundel, die geen separate titelpagina bezit, is mogelijk tezamen met de dissertatie van Jacobi (IV.2) in druk verschenen. De lofdichten (alle in het Latijn) zijn resp. van H A S (Hero a Schingen?), Nicolaus Joannes "Doccumanus", P.D. (Petrus Dronryp?), Joannes Joannis "Biltius", Petrus Monches en Nicolaus Obbo (= Obbonis).
* Cf. Postma/Krikke, *Bibliografie II H. Schotanus* (1985).
Ad V.3: Gegevens (zie ook beneden) ontleend aan het artikel van Van der Molen, in: *Leeuwarder Courant* d.d. 19 april 1980. De archivalische bouwstoffen werden aangereikt door de heer D. F. Kuiken (Gemeentearchief te Groningen). De opdracht betrof het drukken van 500 exemplaren. Is het boek daarna opnieuw ter perse gelegd? In elk geval ontving Abbe Wybes van zijn Groningse collega Albert Jansz. kort nadien een bestelling van 1000 exemplaren, voor de prijs van acht Carolus gulden. Hiervan waren reeds 300 exemplaren naar Groningen verzonden, toen het Franeker stadsbestuur – op verzoek van de Groningse magistraat – de resterende 700 in beslag nam. Dat het stadsbestuur van Franeker Abbe Wybes hierop schadeloos heeft gesteld, blijkt uit een bewaard gebleven *Betalings-ordonnantie* van 6 mei 1597, volgens welke hem "om zeekere reedenen" de som van acht Carolus gulden werd uitgekeerd. Een dag later tekende hij voor ontvangst. Zie voor de tekst van ordonnantie en ontvangstbewijs Van Asselt, *art. cit.,* p. 88.
* Geen exemplaar gevonden.

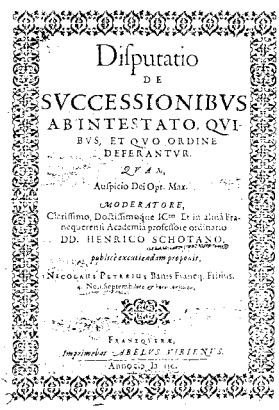
Disputatio
DE
SVCCESSIONIBVS
ABINTESTATO, QVI-
BVS, ET QVO ORDINE
DEFERANTVR.
QVAM,
Auspicio Deo Opt. Max.
MODERATORE,
Clarissimo, Doctissimoque IC^o. D. in alma Franequerensi Academia professore ordinario
DD. HENRICO SCHOTANO,
publicè exercitandam proponit,
NICOLAVS PETRAEVS Banis Frisius, Filius.
FRANEQVERÆ,
Impressum ab ELELVS VIBIENIS.
Anno cIↃ IↃ IIIC.

IV.6

Ad V.4: Opgedragen aan de "Amplissimis . . . Ordinum Frisiae Deputatis", en aan Eco Isbrandi "iisdem a Secretis fidelissimo", "Dominis, patronis, ac fautoribus perpetua observantia mihi suspiciendis" (A verso). Aan het slot een Latijns lofdicht voor de schrijver, van Everhardus Bootius.
Gezien de ondertekening van de dedicatie schreef Hero a Schingen zijn "Triumphus" als student in de rechten, cf. ASF 192. Als zodanig had hij reeds in 1595 onder Schotanus gedisputeerd over "Quaestiones juris controversi", cf. Postma/Krikke, *Bibliografie II H. Schotanus* (1985). Zie verder *N.N.B.W.,* X (Leiden 1937), kol. 885-886, s.v.
* Van Alphen 35.

NAAMREGISTER der respondenten, met annotaties

AGRICOLA, Rembertus (I. 1 en IV.11). ASF 424. Stud. rechten. Schreef lofdichten, voor J. Liraeus (I.3), Sixtus Donia (in diens "Theses juridicae de locatione-conductione & emphyteusi") en Georgius ab Eusum (in diens "Positiones de donationibus"); beide laatste disputaties werden in 1599 onder Schotanus verdedigd, cf. Postma/Krikke, *Bibliografie II H. Schotanus* (1985). Vervolgde zijn studie te Marburg (1600) en Orléans (1602): Imm. *Natio Germanica* te Orléans 5.4.1602 (A.D.L.,

Wumkes.nl

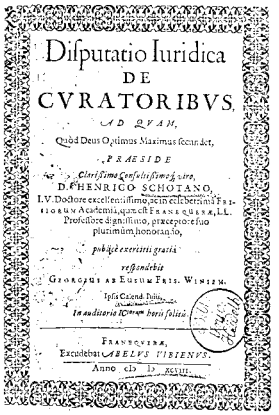
Disputatio Iuridica
DE
CVRATORIBVS,
AD QVAM,
Quòd Deus Optimus Maximus fecerit det,
PRAESIDE
Clarissimo, Consultissimoque viro,
D. HENRICO SCHOTANO,
I.V. Doctore excellentissimo, in celeberrima Frisiorum Academia, quae est Franequana, LL.
Professore dignissimo, praeceptore suo
plurimum honorando,
publicè exercitii gratia
vespertinis
GEORGIUS AB EUSUM FRIS. WIMIUM.
Ipse Calend. Julii,
In auditorio IC^orum horis solitis.
FRANEQVERAE,
Excudebat ABELVS VIDENIVS.
Anno cIↃ Ↄ XCVIII.

IV.7

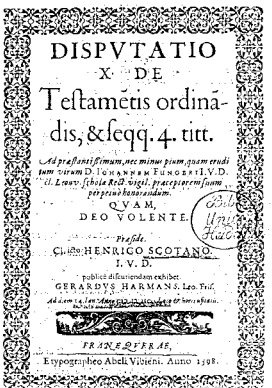
DISPVTATIO
X. DE
Testamentis ordinā-
dis, & seqq. 4. tit.
Ad praestantissimum, nec minus pium, quam eruditum virum D. IOHANNEM FUNDERIUM I.V.D. D. Leuuerdensium Reip. Syndicum, praeceptorem suum perpetuo honorandum.
QVAM,
DEO VOLENTE,
Praeside
Cl. ^mo HENRICO SCOTANO
I. V. D.
publicè disputandam exhibet
GERARDVS HARMANS, Leo. Frisius.
FRANEQVERAE,
Ex typographeo Abeli Videnii. Anno 1598.

IV.8

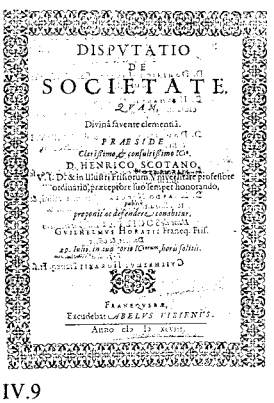
DISPVTATIO
DE
SOCIETATE,
QVAM,
Divinâ favente clementiâ,
PRAESIDE
Clarissimo & consultissimo viro,
D. HENRICO SCOTANO,
I.V.D. & in illustri Frisiorum Academia Franequerana professore ordinario, praeceptore suo semper honorando,
GVILIELMVS HORATII Frisius Frisi.
FRANEQVERAE,
Excudebat ABELVS VIDENIVS.
Anno cIↃ Ↄ XCVII.

IV.9

D 216, fol. 282 recto), Assessor Juni 1602 (cf. A.D.L., D 232), promotie 1603. Cf. J. van Kuyk, Lijst van Nederlanders, studenten te Orléans 1441-1602, in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht,* 34 (1913), p. 307-308 (nr. 2). Zie ook: *N.N.B.W.,* III (Leiden 1914), kol. 17, s.v.

BANTS, Nicolaus Petrejus (IV.6) ASF 317 (Nicolaus PETRI). Stud. rechten. Verdedigde in 1596 "Miscellaneae quaedam propositiones", disputeerde in 1597 "De tutelis", beide keren onder Schotanus, cf. Postma/Krikke, *Bibliografie II H. Schotanus* (1985). Later suppoost en postulant voor het gerecht van Franeker.

BAVERIUS, Feijo (I.2)
ASF 384. Stud. rechten. Schreef een "Dialogus" voor Orricus a Dojem (in diens disputatie "De syllogismo ejusque analysi", onder Adama in 1597). Disputeerde in 1600 onder Schotanus "De possessione" en promoveerde in 1602, cf. resp. Postma/Krikke, *Bibliografie II H. Schotanus* (1985) en idem, *Bibliografie (I) H. Schotanus* (1980), pp. 54-55; zie ook APF, p. 17. Geadmitteerd advocaat bij het Hof van Friesland 24.5.1603 (Feyo Baverius GABEMA), cf. R.A. (Leeuwarden), Archief Hof, Hs Nr. MMM (fol. 6 recto); in margine: "nu conrector tot Amstelredam".

BOOTIUS, Everardus (III.1 en III.2)
ASF 261. Stud. theologie. Disputeerde in 1596 onder Adama ("Theses logicae de praedicamento substantiae"), in 1597 onder Lubbertus ("Theses theologicae de judicio extremo"); zie voor de laatste disputatie Postma, *Inventarisatie disputaties S. Lubbertus* (1985), nr. 8. Schreef talloze lofdichten voor studievrienden en legde een *Album Amicorum* aan (*UBU*, Hs 1686). Vervolgde zijn studie te Leiden (Juli 1598), waar hij in 1599, 1600 en 1601 disputeerde onder Gomarus (2x) en Junius (3x). Zie verder: *B.L.G.N.P.,* I (Kampen 1978), pp. 49-50, s.v. Booth/Boot.

CORNELII/CORNELIUS, Gerardus (I.6)
ASF 408. Stud. theologie. Disputeerde in 1598 "De libero arbitrio", in 1600 "De oratione", beide keren onder Antonides (*BLL, PBL, UBL*). Zie verder Romein, *Naamlijst* (Leeuwarden 1886-1888), p. 181.

DRONRYP, Petrus (IV.1)
ASF 303. Stud. rechten. Blijkens de dedicatie familielid van Wilhelmus Dronryp, de zoon van Mr. Cyprianus Dronryp, die in diezelfde jaren te Franeker studeerde (ASF 294), cf. Postma/Krikke, *Bibliografie (I) H. Schotanus* (1980), p. 52 en idem, *Bibliografie II H. Schotanus* (1985).

EPISCOPIUS, Harmannus (II.2)
ASF 381. Stud. theologie. Disputeerde in 1598 "De imagine Dei in homine" (*BLL, PBL, UBL*), in 1599 "De ecclesia Christi" (*PBL, UBL*), beide keren onder Antonides.

EUSUM, Georgius ab (IV.7)
ASF 423. Stud. rechten. Disputeerde in 1597 onder Adama "De hypotheoriis categoriarum vulgo postpraedicamentis", verdedigde onder Schotanus in 1599 "Positiones de donationibus". Vervolgde zijn studie te Leiden (October 1600). Cf. C.P.L. Rutgers, Inventaris van het Familie-Archief van het geslacht van Ewsum, berustende in het Rijksarchief in Groningen, in: *Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven,* 19 (1896), pp. 567-767. Zie ook M. Hartgerink-Koomans, *Het geslacht Ewsum. Geschiedenis van een Jonkers-familie uit de Ommelanden in de 15e en 16e eeuw* (Groningen-Batavia 1938).

GANSNEB, Otto: zie TENGNAGEL, Otto

GODEFRIDUS, Halvinus (I.7)
ASF 450. Stud. theologie. Alumnus. Disputeerde in 1599 tweemaal onder Antonides, resp. "De mediatore" en "De praedestinatione" (*PBL* en *UBL*). Vervolgde zijn studie te Heidelberg, promoveerde te Bazel in 1603. Zie J. de Wal, *Nederlanders, studenten te Heidelberg* (Leiden 1886), p. 100 (nr. 1161). Cf. J. Reitsma/S.D. van Veen, *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden 1572-1620,* VI (Groningen 1897), p. 296 en passim.

HARMANS, Gerardus (IV.8)
ASF 270. Stud. rechten. Geadmitteerd advocaat bij het Hof van Friesland 11.5.1598, cf. R.A. (Leeuwarden), Archief Hof, Hs Nr. MMM (fol. 5 recto).

HORATII, Guilhelmus (IV.9)
ASF 430. Stud. rechten. Alumnus. Zie de dedicatie inzake familieleden.

JACOBI, Petrus (IV.2)
ASF 264. Stud. rechten. Disputeerde op 12.6.1596 over "Illustres juris civilis controversiae", op 20.10.1596 "De inofficioso testamento", beide keren onder Schotanus, cf. Postma/Krikke, *Bibliografie II H. Schotanus* (1985). Ter gelegenheid van zijn promotie verscheen een bundel 'Carmina gratulatoria' (V.2), terwijl het stadsbestuur van Franeker hem 'vereerde' met zes Carolus gulden (*Betalings-ordonnantie* van 19.9.1597), cf. A. Telting, *Register van het Archief van Franeker* (Franeker 1867), p. 99 (nr. 344). Geadmitteerd advocaat bij het Hof van Friesland 14.6.1599, cf. R.A. (Leeuwarden), Archief Hof, Hs Nr. MMM (fol. 5 recto).

Wumkes.nl

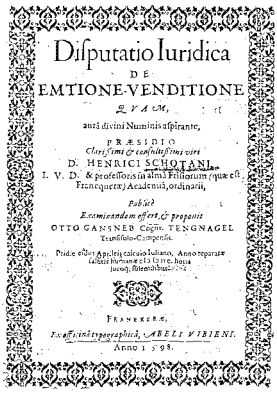
Disputatio Iuridica
DE
EMTIONE-VENDITIONE
QVAM,
PRÆSIDIO
D. HENRICI SCHOTANI,
FRANEKERÆ,
Ex officina typographica, ABELI VIBIENI.
Anno 1598.

IV.10

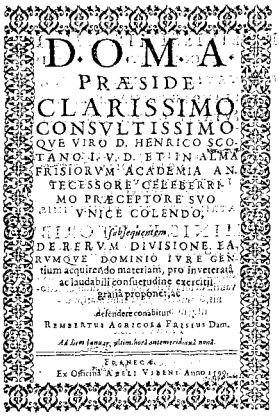
D. O. M. A.
PRÆSIDE
CLARISSIMO
CONSVLTISSIMO
QVE VIRO D. HENRICO SCO-
TANO I. V. D. ET IN ALMA
FRISIORVM ACADEMIA AN-
TECESSORE CELEBERRI-
MO PRÆCEPTORE SVO
VNICE COLENDO,
DE RERVM DIVISIONE, EA-
RVMQVE DOMINIO IVRE GEN-
tium acquirendo materiam, pro inveterata,
ac laudabili consuetudine exercitii
gratia proponet, ac
defendere conabitur
REMBERTUS AGRICOLA FRISIUS Dam.
FRANECÆ,
Ex Officina ABELI VIBENI. Anno 1598.

IV.11

JOANNES, Nicolaus (II.1)
ASF 149. Stud. theologie. Alumnus. Schreef een lofdicht voor zijn stadsgenoot Petrus Jacobi, ter gelegenheid van diens promotie (V.2). Had eerder (21.7.1597) onder Antonides gedisputeerd "De fide" (*BPUG*). Zie verder Kalma, *Classisboek Bolsward-Workum 1600-1633* (Leeuwarden 1981), p. 410 (s.v.). Cf. Romein, *Naamlijst* (Leeuwarden 1886-1888), p. 461.

JOANNIS, Vibrandus (II.3)
ASF 306 (?). Stud. theologie. Blijkens de dedicatie Vibrandus Joannis MEPPEL. Zie Kalma, *Classisboek Bolsward-Workum 1600-1633* (Leeuwarden 1981), pp. 409-410 (s.v.). Cf. Romein, *Naamlijst* (Leeuwarden 1886-1888), pp. 279-280 en p. 353.

LIRAEUS, Justus (I.3)
ASF 203 (?). Stud. theologie. Schreef een lofdicht voor R. Agricola (I.1). Had tevoren (Februari 1597) te Leiden onder Molinaeus gedisputeerd "De naturalium rerum principiis", cf. J. A. van Dorsten, *Thomas Basson 1555-1613. English printer at Leiden* (Leiden 1961), p. 80 (nr. 48) en R. Breugelmans, *Leiden Imprints 1483-1600* (Nieuwkoop 1974), p. 64. Imm. te Leiden 16.5.1594. Op 14.1.1604 aldaar ingeschreven als student in de theologie. Zie verder: *N.N.B.W.*, II (Leiden 1912), Kol. 819-820, s.v.

LUCHT, Gerlacus van-der (IV.3)
ASF 366. Stud. rechten. Blijkens de dedicatie "cognatus" van Prof. Ev. Bronchorst (Leiden). Schreef lofdichten in diverse disputaties van studievrienden (Gerlacus Aerius/Aërius). Vervolgde zijn studie te Leiden (October 1598).

LYDIUS, Balthazarus (III.3)
ASF 367. Stud. theologie. Had eerder onder Lubbertus gedisputeerd op 19.3.1597 ("De ecclesia"), cf. Postma, *Inventarisatie disputaties S. Lubbertus* (1985), nr. 10. Schreef in Maart 1598 een bijdrage in het *Album Amicorum* van Ev. Bootius, zie boven. Vervolgde zijn studie te Leiden (1599). Disputeerde aldaar in October 1599 onder Junius "De justificatione hominis coram Deo", in 1601 onder Trelcatius "De providentia Dei", en in 1602 onder Junius "De resipiscentia". Zie verder: *N.N.B.W.*, VIII (Leiden 1930), kol. 1085-1086, s.v.

OBBONIS, Nicolaus (I.4)
ASF 383. Stud. rechten. Alumnus. Schreef in 1597 lofdichten voor zijn stadsgenoten Feijo Baverius (I.2), Petrus Jacobi (V.2) en Nicolaus Joannes (II.1), voor Johannes Huldrichius (in diens disputatie "De universalibus", onder Adama) en Sixtus Donya/Donia (in diens disputatie "De usufructu", onder Schotanus); zie voor de laatste disputatie Postma/Krikke, *Bibliografie II H. Schotanus* (1985). Geadmitteerd advocaat bij het Hof van Friesland 11.7.1602 (Nicolaus OBBENS alias VALLING), cf. R.A. (Leeuwarden), Archief Hof, Hs Nr. MMM (fol. 5 verso); in margine: "secretaris van Dockum".

TENGNAGEL, Otto (IV.4 en IV.10)
ASF 342. Stud. rechten. Schreef een lofdicht voor zijn stadsgenoot H. Episcopius (II.2). Schreef eind Maart 1598 een bijdrage in het *Album Amicorum* van Ev. Bootius, zie boven. Vervolgde zijn studie te Leiden (Februari 1599). Cf. H.H. Röell, Bijdrage tot de genealogie Gansneb genaamd Tengnagel, in: *De Nederlandsche Leeuw,* Jrg. 1939, kol. 196-209, kol. 198.

VESTERMANNUS, Adamus (I.8 en II.4)
ASF 435. Stud. theologie. Schreef lofdichten, voor Feijo Baverius (I.2), Gerardus Cornelii (I.6), Guilhelmus Folkeri (in diens disputatie "De sacra Scriptura", onder Antonides in 1598) en Baggo Jacobaeus (in diens "Themata logica", onder Adama in 1599). Disputeerde in 1599 onder Antonides "De ecclesia Christi" (*PBL* en *UBL*). Zie verder over V/Westermannus: Kalma, *Classisboek Bolsward-Workum 1600-1633* (Leeuwarden 1981), p. 416 (s.v.). Cf. Romein, *Naamlijst* (Leeuwarden 1886-1888), p. 285, p. 303, p. 389 en p. 409. Cf. *N.N.B.W.*, VIII (Leiden 1930), kol. 1308 (s.v. Adriaan (!) Westerman).

WILTETI, Martinus (IV.5)
ASF 291. Stud. rechten. Vervolgde zijn studie te Leiden (Juni 1598). Geadmitteerd advocaat bij het Hof van Friesland 5.10.1599 (Martinus Wilteti ten HORE), cf. R.A. (Leeuwarden), Archief Hof, Hs Nr. MMM (fol. 5 recto).

ZUAGEMUS, Christophorus (I.5)
ASF 416 (?). Stud. theologie. Cf. Romein, *Naamlijst* (Leeuwarden 1886-1888), m.n. pp. 207-208, pp. 528-529 en pp. 556-557.

Bibliotheken

BLL- British Library London/ *BLO*- Bodleian Library Oxford/ *BPUG*- Bibliothèque Publique et Universitaire Genève/ *BVUA*- Bibliotheek Vrije Universiteit Amsterdam/ *KB*- Koninklijke Bibliotheek Den Haag/ *PBL*- Provinciale Bibliotheek van Friesland Leeuwarden/ *UBG-UBH-UBL-UBU*- Universiteitsbibliotheken te Groningen, Heidelberg, Leiden en Utrecht.

Wumkes.nl

Panorama van Friesland

1984

Wumkes.nl

Wumkes.nl

Bestuurlijke ontwikkelingen

A. J. Wijnsma

Na negentien maanden uithuizigheid – in de congreszaal van de Provinciale Bibliotheek – keerden de Friese Staten op 24 april '84 terug op het oude stee: de fraai gerestaureerde Statenzaal. Commissaris der Koningin H. Wiegel citeerde daarbij zijn voorganger baron Van Harinxma thoe Slooten, die in 1896 bij de ingebruikneming van de toen gebouwde Statenzaal zei: "Laat ons met nieuwe moed onze ginds begonnen taak voortzetten en de ons toevertrouwde belangen met dezelfde ernst en toewijding blijven behartigen. Laat ook deze muren getuigen van Frieslands kracht en ontwikkeling". It PSP-Steatelid Pyt-Jon Sikkema fûn dat by it wer yn gebrûk nimmen fan de Fryske Steateseal in Frysk fers paste en hy droech "Frij" fan Eppie Dam foar.

In de loop van 1984 kwam de restauratie, verbouwing en uitbreiding van het oude Provinciehuis gereed (voorzover men ooit van "klaar" kan spreken: er zijn al weer nieuwe uitbreidingsplannen) en in oktober en november betrokken de ambtenaren en bestuurders het "Provinsjehûs", zoals het bestuurscentrum nu officieel heet. Daardoor leek alles weer bij het oude aan de Tweebaksmarkt, maar dat was schijn. Het hele jaar '84 heeft het namelijk in de provinciale burelen gegonsd van activiteiten die verband hielden met de reorganisatie van het ambtelijk apparaat van de provincie. Het veranderingsproces houdt een verregaande samenvloeiïng in van de griffie en de diensten en die zal, neemt men aan, de efficiency van het provinciaal apparaat ten goede komen. Af en toe waren er spanningen en conflicten, maar men hoopt toch de reorganisatie op de gestelde datum (eind '85) rond te hebben.

Zoals in het vorige jaaroverzicht is vermeld, is op 1 januari '84 de gemeentelijke herindeling van Friesland van kracht geworden. Het was even wennen aan de nieuwe gemeentenamen, maar verder ging het leven in Friesland er gewoon om door. Behalve in de nieuwe gemeente Nijefurd, waar een hevige en emotionele strijd ontbrandde om de plaats van het gemeentehuis: Workum of Koudum? Het werd uiteindelijk Workum, maar de voorstanders van Koudum bleven mokken.

Dwars tegen de heersende mode in om taken van het rijk naar de provincies over te hevelen kwam de minister van Verkeer en Waterstaat, mevrouw Smit-Kroes, met het plan om het beheer en onderhoud van het Friese grootscheepsvaarwater in 's rijks hand te leggen. Dat zou voor de Provinciale Waterstaat een gevoelig verlies aan arbeidsplaatsen betekenen. Het provinciaal bestuur protesteerde heftig en kreeg de steun van de Tweede Kamer. De minister legde zich daarna neer bij het handhaven van de bestaande situatie. Eind-februari spraken de Staten zich uit over de vraag of zij zelf ook zouden delegeren: moet het beheer van de Friese boezem bij de provincie blijven of worden overgedragen aan een waterschap? De kwestie is vaker aan de orde geweest en ook nu spraken de Staten zich uit voor provinciaal beheer. De stemverhouding was dertig tegen twintig: CDA en VVD waren voor overdracht aan een waterschap. Wel bepaalden de Staten dat het oeverherstel geheel voor rekening van de waterschappen komt.

Hoger onderwijs

Met de ontwikkeling van het hoger onderwijs in Friesland ging het in '84 niet zo best. De Algemene Faculteit, die de basis had moeten vormen van de Friese poot van de Rijksuniversiteit in Groningen,

Wumkes.nl

werd een flop. Het provinciaal bestuur bereikte met minister Deetman van Onderwijs een akkoord over de nieuwe invulling van het begrip hoger onderwijs: Friesland zou geen instelling voor wetenschappelijk onderwijs krijgen, maar wel een voorrangspositie in het Noorden, een "landsdeelverzorgend karakter" voor nieuwe hogerberoepsopleidingen ("De minister trekt Friesland voor", klonk het prompt wat naijverig uit Groningen en Drenthe). Bovendien kreeg Friesland met ingang van het cursusjaar 1984-1985 propaedeuses (voorbereidende studies) rechten en economie en met ingang van 1985-1986 propaedeuses techniek en landbouwwetenschappelijk onderwijs. In het compensatiepakket dat de minister Friesland offreerde zat verder nog een nieuwe hogere opleiding voor het openbaar bestuur. Nieuwe tegenslag was dat de coördinator voor het opzetten van deze opleiding, oud-minister jhr. mr. M. L. de Brauw, kort nadat hij op 1 september in dienst van de provincie was getreden ziek werd en overleed. Geconstateerd moet worden dat de belangstelling voor de nieuwe propaedeuses het eerste jaar niet groot bleek: 41 studenten voor rechten (maximum was 75) en 18 voor economie (maximum 50).

Taalfront

It provinsiaal bestjoer wie ek fan 't jier wer warber op it taalfront. Yn maart stelden de Steaten it "Berie foar it Frysk" yn, in breed opsette advyskommisje dy't de Deputearren helpe moat by de yntegraasje fan it Frysk yn it maatskiplik en organisaasjelibben op grûn fan lykweardigens en lykberjochtiging mei it Nederlânsk. It "Berie foar it Frysk" kaam yn it plak fan de Kommisje Befoardering Frysk Taalgebrûk, dy't yn 1971 ynsteld wie. Al binne der op taalpolityk gebiet in stikmannich hichtepunten oan te wizen (earste diel fan it hânwurdboek, earste diel fan it Grut Frysk Wurdboek), aksje bliuwt nedich, sa die bliken út in taalsosiologysk ûndersyk dat fanwegen de Ryksuniversiteit fan Grins dien is. Trijefirdepart fan de Friezen sprekt Frysk en hast elkenien ferstiet it, seit it rapport, mar sûnt de jierren-santich is de posysje fan it Frysk dochs ferswakke. Kommissaris Wiegel droech syn part by ta de befoardering Frysk taalgebrûk troch yn '84 twaris yn it iepenbier yn 't Frysk te sprekken; in Fryskpratende Kommissaris wie sûnt minskeheugenis net foarkommen! De FNP-fraksje joech de Kommissaris by de algemiene skôgingen yn 't lêst fan 't jier dêrom in klopke op 't skouder: "Wiegel is dwaande in Fries mei de Friezen te wurden".

Wat de taalsaken oanbelanget moat ek noch neamd wurde, dat de Steaten in nij stelsel foar de literaire prizen fêststelden: njonken de Gysbert Japiks-priis en de Joast Halbertsma-priis fan elk fjouwertûzen gûne kamen der in Obe Postma-priis foar oersettings en in Fedde Schurer-priis foar debutanten fan elk fyftjinhûndert gûne. En de Frysktalige film oer de Hogerhuis-saak wurdt troch de provinsje stipe.

De Staten hadden geen 120.000 gulden over voor een Frieslandfilm, die de image van de provincie wat zou moeten oppoetsen, maar gaven wel een ton voor een andere "promotie"-stunt: het hele jaar reden een paar PAX-vrachtauto's door Nederland en België met op de zijkant in koeien van letters de kreet: "Friesland, zó'n provincie!". Plannen om via beschilderde ballonfokken zich ook te water te manifesteren werden afgewezen: dat zou landschapsbederf zijn.

Een aantal personele veranderingen in de bestuurlijke sector hebben

Wumkes.nl

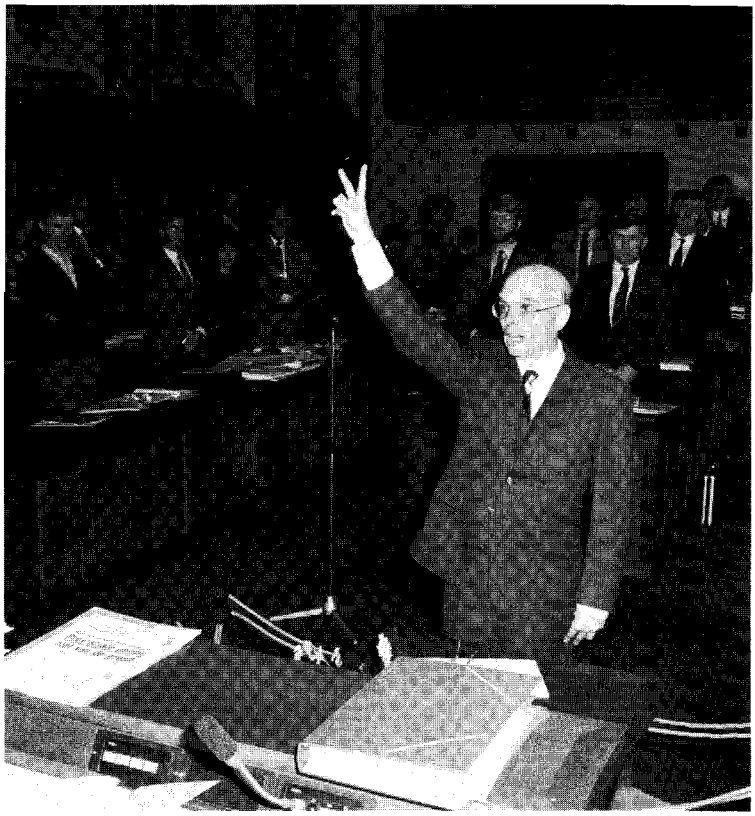

De nieuwe griffier, de heer F. van der Ploeg, tijdens het uitspreken van de eed. Op de achtergrond de linkse fracties (links) en die van het CDA (midden). (foto Friesch Dagblad; Foto-archief Prov. Frl.)

we in het vorige overzicht al genoemd: de gemeentelijke herindeling leidde tot een soort stoelendans van burgemeesters. Voor één was er geen plaats, de enige vrouwelijke burgemeester die we hadden, en één nieuwe kwam er bij: W. Pitlo in Gaasterland. Naderhand waren er nog enkele mutaties: J. W. Boekhoven vulde de vacature op Schiermonnikoog op en drs. H. B. Reinders nam in Heerenveen de scepter over van H. Hellinga. Bij de provincie vertrok de griffier der Staten mr. T. J. Kingma (VUT) en zijn opvolger werd drs. F. van der Ploeg, chef van de afdeling Ruimtelijke Ordening van de griffie. In de Staten werd de heer P. Cnossen (GPV) opgevolgd door drs. J. Geersing en de heer S. van der Vlugt (PvdA) ruimde op eigen verzoek zijn plaats in voor mevrouw T. Dorreboom-Rosenboom. De bibliothecaris van de PB, drs. J. J. M. van Gent, ging naar Leiden en werd opgevolgd door mevrouw dra. Frieda de Nie uit Haarlem. Drs. J. Bos werd als directeur van de Keuringsdienst van Waren opgevolgd door ir. J. F. Kleibeuker en A. J. Wijnsma, die op medisch advies terugtrad als chef van het Bureau Voorlichting, door R. Dijkhuis uit Groningen. Hugo Kingmans, chef van de educatieve dienst van het Fries Museum, ging met vervroegd pensioen en werd benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau.

Tenslotte verraste het college van Gedeputeerde Staten het Friese volk in de Statenvergadering van 11 december met een soort State of the Union, "it jier bylâns", voorgelezen door drs. Jaap Mulder. Het college introduceerde in deze terugblik op het jaar 1984 het begrip "nieuwe aanpak", een soort nieuwe filosofie achter het denken en doen van de provinciale bestuurders van Friesland. "Der hat in

Wumkes.nl

tiid west, dan stie *it gelyk* foarop, ek al soene jo it nea krije. De oanpak dy't no folge wurdt, is: sjoch dat jo sa fier mooglik komme, ek al hâldt dat yn dat jo net yn alles jo sin krije". Mei dizze oanpak en mei goed twahûndert ynwenners minder as op 'e ein fan 1983 – wy buorkje efterút yn Fryslân! – gie de provinsje it jier 1985 yn. En mei de kâns dat Friesland tenei Fryslân wurdt.

Economie

E. Chr. van der Knijff

Het over 1983 geconstateerde lichte herstel van de nationale economie zette zich in versterkte mate door in 1984. In termen van produktie en export kan zelfs van een aanzienlijke groei gesproken worden, met name in de industrie. Ook in Friesland begint op enkele fronten de groei van de economie zichtbaar te worden. Het aantal faillissementen nam verder af, daartegenover staat een sterke stijging van aanvragen om investeringssubsidies van de overheid. Tevens is sprake van een toenemende groei van de Friese export.
Niet onvermeld mag blijven dat de Friese economie, die nog steeds in belangrijke mate afhankelijk is van een agrarisch industrieel complex, bedreigd wordt door verregaande beperkingen op het gebied van de zuivelproduktie. Op middellange termijn zal dit, vooral in de verwerkende industrie, een fors verlies aan arbeidsplaatsen met zich mee kunnen brengen. Een tweede negatieve ontwikkeling is de verminderde inspanning van de rijksoverheid om de economische ontwikkeling van de perifere gebieden, waarvan Friesland deel uitmaakt, te stimuleren.
Het is de vraag wat het saldo zal zijn van de geschetste economische ontwikkelingen, met name voor wat de arbeidsmarkt betreft. De aanbodkant van deze arbeidsmarkt, gevormd door de beroepsbevolking, steeg in 1984 met ongeveer drie procent, van 216.400 naar 223.300 personen. De grootste stijging kwam met 6.000 voor rekening van de vrouwelijke beroepsbevolking; de mannelijke beroepsbevolking steeg met ongeveer 1.000 personen. De stijging wordt enerzijds veroorzaakt door de bevolkingsstructuur, waardoor meer jonge mensen de arbeidsmarkt betreden dan dat ouderen afscheid nemen van het beroepsleven. Anderzijds is sprake van een grotere interesse van vooral jongere vrouwen om betaalde arbeid te verrichten.

Werkgelegenheid (× 1.000)

	1983	**1984**	**verschil**
landbouw	17,2	17,0	−0,2
industrie	37,0	36,5	−0,5
bouwnijverheid	11,8	12,0	+0,2
handel/horeca	26,6	26,7	+0,1
transport	7,8	7,9	+0,1
banken/verzekeringen	12,5	13,4	+0,9
overige diensten en overheid	45,4	45,1	−0,3
totaal	158,3	158,6	+0,3

Bron: ETIF, voorlopige cijfers

De vraagkant op de arbeidsmarkt wordt gevormd door de werkgelegenheid, gemeten in aantallen arbeidsplaatsen. Werd in 1983 al een verminderde daling van de werkgelegenheid geconstateerd, in 1984

Wumkes.nl

manifesteerde zich weer een, overigens zeer bescheiden, groei. Zoals uit bovenstaande tabel blijkt, deed deze groei zich vooral voor in de sector zakelijke dienstverlening. In de sectoren landbouw, industrie en overheid daalde de werkgelegenheid met enige honderdtallen.
Dit alles resulteerde in een geringe stijging van de werkloosheid in 1984. Deze bedroeg gemiddeld 35.271 mannen en vrouwen, tegenover een jaargemiddelde van 33.982 in 1983. De stand aan het einde van 1984 was zelfs 1.500 lager dan aan het einde van 1983. Een deel van deze daling kan echter toegerekend worden aan de afschaffing van de inschrijvingsplicht voor werklozen die ouder zijn dan 57½ jaar. Daarnaast speelt het ontmoedigingseffect voor vooral vrouwen een rol: hoewel ze graag willen werken en daarom tot de beroepsbevolking behoren, schrijven ze zich niet in bij het arbeidsbureau en worden daardoor niet tot de geregistreerde werkloosheid gerekend. Hoewel deze beide verschijnselen tot een vertekening van de Friese arbeidsmarktpositie leiden, kan in 1984 toch van een kentering op het gebied van de werkloosheid gesproken worden, zeker ten opzichte van de sterke groei in 1983. De werkloosheid behoudt echter haar extreem hoge niveau, waarbij de grootste problemen blijven bestaan voor toetreders tot de arbeidsmarkt, vrouwen en schoolverlaters. Kennelijk is het economische herstel in 1984 (nog) niet in staat geweest de vooruitzichten op een baan voor een werkloze in Friesland te verbeteren.

Lân- en túnbou

A. Bokma

It jier 1984 hat foar de boeren dreech west. De tiid kriemde. Nei de oarloch is besocht de jimmeroan swierdere lêsten en kosten goed te meitsjen mei in al mar hegere produksje; yn dy lytse fjirtich jier gong it fan sa'n sân kij de man nei op syn slimst in santich en benammen it greidbedriuw makke in revolúsje troch. Dit jier is it buorkjen folslein oars wurden. De grutte striid om de kosten leech te hâlden en in goede konkurrinsjeposysje te krijen, koe net langer wûn wurde troch de produksje iderkear mar omheech te fieren.
De klap kaam net ûnferhoeds – de "oerskotten" pûlen ommers ta de pakhuzen út – mar dochs joech it EG-beslút om mei yngong fan 1 april in produksjebeheining fan 'e molke troch te fieren fan 6,6 persint (mei in kwotearring), gâns opskuor. It bedriuws-ekonomysk tinken moast omgoaid wurde – net mear-mear, mar minder-better – en dat foel guon boeren slim ôf. Op bedriuwen dêr't sa yntiids ynvestearre wie dat de kop fan de skulden der ôf wie en de feebesetting op peil wie, foel de pine wat ta. Mar de jonge boeren, dy't noch yn de opbou of útwreiding fan har bedriuw sieten, krigen it dreech. Har plannen en mooglikheden waarden beferzen en by jonge-boeren-ynvestearders kamen de soargen. In pear tûzen Fryske boeren griepen de mooglikheid oan om te reklamearjen en te besykjen in grutter kwantum molke tawiisd te krijen. Dat hat de útfiering fan de Brusselske regelingen wol efkes opkeard, mar hjoed of moarn sil de "strafheffing" oer de molke dy't boppe it kwantum levere is, dochs ferrekkene wurde moatte. De ferwachting is: om 31 maart '85 hinne en salang bliuwt de ûnwissens. Ek oer de fraach oft it slagje sil om de kwantums tusken de boeren ûnderling lyk te striken, bgl. troch de fabriken in totaal-kwantum te jaan. It alternatyf, in "opkeapregeling" fan kij by boeren dy't wol ophâlde woene mei melken, kaam net op gleed.
De hiele saak joech útsoarte in heap trelit yn de lânbou- en suvelor-

Wumkes.nl

ganisaasjes: ynstjoerde stikken yn 'e lânboublêden, in protest-demonstraasje fan santjin lânbou-organisaasjes út it noarden yn Wolvegea en folle net genôch. Ek oaren krije klappen troch de "superheffing"; berekkene waard dat meiïnoar wol in fyftjinhûndert arbeidsplakken yn Fryslân ferlern gean kinne. Benammen de feefoerfabriken fiele de gefolgen: der waard ynienen folle minder fuorre. It tal ynseminaasjes, keuringen en hannelsaktiviteiten wurdt leger, koart sein it wurdt der yn grutte rûnten net rommer op. As it ynkommen fan de boer, sa't de CCLB rûst, oer it earste healjier mei wol 7700 gûne efterút rûn is, dan hawwe ek de winkelman en in hiele rige oaren dat field.
Yn 't lêst fan 't jier kaam der noch it "strontprobleem" by: lannelik is der in grut oerskot oan jarre en dong. Reden foar it regear om fan de iene dei op 'e oare in miljeu- en dongstoffewet ôf te kundigjen dy't it stiftsjen fan yntinsive hinne- en bargebedriuwen en keallemesterijen ferbiedt en útwreiding beheint. It noarden, dat him mear útleit op kij, kaam der skappeliker ôf as it suden, mar dochs: it komt der mar wer boppeop!
Twa meiwurkers fan de Praktykskoalle foar de Feehâlderij te Oentsjerk, Oenema en Middel, kamen yn it nijs mei har útfining om in robot it melken dwaan te litten; it útprebearjen is noch oan 'e gong. It hat al bliken dien dat de ko mear jout as se automatysk molken wurdt sadree't se by it foerbakje komt. De automaat sil sawat like djoer wurde as in fikse traktor.
It nije FRS (Fries Rundvee Syndicaat) oansletten by it lannelike NRS hat syn earste jier der op sitten. Yn it FRS wiene it stamboek, de K.Y. en de feeferbetteringsstifting al ûnderbrocht; yn 1984 kamen dêr de molkkontrôle en de administraasje fan de bistesyktebestriding by. It Stamboekhûs yn Ljouwert waard foar in part desintralisearre yn acht distriktskantoaren yn 'e provinsje. Allinne de kontrôleferiening Boalsert-Nijlân is net oansletten by it FRS. Ut dat fermidden wei helle de earste FH-ko de libbensprodukjse fan 100.000 mingel molke. It wie de sân-en-tritichste yn de rige fan Fryske 100.000-mingel-kij. Singelier is dat op it bedriuw fan Douwe de Boer yn it Heidenskip in twadde ko de 100.000-grins helle. Kars Tamminga die syn bedriuw yn Winsum, ien fan de grutste yn Fryslân (230 kij), fan de hân en begûn yn it Amerikaanske Texas op 'en nij. Op 1 maaie '84 hiene wy yn Fryslân 407.369 melkekij; mear as trijefjirde part dêrfan wie by de molkkontrôle. Yn 'e rin fan it jier waard it Fryske beslach wol lytser: de superheffing sloech ta. Yn '84 giene krapoan fiiftûzen FRS-bisten om utens, meast nei Egypte, Syrië, Jordanië, Tunesië, Portugal en Sina.
De nije suvelkoöperaasje Noard-Nederlân (Frico-Domo) krijt de fuotten better ûnder 't gat. De Frico krige mear ynfloed op 'e tsiismerk troch it oernimmen fan tsiishandel Bouter yn Raamsdonksveer. De CCF naam sân fabriken, ferspraat oer de hiele wrâld, oer fan it Amerikaanske Foremost-konsern. Fan de nije tsizen dogge de Kollumer- en de Westbergtsiis it goed. De lêste soart, ek Maasdammer neamd, wurdt û.o. makke troch it koöperaasje-suvelfabryk Hústernoard by Aldwâld. De tsiismakker Auke de Boer behelle dêrmei in earste priis op in tentoanstelling yn it Amerikaanske Wisconsin.
Yn de bou wurdt praat fan in suterich jier. De opbringsten wiene trochstrings heech en mei dêrtroch de prizen leech. Yn de lette, wiete hjerst slagge it mar amper de rispinge yn te heljen. Benammen de

Wumkes.nl

De "show" fan de priisútrikking oan en huldiging fan de "bêste" tsiismakker fan de wrâld, Auke de Boer fan Aldwâld. (foto Coöp. Zuivelfabriek Huisternoord)

nôten lizze yn de EG net bêst. Ek by de jirpels lije de prizen ûnder de hege opbringsten. Yn 'e hjerst diene de Irenes tritich sinten, it jier dêrfoar sechstich! Sûkerbiten sit net folle muzyk yn: ûnwis. Al mei al soene oare fruchten tige wolkom wêze. Der komt gelokkich wer mear belangstelling foar flaaks. Mear en mear wurde ek aaiwytgewaaksen ferboud: earten en beantsjes. De follegrûnsgriente krijt op boupleatsen ek omtinken. De tulpen litte it raar sitte: ienris hiene wy yn Fryslân hûndert bunder, op 't heden noch fiifensechstich.
De ferneamde kweekbedriuwen fan de ZPC by Sint Anne en fan de Fryske Mij fan Lânbou op Ropta smieten de lapen gear en bondelje mei yngong fan it nije jier de kweekaktiviteiten. No't de gearwurking fan de feilingen te Berltsum en Ljouwert definityf fan de baan is, reizgje túnkers mear en mear de Ofslútdyk oer om te feilen. Mei de groffere griente (wytlôf) sjogge se it noch wol sitten. In gearwurking fan de feilingen te Berltsum en Zwaagdijk (NH) en fan de feiling te Ljouwert mei de KZY yn Kampen siet yn 'e loft. De belangstelling foar it Fryske melkskiep nimt wer ta en ek oar lytsfee krijt mear omtinken: de geit en – wa hie dat tocht? – it edelhart. Ek ynternasjonaal is der niget oan it Fryske hynder: yn Amearika waarden al sa'n tachtich Fryske hynders keurd. De K.Y. by hynders hat ridlik goede risseltaten.
De gersdroegerij Mantgum hold der mei op; foarnaamste oanlieding wie de Hinderwet. De wurktugekoöperaasjes "Ark en Reau" te Aldeboarn en "De Samenwerking" yn Wynjewâld seagen it net mear sitten en binne likwidearre.

Waterstaat

W. Zwaan

Op het terrein van de *zeedefensie* is in 1984 enige vooruitgang geboekt. Tussen Zwarte Haan en Sjoukeshoek werd de zeedijk op Deltahoogte gebracht en het waterschap Fryslân slaagde er in rijksfond-

Wumkes.nl

sen los te krijgen om te beginnen met de dijkverhoging langs de West-Holwerderpolder. Wat het tussenliggende stuk benoorden Ferwerderadeel betreft werd in Den Haag een politiek compromis bereikt: de Deltadijk zal daar ongeveer het als B bekende tracee volgen en dat betekent dat het grootste deel van de zomerpolders en een klein deel van de kwelders binnen de bedijking zullen vallen. Het rijk heeft in '84 de concessie echter nog niet verleend. Op Ameland is het ongeveer 2½ kilometer lange dijkvak tussen de Veerdam en de Buren-steiger in uitvoering genomen.
De Friese *boezem* (die, zo besloten de Staten, in beheer bij de provincie blijft) kreeg in de natte en stormachtige januari-maand plaatselijk hoge waterstanden te verwerken. Ook later in het jaar waren er natte maanden. Bij de Hemriker sluis is een stuw gebouwd die de afvoer in de Opsterlandse Compagnonsvaart moet verbeteren. Uit het "oeverfonds" werd voor ruim vier miljoen beschikbaar gesteld aan waterschappen en gemeenten om sterk aangetaste oevers te herstellen. De provincie en de elf boezemwaterschappen werden het eens om op fifty-fifty-basis de kosten van de muskusrattenbestrijding voor hun rekening te nemen die het rijk niet dekt; zodoende kon het aantal rattenvangers worden uitgebreid tot zestien.
Op het gebied van *milieubeheer* is belangrijk de oprichting van OLAF, het Openbaar Lichaam Afvalverwijdering Friesland, dat het provinciaal afvalstoffenplan moet uitvoeren. Een aanzet werd gemaakt voor de verwerking van ziekenhuisafval en nagegaan is of er afzetmogelijkheden zijn voor compost uit een huisvuilscheidingsinstallatie. Ook de inzameling van kleine hoeveelheden chemisch afval en probleemstoffen kreeg aandacht: alle gemeenten is verzocht er voorzieningen voor te treffen. Grouw kreeg een rioolwaterzuiveringsinstallatie, die van Kootstertille werd uitgebreid en de installatie van Surhuisterveen werd buiten bedrijf gesteld. Het net van persleidingen werd met 37 kilometer uitgebreid en er kwamen tien rioolgemalen klaar. De realisering van het door de Staten vastgestelde waterkwaliteitsplan vordert daarmee goed: van de 34 waterzuiveringsinstallaties moeten er nog twee en van de 200 gemalen nog 51 worden gebouwd, terwijl van de 500 kilometer benodigde persleiding nu 407 is gerealiseerd.
De *wegenbouw* in Friesland had in 1984 weinig te betekenen. Bij Wolvega is een voorzichtige aanzet gemaakt voor de omlegging van rijksweg 32 oost van het dorp, wat tegelijk het begin is van de verdubbeling van deze weg tussen Meppel en Heerenveen, en het bestek voor een verbindingsweg tussen de rijksweg A9 en de industriehaven van Harlingen kwam klaar: het zal voorjaar '85 worden uitgevoerd.
Het meest spectaculaire *bouwprojekt* op waterstaatsgebied was in '84 zonder twijfel de restauratie van de net een eeuw oude keersluis in de Lauwers bij Munnekezijl met haar tweeëntwintig doorstroomopeningen. De in 1882 voor ruim drie ton gebouwde sluis, die de waterafvoer naar de Lauwerszee moest verbeteren, was in verval geraakt en men dacht aan een zeer ingrijpend herstel. Naarmate de wegenplannen voor dit gebied werden versoberd, veranderden ook de gedachten over wat er met de sluis moest gebeuren en tenslotte besloot de provincie de sluis volledig in oude staat te herstellen. Dat gebeurt nu door vier jeugdige bouwvakkers, die door de provincie in dienst zijn genomen. Dat kan niet meer tegen het uurloon van de tachtiger jaren van de vorige eeuw – toen kreeg een geschoolde timmerman, smid of metselaar twee dubbeltjes per uur en een onge-

Wumkes.nl

schoolde kracht tien cent; nu is het uurloon ongeveer het driehonderdvoudige! – maar voor 1,9 miljoen gulden hebben we straks in Munnekezijl een waterstaatsmonument om trots op te zijn.

Rekreaasje en miljeu

K. Sikkema

It wie kâld, wiet en ûngedien yn juny en july en doe't it yn augustus mei de simmer noch wat wurde soe, wiene de measte fakânsjegongers al útpykt nei it waarme suden ta. Trettjin persint Nederlanners minder spandearren har frije dagen yn eigen lân en Fryslân krige dêr útsoarte in klap fan mei: it seizoen 1984 wie minder as dat fan '83 en dat wie sa bêst al net. Sa'n simmer hat altiten ek noch syn neiwurking, want hy befêstiget it byld dat guon minsken fan Fryslân ha: fierwei, kâld, wiet, winich, keal, saai, ientoanich, steech en stroef. Sokke kwalifikaasjes alteast levere in ûndersyk op dat VVV dwaan liet en al is dat dan gauris it oardiel fan minsken dy't sels "de fiere reis" nei it "Hege Noarden" noch nea makke ha (byldfoarming dus en gjin eigen ûnderfining), noflik om te hearren is it net.
Dêr kin bêst wat oan dien wurde, sei it buro dat it útsocht. Krekt omdat it in kwesje fan byldfoarming is, kin in goed opsette "Fryslânpromoasje" fertuten dwaan: ús immidzj moat om sa te sizzen in feeslift ha. Dat wûnder ferwachtet Fryslân no fan it TROP, it toeristysk rekréatyf ûntwikkelingsplan. De provinsje hat it meitsje litten troch û.o. de Heidemij en it ETIF en it stiet fol paradyslike plannen foar nije bosken, in net fan fytspaden, strân by Harns en Tsjûkemar, seesûnenssintrum by Swarte Hoarne (mei knap wat slyk foar de Dútsers), tropysk swimbad op it Amelân, sylweinen oer de seedyk fan Harns nei it grutte wynmûnewillepark by Seisbierrum en syltreintsjes op it spoar fan Snits nei Starum, nije simmerhúskompleksen mei alles der op en der oan, trekkershutten, eilantsjes foar de wâl yn 'e Iselmar, planksyldersplakken yn 'e brâning op 'e Waadeilannen, kanorûtes troch hiele Fryslân, in soarte fan iepenloftmuseum op 'e Gordyk, nije jachthavens, kuierpaden fan noard nei súd en east nei west, bettere meibringerkes (Mitbringsels, seit de Dútser: lytse, karakteristike sûvenirs) en folle net genôch. It moat goed trijehûndert miljoen gûne kostje, mar dan komt der ek fêst wurk foar 850 en tydlik foar 2570 man/frou by en der sille inkelde hûnderttûzenen, wa wit wol in miljoen minsken it jier op ôf komme. It plan komt begjin '85 yn 'e Steaten.

Soere rein

Soere Rein, sei Rients Gratama, sa neamden se ús buorman eartiids. Dat hat dan in soarte fan foartsjirmerij west, want pas yn 1984 is de moard útkomd en die it bliken dat hy it yndied wie: de boer. Mei syn jarrebak slingeret hy, sizze de ekologen, de ammoniak de loft yn en lit dy ammoniak no tafallich it bynmiddel wêze dat al dy stikstofoksiden út it Ruhrgebiet, de koalesintrales, de stjonkfabriken en de slierten auto's omset yn soere rein! En soere rein fermoardet net allinne de bosken, mar – en gelokkich ha wy yn Fryslân in man dy't der alles fan wit, drs. Gerben Poortinga, en dy't dat allegear deeglik fêstlein hat yn in boek: "Zure regen, kwaadaardige bedreiging van ons welzijn" – ek taast er de monuminten oan lykas ús skoandere Kânselarij en de argiven fan de Nedergerechten yn it Ryksargyf en de lonkjes fan de hartsjes fan bern yn 'e widze en ja, dat alles is dus eins de skuld fan de boer. Dy hat 'n bûterberch op 'e holle, sizze (wol mei lead yn 'e skuon) de beRuhrlingen en de benzine- en autoferkea-

Wumkes.nl

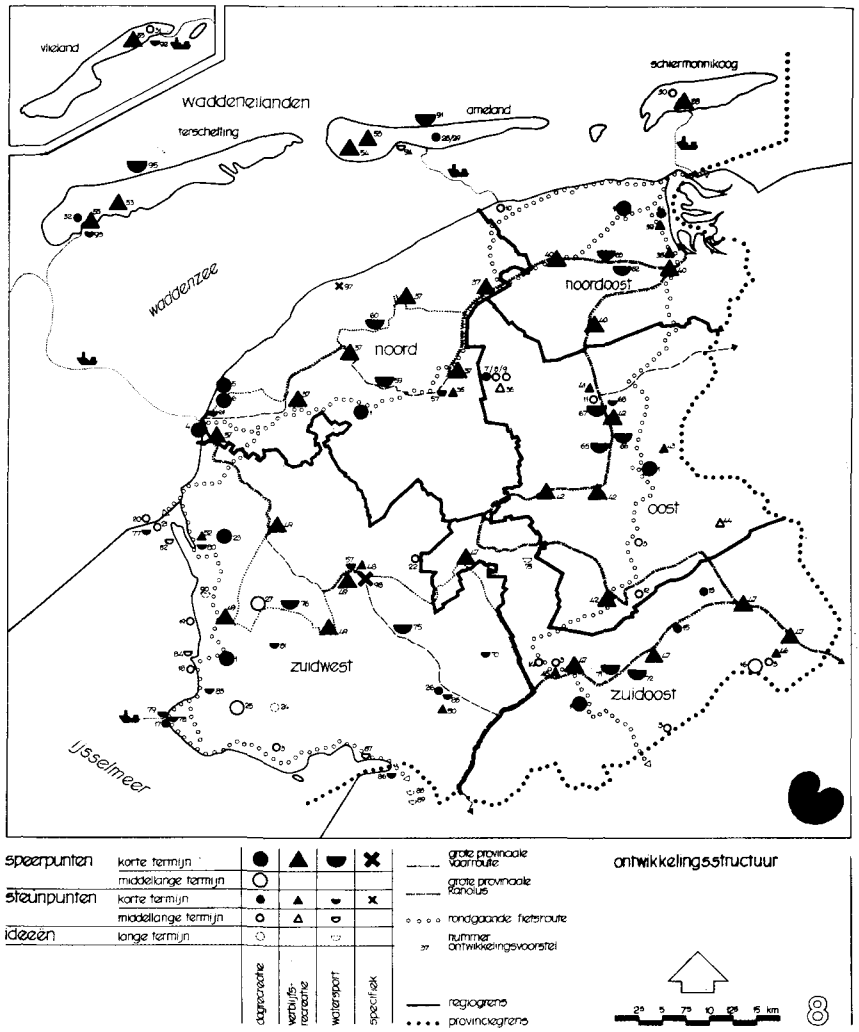

De paradyslike plannen fan it TROP

pers.

De boer stie fan 't jier dochs al yn in ferkearde rook. Troch dat jarjen en dongjen komt der nitraat yn 'e grûn en dat kin wer ús drinkwetter bedjerre en komme der luchjes yn 'e noastergatten fan "de chirurg en al die anderen die buiten willen wonen" (wurden fan miljeuminister Winsemius). Utmakke is dat de wâldboeren fierwei it "sindlikst" mei dong en jarre omspringe en al rûkt it yn dy hoeke ek net alle dagen nei klonje, de Wâldsang hoecht net feroare te wurden.

Trouwens: de ferhâlding boarger-boer is der net minder op wurden. Lânbouskip en Miljeuried hawwe yn 'e mande in boekje útjûn, "De Friese boer houdt het groen", en dêryn freegje se begryp foar inoars stânpunt en wurde praktyske oanwizingen jûn foar natuerbehâld by 't buorkjen. De Feemerk-skriuwer fan de âld-Ljouwerter hie syn eigen ferklearring foar de bettere ferstânhâlding: de natuerbeskermers ha sa njonkelytsen sokke grutte hompen grûn tawiisd krigen dat se der har yn ferslokke, der fan kokhalzje. Dat minister Braks it idee fan "lânskipsparken" falle litten hat, slút dêr wol sawat by oan. Yn 'e Súdwesthoeke hie der sa'n 30.000 bunder foar yn 'e beneaming kommen.

Wumkes.nl

Jarre en soere rein binne net de iennichste bedriging foar de grûn: op 132 plakken yn Fryslân wurdt de boaiem fersmoarke troch alderhande gemyske troep. Op tritich dêrfan is 't slim en op ien hiéle slim: it Hoeksterein yn Ljouwert, dêr't eartiids it gasfabryk stie. Dêr moat 7500 kubike meter grûn ôfgroeven en 4000 kúb slyk út 'e stedsgrêft opbaggere wurde, dy't dan tydlik opslein wurde oan 'e súdwestkant fan 'e stêd by de nije Boksumerdaam. Kosten 25 miljoen . . .

It Waad

Fergif komt net allinne út 'e loft en út 'e grûn, mar ek oer see: fjouwerhûndert pûdsjes mei fosforrotsoai spielden oan op 'e Waadeilannen en Urker fiskers hellen tsien fetten mei swier lânbougif op út 'e Noardsee en brochten se nei Harns ta (finerslean 20.000 gûne). Dat wiist op it gefaar fan fergiftiging fan it Waad fan see út en dêrom wurdt no wurke oan in rampeplan foar it Waad. Dat kin ek fan pas komme as der wat bart by de kommende gasboaring fan Petroland tusken Harns en Flylân, dêr't de Frânsen (nei't se sizze) boarje sille boppe in âlde fulkaan dy't by de Súdwâl sitte moat. Mar no is 't ek út mei de oantaasting fan it Waad, sei it regear, neidat it yn febrewaris de knoop, better sein de tizeboel mei de ABCD-dyk boppe Ferwerteradiel trochhakke hie. Der komt in nije Deltadyk dy't de rare kronkel út 'e seedyk nimt en tagelyk 900 bunder bûtendyks lân binnendyks hellet. No is foar de earste fyftich oant twahûndert jier de druk fan 'e tsjettel, sei minister Winsemius: "zolang komen er geen indijkingen meer".

De eilannen

Skiermuontseach bliuwt altiten aardich yn 't nijs sûnt media-mannen dêr wat te fertellen ha yn 'e horeka- en ferhiersektor. Oan 'e taap waard by jûn útfûn dat Skier mar better by Grinslân koe. De echte eilanners op ien ein: wa hat ea murken dat Grinslân wat foar de rekreaasje oer hat? Op it eilân, noch altiten in Nasjonaal-Park-yn-oprjochting, kaam it nije appartemintehotel oan 'e ein fan de Badwei klear. It Amelân hat der dochs profyt fan hân dat immen ris sei dat men nei Majorca amper djoerder út wie as nei it Amelân: tusken Nes en Buren sil in oerdutsen swimbad komme mei alles der op en der oan, mei wylde baren en lekkere tropyske waarmte as wie 't Majorca sels. Skylge hifket en wifket oft it fan de Dellewâl, de iennichste baai fan Nederlân (en al fierstentefolle skeind), in grutte jachthaven meitsje sil. Flylân krige yn de âld mavo in treflike minwaar-akkomodaasje mei in baas fan in see-akwarium.

De sylderij

Alhoewol't it boatsjefolk hjir tsientûzen bunder mar en poel ta syn foldwaan hat en nochris achthûndert kilometer feart, binne der geregeldwei echte en figuerlike "oanfarringen". Tusken berops- en plezierfarders, tusken planksilers en natuerminsken, tusken eigen en frjemd folk. Op 'e Lemmer bygelyks, dêr't santich persint fan de boaten dy't dêr lizze in Dútser as eigener hat, binne wolris kribbekeurichheden yn winkels en ythuzen. De provinsje wol de wettersport no yn sônes yndiele: de lawaaiboaten dêre en de planksilers yn de stiltegebieten. De silers begjinne út harsels ek al wat te sprieden: no't de boaten en de waarberjochten betrouberder wurde, sykje se wat faker it romme wetter fan de Iselmar en it Waad op en it groeiende legioen fan kanofarders hat de bekoarlike beslettenens fan de

Wumkes.nl

feartsjes yn 'e Greidhoeke ûntdutsen. Oaren sochten krekt de geselichheid: yn "de moaiste jachthaven fan Nederlân", de Prinsetún yn Ljouwert, stutsen sântûzen boaten oan, tûzen mear as yn '83. Alderminst gesellich, ja hast beskamsum, gyng it om en ta yn de rûnten fan de alternative skûtsjesilers, de IFKS. De rjochter moast der oan te pas komme en de winner neamde himsels "immoreel kampioen".

Aai- en ratsykje

Grut trelit doe't de plannen fan it regear útlekten om mei yngong fan 1987 it aaisykjen te ferbieden nei 3 april (no 12). It spul is noch net útiten. Steaten en boere-organisaasjes wolle dat Deputearren útmeitsje hoelang't der yn Fryslân socht wurde mei.* Tsien jier lyn wie der noch net ien; no wrotte nei alle gedachten 45.000 muskusratten yn Fryslân om. En dan te betinken dat der al in 25.000 fongen binne. Der wurdt grute dat der yn Fryslân in klandestine rattefokkerij is: de ryksprеemje foar in deade rat is trije ryksdaalders . . .* De achttjin wynmûnen, dy't it keale lân tusken Seisbierrum en Doanjum in parkêftich oansjen jaan moatte, binne besteld. Se komme yn 1985, wurde 35 meter heech, leverje 5,4 megawatt stream en sille alle jierren 140.000 minsken lûke as der in attraksjepark by komt.* It tal twadde wenten yn Fryslân sakket: der binne no noch in trijetûzen.* In Flylanner hotelhâlder wol "de Klinze" yn Aldtsjerk in "kulinair-kulturele" funksje jaan: hotel, konferinsje-oard, museum fan folksmuzykynstruminten en byldepark.* Foar him te hoopjen dat syn "âld frjemdsoartich hûs" (want dat is in klinze, seit it nije wurdboek) deselde oantrekkingskrêft ha sil as de nijmoadrige jeugdherberch "Oer 't hout" yn Grou, dy 't boud is op it plak fan it Halbertsma-fabryk: de 160 bêden dêr wiene hast it hiele seizoen troch yn gebrûk.

Geestelijk leven

C. P. Hoekema

Pastor Willem de Jong van St. Jan te Huizum zei in een interview: "Vroeger hadden gebouwen een grote betekenis voor het kerkelijk leven. Iedereen kwam ook naar de kerk. Dit was vanzelfsprekendheid. Nu is het veeleer zo dat de kerk naar de mensen toe moet, dat de gemeenschap gestalte krijgt wanneer mensen bij elkaar komen, of dat nu thuis is of in een kerkelijk gebouw."
Zo is het in tal van roomskatholieke én protestantse kerken en gemeenten. Soms worden gelovigen meer aangesproken in kleine groepen, waar gelezen, gebeden, geluisterd wordt, maar waar men zich ook beraadt over wat men kan doen voor mensen in de wereld, nabij of veraf. Er vindt een bewuste verschuiving plaats van de passieve luister-houding naar activiteiten in de naam van de Heer.

Rooms-katholieke Kerk

Wat het misbezoek betreft, staat het bisdom Groningen met 24,9 procent bovenaan, al was er in 1984 een kleine daling. In het vorige jaaroverzicht was sprake van een mogelijke ingrijpende sanering van zes parochies te Leeuwarden; tot dusverre bleef de zaak echter bij het oude. De Sint Bonifatiuskerk aan de Voorstreek van deze stad vierde in november stijlvol het honderdjarig bestaan. De Bonifatiusbedevaart naar Dokkum op zondag 19 augustus stond in het teken van het vijftigjarig jubileum van de kapel. Bisschop Möller hield de preek. Honderdvijftig katholieke vrouwen gaven in oktober in Drachten uiting aan haar wens ook de vrouw in de kerk een gelijke

Wumkes.nl

positie te laten innemen als de mannen. De honderddertig sympathisanten van de Vereniging voor Latijnse Liturgie komen sinds maart samen in de St. Mattheus te Joure. In tal van artikelen is aandacht geschonken aan de op handen zijnde zalig-verklaring van pater Titus Brandsma van Oegeklooster bij Bolsward.

Nederlandse Hervormde Kerk

De Nederlandse Hervormde Kerk kent al heel lang modaliteiten. Wel heeft zich in de loop der jaren een verschuiving voorgedaan: met name bij de confessionelen vindt men enige nuanceringen. Ds. D. Wiersma van Hardegarijp, één van de zes opstellers van een nota ten behoeve van het beleidsplan van de Friese Provinciale Kerkvergadering, waarschuwde in februari voor controverses tussen de modaliteiten, die de gemeente-opbouw zouden kunnen vertragen. Gemeente is in de nota "Lichaam van Christus". "Wij moeten afscheid nemen van het individuele christendom; dat is de dood in de pot. Naast de verkondiging van het evangelie is er de diaconale taak." Tot zover ds. Wiersma. Het hangt er van af waar het accent op valt: drie predikanten, Van Schuilenburg, Steenbeek en Verwoert, dringen aan op een herziening van de met veel instemming begroete nota. Volgens hen dient de prediking het enige criterium te zijn bij de opbouw van de gemeente. Daarbij moet de nadruk vallen op geloof en verlossing van de zonde; niet het diaconaat mag doel zijn van de prediking.
Een andere modaliteit vormen de vooreerst nog gering in aantal zijnde Gereformeerde Bondsgemeenten. Een probleem in deze gemeenten vormt de vrouw als ambtsdrager. In Drachten blijkt een groep verontruste leden, afkomstig uit de Evangelisatievereniging "Uw Koninkrijk Kome", het niet eens te zijn met de prediking in deze gemeente. Belangrijker dan de verschillen zijn de pogingen van de commissie Toerusting en Vorming. Voorzitter ds. H. Bousema (Bergum) en secretaris ds. S. Tijmstra (Heerenveen) gaven in september een overzicht van o.m. cursussen voor ziekenbezoeker, ouderlingen-huisbezoekers, jeugdwerk, apostolaat, diaconaat, enz. Er wordt in deze kerk ook aandacht geschonken aan plannen tot begeleiding van jonge predikanten.
De stichter van het Katechetisch Centrum, Cees van den Berg, nam in november afscheid van zijn werk. Op classicale vergaderingen werd o.a. gesproken over de verhouding tussen Christenen en Joden, over de ongeveer 450.000 geregistreerde alcoholisten en over homofilie. Hervormden uit Balk verzetten zich tegen kernproeven; de kerkeraad van Berlikum betreurde het besluit van de Herv. Synode inzake kruisraketten. De in het overzicht 1982 genoemde cijfers betreffende Hardegarijp behoeven enige verduidelijking: van de vijfhonderd "niet-actieven" onder de 1600 in het bevolkingsregister als hervormd ingeschreven inwoners willen tweehonderd niet meer als hervormd te boek gesteld worden. In een vorig overzicht maakten wij melding van "Samen op Weg", de samenwerking tussen Hervormden en Gereformeerden. Er bleken zo nu en dan moeilijkheden te zijn. Wel wordt gewerkt aan een gezamenlijk Dienstboek.

De Gereformeerde Kerken

Aan de Afscheiding op 13 oktober 1834 is uiteraard in de gereformeerde kerken veel aandacht besteed. Volgens de VU-historicus dr. P. L. Schram, die te Workum sprak, was de verwarring in de eerste helft der negentiende eeuw (Franse tijd, scheiding tussen Nederland

Wumkes.nl

en België, toenemende liberalisering) oorzaak dat sommigen teruggrepen naar het geestelijke erfgoed van de zeventiende eeuw. Er ging van de kleine groepen een grote kracht uit. Theologen van de VU (prof. dr. G. Dekker) en uit Kampen (dr. E. de Vries) hebben op samenkomsten in het begin van het jaar gesproken over de crisis in het geloven in de huidige gereformeerde kerken; zij wezen daarbij op de invloed die de veranderingen in de samenleving hebben, vooral op de jeugd. Vraagstukken als de plaatsing van kruisraketten (het synodebesluit daartegen!) en de feministische, marxistische en joodse theologie veroorzaken onzekerheden en soms scheuringen. In Joure bijvoorbeeld stichtte een groep verontruste gereformeerden een Reformatorische Evangelische Gemeente. In de gereformeerde kerken heerst ook verschil van mening over homofilie en de homofiele levenspraktijk. Velen staan nog huiverig tegenover de vrouw op de kansel; ds. Francien van de Beld-van Keulen te Wirdum schreef er over.

De kleinere Kerken

De gemeente van Leeuwarden van de *Christelijk Gereformeerde Kerken* zal de beide kerkgebouwen, de Bethelkerk en de Rank, vervangen door een nieuw complex aan de Huizumerlaan. Het kerkenconvent van de *Vrije Evangelische Gemeenten* in Friesland heeft gespreksvragen opgesteld over de raakvlakken van het Evangelie op sociaal, maatschappelijk en politiek terrein. De *Volle Evangelie Gemeente* te Leeuwarden is als kerkgenootschap erkend. De *Evangelisch-Lutherse Gemeente* te Leeuwarden bezit sinds september een losbladige map met de geschiedenis van de Lutheranen in Friesland, redactie M. W. S. Cramer. De Hervormden hebben in 1983 met "een bloedend hart" een punt moeten zetten achter de vormingsactiviteiten op "De Oorsprong" te Huisterheide; de *Unie van Baptisten Gemeenten in Nederland* heeft dit complex aangekocht voor jeugdwerk en begin september feestelijk in gebruik genomen.

De *Doopsgezinden* beleefden in mei een zeer geslaagde gemeentedag bij Tjaarda in Oranjewoud. Eénwording tussen Hervormden en Doopsgezinden is vooralsnog niet mogelijk; samenwerking wel. Het batig saldo (1983) van de Friese Doopsgezinde Societeit werd voor Afrika bestemd. Er wordt een stichting "Doopsgezinde kerken en monumenten in Friesland" gevormd. Op 1 januari 1984 telden de 48 gemeenten in Friesland 4.465 leden. Er zijn 25 predikanten en pastoraal-werkers.

In Oosterwolde vierde *de Molukse Nationale Protestantse Kerk* haar tienjarig bestaan. Na Drachten kreeg Leeuwarden een *Baha'i-gemeente.* Het *Jongerenklooster* te Lichtaard liet een deurpoststicker maken.

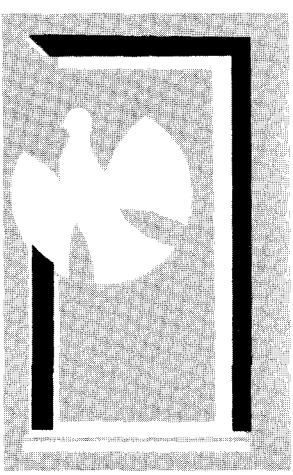

De deurpost-sticker van het Jongerenklooster te Lichtaard.

Frysk yn 'e Tsjerken

Foar it Kristlik Frysk Selskip hat yn maaie ds. Gerrit Hoekstra fan Ternaard fragen steld en behannele oer it brûken fan Frysk by hûsbesyk, op gearkomsten en yn 'e sneins-tsjinsten: Mei it of moat it? Hy frege him ôf hoe Frysksinnich Frysktalige dûmnys wol binne. Op in gearkomste fan it Kristlik Frysk Selskip en it Roomsk Frysk Bûn hawwe seis geastliken oer dit ûnderwerp sprutsen. As it gongber Frysk is wolle de lju wol harkje, sa die bliken. It "Forbân fan Fryske dûmnys" yn 'e Grifformearde tsjerken is yn september omset yn de "Feriening fan Fryske Foargongers".

Wumkes.nl

Underwiis

R. W. Valk

Foar it ûnderwiis wie 1984 in jier dêr't in protte skoalbestjoeren âlderkommisjes, meikedizingsrieden, skoallieders en learkrêften har yn dwaande hâlde moasten mei de gefolgen fan werstrukturearringsoperaasjes en it tebekrinnen fan it tal learlingen mei de dêrút fuortkommende problemen fan wurkleazens en ek it al of net fuortbestean fan de skoalle. Dat jildt foar it beukerûnderwiis en it leger ûnderwiis, mar ek foar skoallen út it fuortset ûnderwiis en it heger beropsûnderwiis.

Leger ûnderwiis

Yn augustus is it lêste skoaljier yngien foar de beukerskoalle en de legere skoalle: op 1 augustus 1985 begjint de basisskoalle. Der moat dêrom yn dat lêste skoaljier yn de âlde struktuer nochal wat barre, sil it út ein setten net al te min wurde. Sa moat û.o. it beslút falle oer oft in skoalle al of net fuortbestean kin as basisskoalle. Foar it bysûnder ûnderwiis moat de Steatssekretaris dêr in beslút oer nimme, foar it iepenbier ûnderwiis dogge Deputearre Steaten dat. Yn in earste opset die bliken dat yn it totaal 21 bysûndere en 29 iepenbiere skoallen op 'e nominaasje stienen om opheven te wurden.

It leit yn 'e reden dat bestjoeren sa mar net akkoart geane mei it ferdwine moatten fan harren skoalle(n), dat der is nochal wat aksje fierd om it opdoeken tefoaren te kommen. Troch al dat krewearjen binne der úteinlik in protte skoallen wer oan de feilige kant fan de reade streek kaam. Der rinne noch njoggen beropssaken by de Ried fan Steat. Op dit stuit stiet allinne it ferdwinen fan de skoalle yn Burdaard fêst.

It is benammen fan Fryslân út dat sa'n tsien jier lang fochten is foar it behâld fan de lytse skoallen. De advizen dêroer hawwe fertuten dien, sa't bliken docht út de noarmen dy't úteinlik ta stân kaam binne foar de (lytse) basisskoalle. It is bemoedigjend dat alle aksjes lykas in manifestaasje foar it behâld fan de lytse skoalle en it krewearjen fan de wurkgroep lytse skoallen fan de Provinsjale Underwiisried fertuten dien hawwe. Wach wêzen bliuwt nedich, want yn 1988 wurdt it fuortbestean op 'en nij besjoen en dan rinne sûnder mis wer skoallen gefaar.

Heger beropsûnderwiis

Yn augustus '84 binne de fjouwer Pedagogyske Akademys foar it Basisûnderwiis útein setten. Ek dêr problemen fan dosinten dy't miskien har plak kwyt reitsje, fan it foarmjen fan in nij team en it stal jaan oan it ynstitútswurkplan. Om't de oanjefte fan studinten lyts is, komt hjir ek de soarch om it fuortbestean en as ekstra probleem is der noch wat de operaasje fan it opgean yn in grut gehiel mei oare h.b.û.-ynstellings bringe sil. Dúdlikens oer hoefolle h.b.û.-klusters der yn earsten yn Fryslân komme, is der noch net. Der wurdt wurke oan fjouwer, mar it kin ek skoan oars útpakke.

Yn 1985 sil de opset dúdlik wurde: de minister fan Underwiis hat tasein dat Fryslân – om't de taseine algemiene fakulteit net trochgiet – dan foar it h.b.û. in "lânsdielfersoargjende" funksje krije sil. It ynfoljen fan de ôfspraken betsjut yn alle gefallen dat der in hegere bestjoersakademy yn Ljouwert komme sil. Ek binne yn it dit jier iepene h.b.û.-kompleks "De Bouhof" yn Ljouwert propedeuses Rjochten en Ekonomy útein set. It is ôfwachtsjen oft dy op 'en doer rjocht fan bestean hawwe. De h.t.s./h.e.a.û. hat tastimming om te begjinnen mei in ôfdieling bedriuwsynformatika. Dêr wurdt mei yn-

Wumkes.nl

spile op it ferlet oan heger personiel mei saakkundigens op it mêd fan de kompjûter. Der sille noch mear kompensaasjes folgje; sa is der bygelyks oerlis mei de Technyske Hegeskoalle Twinte en de Lânbouhegeskoalle Wageningen om hjir yn Fryslân propedeuses te krijen.

Fuortset ûnderwiis
Steatssekretaris mefrou Ginjaar-Maas hat mei har plannen foar it werstrukturearjen fan it fuortset ûnderwiis gâns opskuor teweech brocht. In grut tal lytse skoallen foar fuortset ûnderwiis fielt him troch dy útstelde maatregels tige bedrige yn it fuortbestean. De Provinsjale Underwiisried fan Fryslân hat útrekkene dat troch de saneamde HEF-27 noarmen yn 1990-1995 hast de helte fan alle skoallen/skoallemienskippen yn in bedrige posysje komme sil. Op it plattelân is de situaasje noch slimmer; dêr sil twa-tredde fan dy ûnderwiisfoarsjenningen yn 1990-1995 ûnder de noarm falle. Benammen de skoalle foar m.a.f.û. en l.h.n.û. rinne gefaar. It seit himsels: dat mei net trochgean! Der kin dêrom op rekkene wurde dat der yn 1985 fan alle kanten war dien wurde sil om in sa fiergeande werstrukturearring te kearen.

It Frysk
Wat it Frysk oanbelanget: steatssekretaris Van Leyenhorst fielt der neat foar om it Frysk as fiertaal yn it bûtengewoan ûnderwiis te ferplichtsjen. Sawol Deputearre Steaten as ek de Provinsjale Underwiisried hawwe te witten dien dat hja it dêr net mei iens binne. Hooplik sille de aksjes út Fryslân wei om dat te feroarjen, fertuten dwaan. It wurd is no oan de Twadde Keamer. Dúdlikens oer it Frysk yn it fuortset ûnderwiis is der noch altyd net. De steatssekretaris mefrou Ginjaar-Maas soe ferskillende kearen komme, mar hieltyd wer gie dat net troch. Ek dêr sil yn 1985 einlings ris klearrichheid oer komme moatte.

Folwoeksenen
Oan de ein fan '84 kamen Deputearren mei de faset-nota "Folwoeksene edukaasje", dêr't in byld yn jûn wurdt fan it takomstich belied op dat mêd. De belutsenen yn it fjild sille har bûge oer de útstellen en yn 1985 sille de Steaten oer de útеinlike útstellen gear. De folwoeksene-edukaasje stiet noch mar oan it begjin; yn de kommende jierren sille gâns aktiviteiten yn dy sektor útein sette.

Fryske taal- en letterkunde

Tineke Steenmeijer-Wielenga

1934 moat in fruchtber jier west hawwe foar de Fryske Beweging. Twa organisaasjes, dy't elts op har eigen wize in bydrage levere hawwe oan de befoardering fan de Fryske taal- en benammen letterkunde, de stifting It Fryske Boek en de Kristlike Fryske Folkbibleteek, koene yn 1984 har gouden jubileum fiere. Boekútjeften dy't dêr út fuortkamen, binne *Boekje iepen — It Fryske boek 1934-1984* fan de hân fan Freark Dam en Jan Pieter Janzen, dat in moai oersjoch yn wurd, byld en sifers jout fan fyftich jier Fryske boeken en alles wat dêrmei anneks is en *Fyftich jier foar it Fryske boek yn 't spier* fan J. van der Goot. Beide boeken waarden nei ôfrin fan it symposium oer de takomst fan it Fryske boek, dat de Stifting yn april organisearre hat, oanbean oan twa wurkers fan de earste oere: Marten K. Scholten en Hindrik Stelwagen. De KFFB brocht in tinkboek út ûnder de

Wumkes.nl

Foarsitster Tinneke Steenmeijer op it jubileumsymposium fan It Fryske Boek mei njonken har f.l.n.r. Tiny Mulder (skriuwster), Aize de Visser (útjouwer), Frank van der Velden (boekferkeaper) en Wâtse Hiddema (lêzer). (foto Nieuwsblad van Noord-Oost Friesland/ Herre Kampen)

titel *Slomjende krêften.* It is nûmer 317 yn de rige útjeften fan de KFFB en sa'n sifer lit op in dúdliksten sjen, wat it belang west hat fan dizze organisaasje yn de ôfrûne fyftich jier: hja hat in ûnbidich tal Fryske lêsboeken ûnder de minsken brocht. Earder yn it jier wie de warbere propagandalieder E. S. de Jong ta gelegenheid fan syn 65e jierdei al eare mei de útjefte fan syn sammelbondel (rymstikjes mei foto's en bibliografy) ûnder de beskieden titel *Prikguod.*

It Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaasjesintrum koe yn 1984 syn sulveren jubileum fiere en die dat yn 'e hjerst mei in twadde omwurke printinge fan it museumboekje *Op 'e hichte mei it FLMD* fan konservator Freark Dam mei in bydrage fan H. ten Hoeve, in reizgjende útstalling oer opset, doel en wurkwize fan it FLMD en in tentoanstelling yn eigen hûs oer Libben en wurk fan Jelle H. Brouwer, de inisjatyfnimmer ta de oprjochting fan de ynstelling yn 1959. De skilderijekolleksje waard útwreide mei twa oaljeferveportretten fan Aizo Betten fan de beide konservators, Marten Scholten en Freark Dam, dy't har by gelegenheid fan harren tachtichste respektivelik sechstichste jierdei oanbean waarden. By al dizze festiviteiten joech de ôfwêzigens fan assistint-konservator Sibe van der Meer, dy't op 3 jannewaris 1984 weirekke, in pynlik gefoel fan gemis.

De Fryske Akademy eare de neitins fan har earste wittenskiplik direkteur prof. dr. J. H. Brouwer op weardige wize mei de útjefte (yn in tige beheinde oplage) fan in rymprint fan dy syn fers Kastanjes, stylfol yn byld brocht mei in ets fan R. Homan. Ta gelegenheid fan it reekommen fan de restauraasje fan it bertehûs fan Waling Dykstra te Froubuorren joech de Stichting Ons Bildt te Sint-Anne syn *'n Rare koridon en ândere Bildtse ferhalen en gedichten* fannijs út. By de betinking fan de 200-ste bertedei fan "Lyke de Profeet", it "Fryske Wûnder" Elias Annes Borger, die de Jouster útjouwer K. F. Gildemacher itselde mei dy syn *Gedichten* út 1836. F. M. Ringnalda skreau der in nijsgjirige ynlieding by.

1984 sil de skiednis yngean as it "wurdboekjier". Op 'e jiergearkomste fan de Fryske Akademy, de deis nei it tsiende Fryske Filologekongres, waard it earste eksimplaar fan it foarste diel (F-N) fan J. W. Zantema syn nije Akademy-hânwurdboek oan deputearre Mulder útrikt, wylst in wykmannich letter it earste eksimplaar fan de earste jefte (a – behekst) fan it WFT *(Wurdboek fan de Fryske taal/ Woordenboek der Friese taal)* oerlange wurde mocht oan keninginne

Wumkes.nl

Beatrix. In hichtepunt yn de skiednis fan de Fryske Akademy!
In tredde Akademy-útjefte dêr't al lang nei útsjoen waard, wie *Taal yn Fryslân* mei de resultaten fan it ûndersyk dat D. Gorter, G. H. Jelsma, P. H. van der Plank en K. de Vos dien hawwe nei taalgedrach en taalhâlding yn Fryslân. It boek jout wichtige nije sifers yn it plak fan de útkomsten fan *De Friezen en hun taal* (1970) fan L. Pietersen, dy't basearre as hja wiene op ûndersiik fan 1967 sa njonkelytsen ferâldere rekken.
Oare hichtepunten wiene yn 1984 de earepromoasje fan J. J. Kalma oan de Ryksuniversiteit te Grins en de promoasje fan Jurjen van der Kooi oan dyselde universiteit op it proefskrift *Volksverhalen in Friesland* en fan Trinus Riemersma oan 'e Frije Universiteit te Amsterdam op *Proza van het platteland* – Een onderzoek naar normen en waarden in het grotere Friese proza van 1855 - 1945. Prof. dr. H. T. J. Miedema hold yn 'e Martinitsjerke te Boalsert syn ôfskiedskolleezje as bysûnder heechlearaar oan de Ryksuniversiteit te Utert oer *Bolsward en Bolswarder namen in Oudfriese bronnen (1402-1541)*, útjûn yn eigen behear te De Bilt. Hy krige as "tankbere hulde" in nije bondel Fryske stúdzjes, *Miscellanea Frisica,* oanbean mei bydragen fan kollega's, âldlearlingen en freonen út binnen- en bûtenlân. Hichtepunten op har sels, alle kearen wer, binne fansels de boekútjeften yn 'e ûnderskate rubriken. Mei elkoar wiene dat – op 'e list dy't it FLMD byhâlden hat foar *Trotwaer* – yn 1984 wer hûndert ferskillende titels, as folget ferdield: belletry, 20; dichtwurk, 17; berneboeken, 28 en ferskaat, 35.

Belletry
Yn dizze rubryk moat alderearst neamd wurde de spitigernôch postúm ferskynde autobiografyske roman fan Ypk fan der Fear *In fatsoenlik famke.* It genre is seldsum yn Fryslân. Mei mear "rjocht- en sljochtwei" skreaune autobiografyen as *De besleine spegel* fan Fedde Schurer en *Dêr't de woartels lizze* fan Anne Jousma hat *In fatsoenlik famke* mien, dat it behalve in oprjochte en iepenhertige beskriuwing fan de ûntjouwing fan de skriuwster, fan lyts bern oant jonge frou, ek in trochlibbe byld jout fan it gea en it (geastlik en sosjaal) fermidden dêr't hja yn opgroeide. Ek postúm moasten ferskine *Ruerd Romkes* fan Hoatse de Jong, *De Rûge en oare seedykster ferhalen* fan Sybrand Tsjeards Rinia en *Heidens út it fean* fan H. Hoogeveen. Tsjinoer it gemis fan dizze Fryske skriuwers steane in témanûmer fan *Hjir,* dat ûnder de titel *Hjirre!* jonge ferhalen, foar in part fan noch ûnbekende skriuwers joech, in debút yn eigen behear fan Anne Hiemstra mei *De keningsfûgel* (in mear moedich as slagge ûndernimmen) en in earste bondel Fryske sketsen *Sa binne sokke dingen* fan de út Snits ôfkomstige, mar meast yn it Nederlânsk publisearjende Lize Stilma.
Hylke Speerstra foege mei *Op redens oer* oan syn rige bewurke ferhalen fan minsken út bepaalde fermiddens in boek oer reedriders ta. Fan syn keatsersferhalen *Kening op sokken* kaam in twadde printinge út. De *Keatsroman* fan Piter Boersma, dy't de kompetysjesport en de ynfloed dy't dy hat op de spilers sa'n hiele simmer lang, sintraal stelde, fûn – grif omt it boek mei dit abstrakte útgongspunt wat te min in echte roman wurden wie – minder lêzers. Better ferkocht (mar dan prate wy fansels oer wurk yn in folle populêrder genre) waard de ferhalebondel *De wrâld is rûch* fan Rink van der Velde, dy't foar takomme jier wer in roman oankundige hat. Op it mêd fan de

Wumkes.nl

oersettings levere Sybe Krol knap wurk mei *Tramkondukteur yn Chicago en oare ferhalen* fan de Noar Knut Hamsum, wylst Ida Bouwhuis-Minnema it oandwaanlike *De sniegoes* fan Paul Gallico yn it Frysk oerbrocht. *Dokterom,* Wouter van Riesen syn "libbensroman fan dokter Eeltsje Halbertsma en Bauckje Fockens", krige troch E. S. de Jong nei mear as tritich jier einlings in oersetting yn de taal dy't de haadfiguer sa heech set hat yn syn wurk. De Halbertsma's soene it nammers wurdich wêze, dat der nochris in bettere histoaryske roman oer har skreaun wurde soe.
Durk van der Ploeg publisearre yn 1984 net allinne in nije – wat ûnwêzentlike – roman *De dei lûkt nei de jûn* oer it op ierde ferskinen fan in ingel en de reäksjes fan in doarpsmienskip dêrop, mar ek in tige sfearfolle, yn in behearske styl skreaune novelle *De winter komt,* dy't jin syn earste roman *In man en in minske* wer yn 't sin bringt. Dizze novelle mei grif ta de literêre hichtepunten fan 1984 rekkene wurde.
Anne Wadman bewurke syn roman *De oerwinning fan Bjinse Houtsma* en skreau in nije – *De verkrachting* – yn it Nederlânsk. Datselde fertoande ek de hjirboppe al neamde auteur fan *De Friezen en hun taal,* Lieuwe Pietersen, mei syn romandebút *Femke B.* By de KFFB ferskynden yn dit jubileumjier fierder noch *Bindert fan de blomkeboer* fan H. Y. de Vries, *Hylkje* fan H. Heeringa-Seepma en *It daget yn 'e dize* fan J. Th. Hoogstins.

Dichtwurk
Yn de rubryk dichtwurk kin foar 1984 in tal opmerklike útjeften sinjalearre wurde. Dêr is alderearst de bondel *Yn hâlders hân,* dêr't Freark Dam by gelegenheid fan syn sechstichste jierdei en op fersyk fan de útjouwers Bosch en Keuning en De Tille, de nei syn eigen betinken moaiste en gaadlikste "Fersen fan doe en no" foar útsocht hat. Dan moat neamd wurde it debút *Skûl by hânklit* fan Geart fan der Mear, dêr't it predikaat "knap" it bêste fan werjout hoe't syn poëzy op de lêzers oerkomt, de twadde bondel fan Baukje Wytsma, *It blau fan de hortinsje,* dy't in ferbreding en benammen ferdjipping sjen lit en in bibliofyl útfierde samling oersette fersen fan Douwe Tamminga (dit jier 75 wurden), dy't ûnder de titel *Bûnte risping* útkommen is by In de Bonnefant. De oersetting fan deselde dichter fan E. A. Poe syn ferneamd fers 'The Raven" krige ek in weardige útjefte mei de oarspronklike tekst en in ynlieding fan Freark Dam. Under de titel *Pypkrûd* sammele Tsjits Peanstra (sechstich wurden) in stikmannich fan har gedichten. Dit bondeltsje kaam net yn 'e hannel.
Debutearjene dichters wiene fierder yn 1984 Villem J. Pytters mei *Befêzen teenzen en fielings,* Jac. Dykstra mei *Boppe in spande rêch,* Sjoerd Palstra mei *It seisde libben* en Froukje Annema-Noordenbos mei *Snypsnaren.* Himsels wakker gelyk – fleurich mei in earnstige ûndertoan – bleau Jan J. Bijlsma yn syn fjirde bondel *Machtich as de miggen en oare fersen.* Yn syn tredde bondel wie de produktive Eppie Dam noch altyd dwaande mei in ynheloperaasje: syn *Goddeleaze tiid* befettet gedichten út de jierren 1975/76. It is te hoopjen, dat er mei koarten sjen litte kin, wat er de lêste tiid makke hat. Noch folle fierder yn 'e tiid tebek lei de poëzy dy't yn 1984 bondele waard yn *Neiklank fan 't ferline.* Wurk fan de hast fergetten folksdichter Rintsje Klazes Zylstra, dy't hûndert jier lyn berne waard. H. Haringa skreau der in ynlieding by. "Still going strong" wiene de dichters

Wumkes.nl

Jelle Kaspersma *(Sleatswâl fol krûden).* Adrie van Hijum *(Yntermezzo)* en Sybe Sybesma *(Op 'e rânne).* Fan alle trije ferskynde yn 1984 de twadde fersebondel.

Berneboeken

By de berneboeken itselde byld as de lêste jierren: in protte oersettings (tige moai, kleurich en fleurich útjûn) en mar in bytsje oarspronklik Frysk wurk. Dit jier mar leafst tweintich titels fan oersette boeken tsjinoer acht fan oarspronklik Frysk wurk. Yn dat ramt begruttet it ús nochris namstemear, dat in ynfrysk boek as *Afke's Tiental* fan Nynke fan Hichtum net allinne net yn it Frysk skreaun is, mar ek al lange jierren net mear yn Fryske oersetting te krijen is. De Hollânske útjefte belibbe yn 1984 de 46e printinge! De skriuwers fan berneboeken en "bakfisk"-romans fan Frysk komôf lizze nammers dochs noch altyd goed yn 'e Nederlânske merk.

Hawwe wy by de measte oersette boeken it gefoel dat it wol goed is, dat hja der binne omt der no ienris ûnfoldwaande oarspronklik Fryske skreaun wurde, der binne ek oersettingen, dêr't wy tige wiis mei binne. Ien dêrfan wie grif wol it prachtich útjûne boek *Ferhalen en mearkes* fan Hans Christian Andersen yn de rike (neffens guon lykwols wat âldfrinzige en foar bern minder goed te begripen) 'hertaling' fan D. A. Tamminga. Fierder falt op, dat der njonken prachtige natuerboeken foar bern ek hyltyd mear berneboeken komme oer maatskiplike problemen as skieding en adopsje, dêr't bern hjirre ek mei te krijen hawwe kinne. It is in goed ding, dat hja ek dêroer dan yn 'e eigen taal lêze kinne en dat it Frysk net allinne brûkt wurdt foar nostalgyske ferhalen oer eartiids.

Oarspronklik Frysk wiene yn 1984 de útjeften fan *Fytmannefiten* fan Anny de Jong, *Bargebiten* (skreaun foar bernetoaniel) en *It slot yn 'e sleat* fan Froukje Annema-Noordenbos, *Fjouwer op it spoar* fan Tsjalling fan Wolsum en J. J. Plantinga syn *Warke Hazze nei 't lân fan frede.* Der kamen tredde printingen út fan H. Twerda syn *Fan eigen hiem* en Jant Visser-Bakker har *It spoek by de mole.*

Ferskaat

Ta it bûnt ferskaat dat de Fryske boekemerk yn 1984 opsmiet, kinne ek de learmiddels rekkene wurde. Foar it fuortset ûnderwiis kaam der in nije blomlêzing ûnder de titel *Hofkesjonge,* besoarge fan A. Riemersma en W. Wellinga. Foar de diplomalearders in twadde wersjoene werprintinge fan A. Zantema syn skiednisboek *Eartiids Notiids* en ta beslút foar akte-studinten fan S. T. Hiemstra de 'Leargong foar it didaktysk foech fan de Afûk', opdroegen oan Rindert Straatsma: *Lesjaan.* It Lauwerscollege te Bûtenpost joech by gelegenheid fan it tsienjierrich bestean in blomlêzing fan ferhalen en gedichten (mei yllustraasjes) fan learlingen út. It wiist foar it Frysk net sa bêst dat yn dizze aardige bondel *Mijn refrein is anders* allinne trije Fryske fersen fan âldlearling Melle Dotinga opnommen binne en mar ien Frysk ferhaal fan Eelkje Tuma.

De Fryske ferdivedaasjekeunst waard yn 1984 kreatyf en 'rekreatyf' ferrike mei twa útjeften: Rients Gratama bondele yn *Fryslân is in hierhûs* syn aardichste kabaretteksten en gedichten en S. J. van der Molen beskreau 65 jier Frysk Winterjûnenocht yn *"En ús Harke mei syn kleare kop".* Behalve in wiidweidich oersjoch fan it earste en it twadde tiidrek mei karakterisearringen fan de wichtichste meidoggers jout dit boek tal fan yllustraasjes en in blomlêzing út de po-

Wumkes.nl

pulêrste foardrachten. Gratama syn boek wie al wer it fyftichste yn de Gurbe-rige fan de Friese Pers. In dûbeld feestlik boekje dus.
Wichtich wie it ferskinen fan de twadde printinge fan K. A. Rienks en G. L. Walther har *Binnendiken en slieperdiken yn Fryslân,* in sûnt lang útferkocht rekke útjefte út 1954, yn 1947 troch de Fryske Akademy bekroand as de weardefolste ynstjoering foar de yn 1942 útskreaune priisfraach. Frou D. Rienks-Wallinga hat de twadde printinge mear as in nij foarwurd meijûn. Sûnder har rynske stipe hie it boek, dat noch altyd as it standertwurk oer de Fryske wettersteatsskiednis beskôge wurdt, der net wer komme kinnen.
Histoaryske, mar ek literêre betsjutting hat de Fryske proazaoersetting mei in wiidweidige ynlieding dy't de beide Grinzer studinten Jelle Krol en Popke van der Zee makke hawwe fan it Aldingelske epos *Beowulf.* De lêste tiid is in groeiende belangstelling te fernimmen foar it iere soasjalisme. Foar histoarisi en sneupers op dit mêd kin it fan belang wêze te witten dat J. Frieswijk en G. de Vries in *Lytse bibliografy fan soasjalisme en arbeidersbeweging yn Fryslân, 1850-1980* gearstald hawwe, foar oaren faaks dat de genealogyske neilitenskip fan R. S. Roorda beskreaun is troch H. Bierma en G. Blom en dat Roel Falkena syn Warns-rede oer *Selsbestjoer foar Fryslân* yn 1984 printe is. Jaap Wolthuizen joech by de AFUK wer in stikmannich puzzelboekjes út foar de leafhawwers fan *Harsenskrabje*(n).
Nei't de Oekraynske professor Yuri Zhluktenko ferline jier *De Fûke* fan Rink van der Velde oerset hie, hat er de smaak te pakken krigen: mei A. V. Dvuczhilov hat er yn it Russysk in grammatikaboek foar it Frysk skreaun, dat yn 1984 te Moskou útjûn is *(De Fryske taal);* yn it Oekraynske tydskrift *Vsesvit* joech er mei syn dochter Olga in skôging oer de Fryske literatuer mei oersettings fan Fryske poëzy.
Op it mêd fan de poadiumkeunsten wie der yn 1984 foar de Friezen hiel wat te belibjen. Tryater brocht mei grut sukses it dramatisearre libbensferhaal fan Piter Jelles Troelstra, skreaun troch Piter Terpstra op 'e planken en dêrnjonken *Twa froulju* mei teksten fan Hylkje Goïnga, Tsjits Jonkman, Akky van der Veer en Baukje Wytsma. Rients Gratama spile *Yn it Frysk is it folle moaier* mei ideeën fan Jan Bijlsma en teksten fan Douwe Tamminga, Teake Hoekema en de kabaretier sels. Foar har programma *Simmerdyk 71* brûkten Leny en Leo Dykstra teksten fan de lêste.
Inez Timmer (fan Irolt, sis mar) liet yn *Sykjend om wurden* sjen en hearre, dat in Frysk chansonprogramma gjin contradictio in terminis is. Oare muzikanten, de groep Kneppelfreed, makken in Fryske spylfilm, yn kleur en mei lûd: *Afflictio spiritus.* Oan 'e ein fan dit ferskaat moat noch ferteld wurde, dat wy dit jier ôfskie nimme moatten hawwe fan Auck Smit-de Boer, foardrachtskeunstenaresse en skriuwster fan koarte ferhalen en in roman.

Prizen
Dit jier foar it earst waarden de nije provinsjale literatuerprizen útrikt: de Fedde Schurer-priis oan debutant Willem Verf, wylst de Obe Postma-priis dy't postúm oan Gerben Brouwer takend wie foar syn oersettings oan syn widdo oerhandige waard. Fierder wie yn 1984 de Bergveld-pries foar Johan Veenstra foar syn twadde roman *Naachs goelen de honnen,* de Lutineprijs – ek foar literêr wurk diskear – foar Tiny van Noord-Bos har bondeltsje ferhalen en gedichten *De Noarde-wyn is altyd kôd,* útbrocht by gelegenheid fan it fyf-

Wumkes.nl

tichjierrich bestean fan *De Toer,* it blêd fan de Terschellinger Club te Amsterdam en de Kulturele priis fan de gemeente Gaasterlân/Sleat foar Tjipke de Jong fan Sleat. Sjoerd Leiker (dit jier 70 wurden) krige de Piter Jelles-priis. Fan it rekord tal ynstjoerings foar de Rely Jorritsmaprizen waarden in gedicht fan Pier Boorsma en ferhalen fan C. Koolstra, S. Krikke, M. van Ommen-Kuiper en D. van der Ploeg bekroand.

Tydskriften
It jongereinnûmer fan *Hjir* is al by belletry neamd, mar ek de oare tydskriften kamen mei spesjale en nijsgjirrige nûmers. *Trotwaer* stalde in Van der Leest-nûmer gear út de ynliedingen dy't de ferskate sprekkers foar it Literêr-histoarysk Wurkferbân hâlden hiene oer ferskillende aspekten fan it wurk fan dizze skriuwer. Dick Eisma publisearre yn *De Pompeblêden* in rige aardige artikels oer Fryske berneliteratuer, *De Gids* joech omtinken oan Josse de Haan en *Fryx* û.o. oan Trui Jentink. Dat 1984 ek *1984* wie, it jier fan Orwell, die bliken út it *Ein*-nûmer fan *Trotwaer* en it rampenûmer fan dizze selde *Vrije Fries.*

Monumentenzorg

S. ten Hoeve

Wat de monumentenzorg betreft liet het rijk Friesland in 1984 in feite geheel links liggen. Op een subsidietoezegging voor de kerk van Oosterend na zijn uit het normale budget van het ministerie van WVC nauwelijks subsidies voor restauraties gegeven. De stichting Alde Fryske Tsjerken kreeg haar vaste jaarlijkse budget en uit de fondsen voor restauraties in beschermde stads- en dorpsgezichten kwamen subsidies voor woonhuizen, maar verder kwam er – zoals trouwens al enkele jaren lang – amper geld van WVC ten goede aan Friese monumenten. En dat terwijl onze provincie de meeste monumentale kerkgebouwen en de meeste beschermde stads- en dorpsgezichten telt en er in andere provincies wel rijksgeld terechtkomt. Het is onbegrijpelijk dat het provinciaal bestuur geen aktie onderneemt tegen de veronachtzaming van de Friese monumenten door het rijk.
Dat er op restauratieterrein toch nog iets gebeurde is te danken aan de warwinkel van werkgelegenheidsverruimende maatregelen en vrijwilligersprojekten. Beter iets dan niets, maar het is onverantwoord dat restauratiewerk, dat een groot vakmanschap vereist, moet worden uitgevoerd door soms zeker gemotiveerde, maar onervaren werklui, terwijl vaklui moeten worden ontslagen en bedrijven met restauratie-ervaring niet kunnen blijven bestaan.

Overheidsgebouwen, weldadige instellingen etc.
De restauratie van het Provinciehuis vond voortgang, de Statenzaal kon reeds weer in gebruik genomen worden. De rigoureuze vernieuwing van het voegwerk van de in het complex opgenomen achttiende-eeuwse gevel van de vroegere openbare leeszaal riep kritiek op. Jammer dat de oude roedeverdeling van de vensters in deze gevel niet werd hersteld.
In Leeuwarden ondergingen het neogotische postkantoor en de omvangrijke kazerne uit 1829/1860 een restauratie; de kazerne kreeg een woonbestemming. Het St. Anthonygasthuis werd op de monumentenlijst geplaatst, maar of het behouden kan worden is nog

Wumkes.nl

onzeker. Het voormalige diaconiearmenhuis te Franeker werd een prooi van de vlammen. In Haskerdijken werd een vroeg-negentiende-eeuws schooltje afgebroken.

Klokkestoelen, torens, kerken, orgels, kerkhoven

De na de laatste oorlog verdwenen klokkestoel van Dijken is weer opgebouwd. In Eesterga en Follega ondergingen de klokkestoelen ingrijpend herstel, terwijl die van Boyl werd vernieuwd. Ook de drie klokken van Wijnjeterp kregen een nieuwe behuizing. Bij blikseminslag ging de torenspits van Hommerts verloren. Gemeentebesturen lieten herstellingen uitvoeren aan de torens van Augsbuurt, Bolsward, Deinum, Driesum en Lemmer. In het kader van "Bouwen werkt" liet Dongeradeel de toren van Wierum restaureren en het geld dat daarbij overbleef kwam de toren van Raard ten goede. Zo kon Achtkarspelen de toren van Surhuizum herstellen met geld dat bij de Drogehamster torenrestauratie was overgespaard. De koepel van Witmarsum werd onderhanden genomen. Plannen voor restauratie van de "lange skraits" van Cornwerd (1898) liggen klaar, maar het geld niet. Als het niet gauw komt zou instorting de restauratie wel eens overbodig kunnen maken. De torens van Nijland en Rinsumageest raken er ook steeds slechter aan toe. Zou Dantumadeel blijven bij haar weigerachtigheid om haar eigendom van de toren van Rinsumageest te erkennen? De Vereniging van Kerkvoogden in Friesland liet een rapport maken over de eigendomssituatie van kerktorens en klokkestoelen en daarna bleek dat van de 349 objecten 128 door burgerlijke gemeenten zijn erkend als hun eigendom en 221 niet. Van die laatsten zijn er 195 in beheer bij kerkvoogden, 25 bij stichtingen en één bij een partikulier. Franekeradeel liet restauratieplannen maken voor de door de voormalige gemeente Baarderadeel als haar eigendom erkende torens van Firdgum, Oosterbierum, Sexbierum en Tzummarum.

De afbraak van de door L. de Goed in 1898 ontworpen "adelskerk" van Oud Beets betekende het verlies van een markant gebouw in rijke neo-renaissancestijl. Sloop van de kerk van Gorredijk (1683) ligt in het verschiet. De in 1892 ommetselde kerk van Offingawier verzakte en scheurde; herstel wordt voorbereid. De stichting Alde Fryske Tsjerken liet de kerken van Schalsum en Terband onder handen nemen. Een dorpsstichting probeert met vrijwilligers de kerk van Poppingawier te herstellen. De stichting tot behoud van kerkelijke gebouwen bewerkstelligde dat met toepassing van werkgelegenheidscheppende maatregelen de kerk van Herbayum wordt opgeknapt. Vrijwillige restaurateurs vonden in de kerk van Lemmer op het plafond in goud uitgevoerde sterrenbeelden en geschilderde wolken en vogels, zoals die verder alleen in Oldeboorn voorkomen. Er is nog geen geld voor de restauratie. Zeldzame protestantse muurschilderingen van rond 1600 in de kerk van Dantumawoude werden wel gerestaureerd. Bij het herstel van kerk en toren van Wirdum is een compromis gevonden tussen de negentiende-eeuwse inrichting en hedendaags (liturgisch) gebruik. Zeer geslaagd is de eerste herstelfase van de door Cuypers ontworpen roomskatholieke St. Martinuskerk van Sneek.

De belangrijkste orgelrestauratie was die van het waardevolle instrument van A. van Gruisen uit 1803 in de kerk van Marssum. Ook het orgel van Lekkum, daterend uit 1828, maar met ouder pijpwerk, is stijlvol gerestaureerd. Vrijwilligers werkten aan de kas van het or-

Wumkes.nl

Het Amelandshuis te Leeuwarden twee jaar voor de val. (foto Leeuwarder Courant; Foto-archief Prov. Frl.)

gel van P. J. Radersma in Metslawier (1816) en andere vrijwilligers restaureerden en herplaatsten het negentiende-eeuws snijwerk aan de zeventiende-eeuwse orgelkas in Dokkum. De Drachtster Zuiderkerk kreeg het Maarschalkerweerdorgel uit de kerk van Oud Beets.

Huizen, straatmeubilair, vaarten, bruggen, sluizen etc.
Niemand had het meer verwacht, maar het Waling Dijkstrahuis in Vrouwenparochie is toch nog gerestaureerd. In Sneek konden twee woonhuizen aan het Hoogend bij de Waterpoort en een buurtje aan de Koopmansgracht onder auspiciën van de stichting Oud Sneek worden opgeknapt. Jammerlijk was in Leeuwarden het teloorgaan van het Amelandshuis, waarvan na vernieling en brandstichting waardevolle zeventiende-eeuwse fragmenten in de puincontainer belandden. Dorpsvernieuwing was er in Ee, Morra, Oosterend en Rien. De bruggen in Rien en bij Hemrikverlaat, de zakkendragerspijp en de loopbrug over de Noorderhaven in Harlingen en de draaibrug bij de Doelhof in Oldeboorn werden gerestaureerd. In de steden is voortvarend gewerkt aan de herinrichting van de openbare ruimte, maar soms was de ijver zo groot dat een druk straatbeeld met veel variatie in kleuren straatsteen, paaltjes, bloembakken en lantaarnpalen ontstond. Te grote uniformiteit van de straten in de steden en van de steden onderling is daarbij blijkbaar moeilijk te vermijden.

Bedrijfsgebouwen
Er was aktie voor behoud van de karakteristieke schoorsteen van de steenfabriek in Oostrum. In de dorpskern van Marrum zal één van de zeldzaam wordende boerderijrestauraties worden verricht. Molens bleven objecten van liefde en zorg. In het provinciaal beleidsplan 1985-1989 wordt een nieuwe subsidie aangekondigd: die van maal- en draaigeld. De korenmolen van Makkinga is gerestaureerd, de herbouw van de houtzaagmolen in Birdaard is begonnen en de

Wumkes.nl

korenmolen te Wolvega kreeg z'n tweede maalstoel weer. Hersteld werden de watermolens in de Puollen bij Dronrijp, Lonjé onder Bolsward en die te Kollumerpomp. De Vogelhoeksmolen uit Hemelum verrees in oude glorie in het Zuiderzeemuseum in Enkhuizen. Bij Koudum komt een Sneker spinnekopmolen, terwijl bij deze stad de Geeuwpoldermolen zal worden gerestaureerd.

Literatuur

Van drs. Herma M. van den Berg en enige mede-auteurs verscheen weer een monumentaal boekdeel in de serie Monumenten van Geschiedenis en Kunst, namelijk *Dantumadeel.* De uitvoerigheid en de degelijkheid van het werk, dat met name voor gespecialiseerde "kenners" van belang is, doet ons uitzien naar het toegezegde deel over Kollumerland. Over de monumenten daar gaf de stichting Oudkollumerland, het door Peter Karstkarel geschreven boek *Bouwkunst in Kollumerland* uit; het is bestemd voor een breder publiek. Ds. G. S. Groenveld en R. Bosgraaf schreven bij het tweede eeuwfeest van twee monumenten in Burum het boekje *Geschiedenis van de kerk en molen overbrugd.* De stichting MAF gaf twee rapporten uit, namelijk *De Kroon en andere villa's aan de Sophialaan te Leeuwarden* door J. P. Lichthart en de *Prins Frederikkazerne te Leeuwarden* door Robert Mens en de Koöp. Architectenwerkplaats Groningen. De stichting publiceerde boeken over *De Sint Bonifatiuskerk te Leeuwarden* door drs. A. Monna en *De Sint Martinuskerk te Sneek, gotische vormen in negentiende-eeuwse bezieling* door Sible de Blaauw. Voor de Stichting Alde Fryske Tsjerken schreef S. J. van der Molen over *Friese kerk in Friese sagen*, F. A. van Liere jr. over *De kerk van Uitwellingerga, de negentiende-eeuwse aanwinst van de stichting* en P. A. Verschoor-van der Werf over *Het meubilair in de kerk te Kimswerd.* De doctoraalscriptie van G. Verhoeven over *Luidklokken in Friesland voor 1650* vindt mogelijk een uitwerking in een dissertatie. Victor Timmer signaleerde in de Publikaties van de stichting Oude Groningse Kerken in Oosternieland een kabinetorgel uit 1805 van de Leeuwarder orgelbouwer Albertus van Gruisen, wiens portret in de windlade werd gevonden. In De Mixtuur schreef A. Fahner over *Het Dokkumer orgel in de negentiende eeuw* en J. D. van der Meer over *Jan en Pieter Radersma, orgelmakers te Wieuwerd*, terwijl A. J. Gierveld in *Een niet gerealiseerd orgelontwerp voor de Oude kerk te Amsterdam* aantoonde dat een in Engeland opgedoken achttiende-eeuws ontwerp van een orgelfront van de hand van Jakobus Boelen door Chr. Müller is gebruikt voor de bouw van het orgel in de Grote kerk te Leeuwarden. De *Menno Simonskalender* gaf afbeeldingen van orgels in Friese Doopsgezinde kerken. Genoemd moeten nog worden het boekje van H. Vellinga *De restauratie van de Statenzaal* en een degelijk en fraai geïllustreerde monografie van drs. L. P. Mulder-Radetzky en B. H. de Vries over *Groot Terhorne* te Beetgum, die de gelijknamige tentoonstelling in het Leeuwarder Rijksarchief begeleidde.

Geschiedenis

J. J. Huizinga

Hoezeer herdenkingen aanleiding tot geschiedschrijving geven, toont het aantal publikaties over Harlingen dat het 750-jarig bestaan heeft gevierd. Ze zijn samengesteld en geschreven door en voor liefhebbers. T. Marseille stelt in *Harlingen, de vermaerde zeestad* de bloeitijd, de zeventiende eeuw, centraal. Rond de economische ge-

Wumkes.nl

schiedenis stoffeert hij de voorbije tijd met velerlei aspecten van het dagelijks leven. Het verhaal is gebaseerd op onderzoek in bronnen en archieven, maar pretendeert niet meer te zijn dan een vluchtige verkenning. Deze heeft dan ook kunnen plaatsvinden binnen een honderdtal bladzijden, inclusief illustraties en bijlagen. T. W. Dekker en C. Nielsen hebben wel de gehele periode van Harlingens bestaan bestudeerd voor hun *Kasteel* (op de omslag staat: Kastelen), *kerken, kloosters . . . Kerkgeschiedenis van Harlingen en Midlum.* Het rijk geschakeerde kerkelijk leven is ingebed in de sociaal-economische en politieke omstandigheden. De auteurs hebben met liefde voor het onderwerp geschreven en laten een breed publiek meegenieten van het wel en wee van zijn vroegere stadgenoten. Na elk hoofdstuk zijn een verklarend woordenlijstje, archiefplaatsen en literatuuropgave toegevoegd. Dan zijn er twee kijkboeken, S. van der Woude, *Harlingen toendertijd* en F. Drost, *Harlingen in woord en beeld.* O. Schutte heeft in *De wapenborden te Harlingen* een inventarisatie van dertien borden uit de periode 1766-1890 vervaardigd. K. de Vries ten slotte heeft in twee bladzijden de totstandkoming van het stadsrecht beschreven, "It Hollânske stadsrjocht foar Harns fan 1398".

Dit artikeltje is één van de vele in *Miscellanea Frisica*, de eerste in een nieuwe serie Friese studies van de Fryske Akademy. De bundel is aangeboden aan de scheidende hoogleraar H. T. J. Miedema te Utrecht en bevat bijdragen van 46 auteurs. Onder hen H. Halbertsma over de begrenzing van het Friese koninkrijk (Teisterbant), J. F. de Cock over Frankische rijksgroten in Friesland, Rolf Renner jr. over Friesland en zijn inwoners in de midden-Engelse literatuur, Jo Smit over het raadsel Meslâns en Jac. Jansen over de vraag of er een klooster gestaan heeft in het Warkumer Fjild.

Omdat *Ljouwerteradiel* bestemd is voor een brede lezerskring, heeft G. Abma gekozen voor een beschrijvende en inventariserende aanpak. Dit heeft een kaleidoscopisch beeld opgeleverd dat in een algemeen deel en een van de dorpen afzonderlijk nog is onderverdeeld. Het register (van Sj. Abma-Bakker) biedt vele ingangen tot de kleine en grotere geschiedenis die telkens opnieuw per onderwerp en dorp loopt van het verste verleden tot het uitgebreide jongste verleden. *Pleatslike Skiednis* (Ph. H. Breuker, P. Nieuwland en D. Nota ed.) is de eerste uitgave in een nieuwe reeks van de Fryske Akademy die op sobere wijze de vruchten van onderzoek op het gebied van lokale geschiedenis toont. In dit deeltje treft men een minutieus onderzoek aan van A. Heeringa over de Zwettewei (Skearnegoutum), van B. H. de Vries over de geschiedenis van het slot Jagtlust in Oudeschoot en van P. Nieuwland die van Bennemastate te Hurdegaryp. Ph. H. Breuker levert een bijdrage tot een kultuurhistorisch beschrijvingsmodel van het landschap in de Greidhoeke, een lijst van bijnamen voor plaatsen en inwoners van Friesland en de registers van aanbreng in 1511 van Sleat en Wikel.

Heel fraai uitgegeven maar zonder pretentie is *Leeuwarden, een beeld van een stad* waarmee P. J. de Groot, G. P. Karstkarel en W. H. Kuipers de hoofdstedelingen in de stemming brengen voor de viering van een zevenhonderdjarig bestaan. Dertig losse grepen hebben een aangenaam lees- en kijkboek opgeleverd. *De geschiedenis van Noordwolde* is bijzonder omdat Titus de Boer (tekst) en Andries Meijer (foto's) aan het werk van plaatselijke amateurs vorm hebben gegeven. Ook hier is het beginpunt de prehistorie en valt de nadruk op de laat-

Wumkes.nl

Voorplat van De zaak Hogerhuis, ontworpen door Wim de Vries (Friese Pers Boekerij, Leeuwarden).

ste tijd, dit alles in veertig bladzijden tekst. Geheel op de kijker ingesteld is *Fan Galama oant gemeente Himmelumer Aldefurd* dat Gerhard Koopmans heeft samengesteld ter gelegenheid van de opheffing van de gemeente. De eerste vijftig jaar geschiedenis van Heerenveen heeft Rudi Boltendal beschreven op grond van de gemeenteraadsverslagen. Goed merkbaar in zijn *De Heeren en de Anderen* is zijn hoedanigheid van journalist en medespeler.
Johan Frieswijk en Hans Sleurink geven in de titel *De zaak Hogerhuis, "eene gerechtelijke misdaad"* duidelijk aan tot welke conclusie hun hernieuwde onderzoek heeft geleid. De aankleding van de zaak met schetsen over sociale omstandigheden rond Beetgum, rechtspraak, gevangenis en illustraties maken hun werk geschikt voor een grote lezerskring. Het is een correctie en aanvulling op D. U. Hannema's dissertatie; een afzonderlijke kritiek hierop wordt in het vooruitzicht gesteld, evenals een wetenschappelijk supplement. *Lutheranen in Friesland* (M. W. S. Cramer ed.) inventariseert en beschrijft in een losbladige, uit te breiden ringbandeditie allerlei wetenswaardigheden over de gemeenten in Harlingen en Leeuwarden van omstreeks 1650 af. De documentatiebladen zijn voorzien van foto's van gebouwen, orgels en kerkzilver. Aanzet tot een geschiedenis?
It Beaken bevat vele historische bijdragen. Naar aanleiding van het register van aanbreng van 1511 verricht J. R. G. Schuur peilingen naar de sociale stratificatie van het laat-middeleeuwse Leeuwarden.

Wumkes.nl

Als aanvulling op *Kostgongers fan de Hear* (H. Oldenhof en J. J. Kalma) signaleert hij een bericht uit de elfde eeuw over weerstanden tegen het christendom in Friesland. S. Lammers bericht over de verhouding van Smallingerland tot Oostergo in de middeleeuwen. Het ontstaan van Sneek en IJlst en ontginningen van het veen vindt men in een bijdrage van J. K. de Cock. H. P. H. Nusteling en Th. van der Weegen openen de weg naar het moeilijk te verkrijgen inzicht in het demografisch verloop van de bevolking in de periode 1655 tot 1794. Klaas Bakker peilt de politieke sfeer in Friesland ten tijde van Troelstra's revolutieaankondiging in november 1918. P. R. D. Stokvis schetst aan de hand van drie egodokumenten van Friese emigranten het leven rond 1900 zoals zij dat in Amerika verwoordden. De wat moeilijk te plaatsen vrijzinnig democraten hebben door M. K. Klijnsma een Friese variant gekregen van meer gerichtheid op de middenklasse, socialer van inslag en meer partij in de links-rechts verhoudingen dan bij de landelijke politiek het geval was. In drie afleveringen van *De Strikel* beschrijft Bertus Mulder hoe Troelstra's omstreden plaats in de Friese beweging gezien moet worden. Hij doet dit op grond van diens artikelen in tijdschriften.
A. van Dalfsen en P. Nieuwland zijn met hun vierde deel van de Quotisatiekohieren gevorderd van Kollumerland tot en met Leeuwarden. J. J. Kalma heeft zijn bibliografieën voor de Provinciale Bibliotheek onverdroten voortgezet. Zes deeltjes ervan zijn gewijd aan de Hogeschool te Franeker waarvan de oprichting het komend jaar herdacht zal worden.

Folkskunde

S. J. van der Molen

Dat dizze rubryk yn 1984 oerslein waard, wie gjin fersin of sloffens. Nee, der wie op dit mêd yn 1983 sa'n bytsje útkommen, dat it wie net de muoite wurdich en skriuw der oer. Aldergeloks hat 1984 wat mear publikaasjes opsmiten, dat no kin it wer wurde. Oars: it tal ûndersikers op it stik fan de Fryske folkskunde – ek al lizze wy de swetten frijwat út – kin gjin sprekken lije. It binne almeast bekende nammen dy't ek ditkear wer neamd wurde moatte. Dêr is alderearst dr. Jurjen van der Kooi, dy't al frijwat jierren benammen oer folksferhalen gear west hie, en dy't no de doctorsbul (mei lof) yn Grins yn ûntfangst nimme koe fanwegen syn mânske dissertaasje (702 siden: toemar!) *Volksverhalen in Friesland, lectuur en mondelinge overlevering, een typencatalogus* (Estrik nr. 63, Nedersaksische studies nr. 6). Dizze stúdzje mei gâns grafiken en kaartsjes hat ta doel: "a. het in Friesland verzamelde volksverhaal voor vergelijkend onderzoek toegankelijk te maken door middel van een bruikbare catalogus, geënt op een internationaal geaccepteerd classificatiesysteem; b. aan te tonen, dat het in deze catalogus verwerkte corpus volksverhalen zodanig betrouwbaar en representatief is dat het gebruikt kan worden om c. de specifiek Friese accenten in deze overlevering zichtbaar te maken, en d. een bijdrage te leveren aan de discussie over de geschiedenis en de continuïteit van het volksverhaal als oraal fenomeen, toegespitst op de relatie tussen de mondelinge en de schriftelijke overlevering."
Wel, dat ûndersiik koe dien wurde oangeande it bisteferhaal, it mearke, it kluftige ferhaal, it formulemearke en it net-klassifisearre ferhaal. It sammele materiaal moast tweintich persint fan ôffalle mei't it net betrousum wie, mar der bleauwen altiten noch 5726 nû-

Wumkes.nl

mers oer: dat wiene likefolle lêzingen fan 1016 ferskillende ferhaaltypen. It rike en nijsgjirrige skift fan de sêgen moast bûten beskôging litten wurde, al binne der doch noch in tal sêgen behannele lykas guon divelsteltsjes, in mennich leginden, de heinprôve, de Sunterklazepleats yn Iens en noch in mennich. De Fryske skriftekennisse hat yn it ferline gauris omtinken oan it folksferhaal jûn en Van der Kooi neamt dêrby in hiele rige nammen. Hy is dan ek fan betinken, de sammelders en bewurkers seagen de ferhalen benammen as "een belangrijk, oud en eerbiedwaardig Fries-eigen cultuurbezit" mei alle konsekwinsjes dêr fan. It ûndersyk hat ek dúdlik makke, dat it Fryske korpus by de mûnlinge oerlevering gjin lytse rol spile hat. Nei 1930 hat de folksmûle sa'n fyftich persint opsmiten. Dat dit dêrfoar safolle leger wie, soe taskreaun wurde kinne oan it feit, dat yn in earder tiidrek it folk gâns minder befrege wurden is, al hawwe J. H. Halbertsma en Waling Dykstra harren paad as sammelders wakker skjinmakke. Fan de nei-oarlochske samlingen hawwe benammen dy fan Dam Jaarsma (foar "Amsterdam") en dr. Ype Poortinga (foar de Fryske Akademy) Van der Kooi syn omtinken krige. Dat mar in stikmennich fertellers frâl Poortinga oan syn rike stoffe holpen hawwe, docht ek bliken. Ek giet de ûndersiker yn op de Fryske "kearn" yn de ferhaleskat, wylst er ek noch mei in aparte theory komt, te sizzen: it Fryske folksferhaal is optheden net sasear in oerbliuwsel fan in ienris gâns grutter "bestand", mar krekt oarsom it risseltaat fan in tanimmende alfabetisearring, dy't âlde ferhalen opromme, mar teffens hieltiten mear nije lêsstoffe oan it gehiel tafoege hat. Wol men ta beslút in sifer? No: oant 1980 binne der altiten sa'n 30.000 teksten sammele! No't it doch oer folksferhalen giet, moatte ek twa bydragen neamd wurde ta de earebondel-Miedema, *Miscellanea Frisica* (Ljouwert, 1984), te sizzen dy fan Van der Kooi: "Fan Aristoteles nei Adam Hurdrider (Ien en oar oer de relaasje genre-ferhaaltype nei oanlieding fan it teltsje oer de kjeldrige)" – it giet oer it âlde leagenteltsje fan de reedrider dy't yn wjek rydt, dat syn holle wurdt fan 'e romp skaat, mar fierderop rekket dy wer op syn plak – en fan Ype Poortinga: "Fertelmienskip en -gelegenheid op it Surhústerfean." De baas-ferteller Jan Hepkes Wouda (1862-1939) stiet yn it fermidden fan doarpslju, dêr't er op ûnderskate plakken syn teltsjes oan kwyt koe. At sokke fermiddens der ek mear west hawwe te uzes? Ja fansels: yn bûthuzen, by de brêge, op 'e hoeke fan in stege stie by 't winter altiten wol in tropke manlju te orearjen. Mar wie dêr wol in "leagenbaron" by lykas Wouda, dy't it grutste wurd hie?
In Frysk en Frysktalich debút makke de dokter (en doctor) N. M. Postema mei syn *Om 'e wivedei hinne* (Boalsert 1984, mar begjin 1981 al yn hânskrift ree), mei de ûndertitel: "kreambrûkmen yn 'e trije Fryslannen." Mei syn goed twahûndert siden en alve haadstikken jout it in nijsgjirrich en suver folslein oersjoch fan alles wat der mei berte en bern benammen yn it ferline yn ús Fryslân, East- en Noardfryslân gearhinget en -hong en dat yn sa'n lyts fjirtich paragrafen. It boek begjint mei de goedfrou en hâldt wat it algemiene part oangiet op mei in slok út 'e brandewynskop (Wivedei is in oar wurd foar kreambesite). It boek is ien grut kolleezje yn Fryske folkskunde, mar as de skriuwer op guon plakken it opnimt foar it wer ynfieren fan âlde kreambrûkmen – dat er de ûnfryske earrebarre roalje wol foar de holle beam of de Poppestien is fansels neat op tsjin –, rekket er wat op 'e doele yn 'e romantyk. Ik bin dan ek bang, dat syn oantrún (foaropwurd) oan âlden en dy harren âlden yn dit stik

Wumkes.nl

fan saken gjin fertuten dwaan sil.
It tredde Frysktalich boek yn dizze rige is *Keatserstaal,* fan Pieter Breuker, in pronkje fan in monografy, mei rjocht en reden útjûn yn de rige "Estrikken" fan it Frysk Ynstitút te Grins (nr. 62). Fansels giet it alderearst oer de taal (mei sa'n foech 1700 wurden en siswizen en krapoan njoggentich keatssprekwurden), mar it is likegoed in wichtige bydrage ta it skift spul en sport, dat fanwegen syn tradisjonele kanten ta de folkskunde rekkene wurde moat. Regels en tradysjes, techniken en wisânsjes wurde beskreaun en as sadanich fertsjinnet dit boek fan twahûndert siden in plak yn 'e literatuerrige (fan K. J. van den *A*kker oant en mei D. H. *Z*ylstra). Want ek de literatuer hat de skriuwer yngeand rieplachte. Net Frysktalich, ek net yn Skylger-Frysk, is skreaun: *Terschelling danst,* fan Elsche H. E. Korf-Schröder (Hilversum, 1983). Wy kinne koart om 'e hoeke om't it is in útwreide en ferbettere twadde printinge fan de publikaasje fan deselde skriuwster yn 1976, doe in útjefte fan de "Stichting Ons Schellingerland". Dêr sieten doe frijwat bonkjes yn, mar dy binne der no allegeare úthelle en sa is it wurkje (goed 130 siden, mei de bestaande dokumintaasjefoto's fan Paul Vogt) tagelyk in deskundich oersjoch èn in hantlieding ta de 32 dûnsen dy't op it eilân by de trije folksdûnsploegen yn 'e swang binne. Fansels ûntbrekke muzyk en (as dy der binne) de wurden net, wylst figueren de tekst taljochtsje. De wurden (fan 'e dûnsers optocht), binne faken Hollânsk, Skylgersk (ek Meslânzersk) en fan beide trochinoar, gauris fleurich en ek wolris (teffens) dûbelsinnich.
As earste nûmer yn de nije rige *Bydragen ta de pleatslike skiednis* is as nr. 628 fan de Fryske Akademy in samling losse artikels útkommen, dêr't foar ús doel de stúdzje "Skelnammen foar plakken en har ynwenners" fan Ph. H. Breuker fan neamd wurde moat. Op grûn fan argiven, literatuer en in eigen omfrage út 1981 binne hjir fan likernôch 250 plakken de skelnammen gearbrocht en fierders oangeande 25 plakken de bynammen fan de ynwenners en allyksa fan tsien "kriten". Meienoar binne it hûnderten, fan de "bargen" fan *A*asterein oant en mei de "toerfretters" en "fingerôfsnijers" fan *W*urdum. De boarnen begjinne al yn 1614 en binne oant en mei 1981 neisjoen. It is suver wat spitich, dat dizze folsleine (?) samling aventoer rint wat wei te wurden tusken de oare regionaal-histoaryske bydragen.
It is hjir ek it plak om te wizen op in lytse, mar tige yngeande stúdzje fan Kees van der Bijl yn *It Beaken* (nr. 1 fan 1983): "Koldyk en de Klabauterman", dy't neigiet yn hoefier it grutte fers fan S. Koldyk "It liet fan it skip", dêr't in dwerch, dy't by it skip heart, hakken opnimt as er fernimt, dat dit fuort op 'e earste reize al fergean sil. De skriuwer wiist der op, dat de "klabauterman" benammen foarkomt yn 'e Baltyske folkloare en him tinkt, Koldyk koe it motyf wolris fan in Fryske seeman dy't op it Baltikum (Eastsee) fear, trochkrigen hawwe.
De Vrije Fries (1983) falt de stúdzje yn op fan Marlies Boiten-Heijbroek, titele "Verhalende volkskunst". It binne oantekens oer it beskildere húsrie yn it Frysk Museum, benammen út Hynljippen. De skriuwster hat de stoffe mei soarch en stúdzje ûndersocht.

Wumkes.nl

Fries Genootschap
Fries Museum

Jaarverslagen 1984

Wumkes.nl

Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde

Beschermvrouwe H.M. Koningin Beatrix

156e verslag, over 1984

Het bestuur vergaderde vijf maal, als regel in het gebouw van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Friesland te Leeuwarden. Daarnaast waren er twee gemeenschappelijke bijeenkomsten van bestuursleden van het Genootschap en van bestuursleden en directeur van de Stichting Het Fries Museum.
In de op 25 april gehouden algemene ledenvergadering was de heer J. Efdée periodiek aftredend als bestuurslid. Hij werd bij enkelvoudige kandidaatstelling herbenoemd. In verband met het voornemen van voorzitter mr. K. J. van Douwen om tussentijds af te treden, had het bestuur de heer drs. A. C. Bosch te Leeuwarden kandidaat gesteld voor een bestuurszetel. Aangezien geen tegenkandidaat was ingekomen, werd hij bij enkelvoudige kandidaatstelling benoemd.
In september trad de heer Van Douwen af als voorzitter en bestuurslid. In zijn plaats werd als voorzitter de heer A. Bosma benoemd, zodat de samenstelling van het bestuur aan het eind van het verslagjaar als volgt was:

A. Bosma, Goutum, voorzitter (definitief aftredend 1985)
A. B. M. van den Elsaker, Leeuwarden, vice-voorzitter (aftredend 1986)
ir. J. Swierstra, Leeuwarden, secretaris (definitief aftredend 1985)
J. Efdée, Leeuwarden, penningmeester (definitief aftredend 1987)
drs. W. A. Bangma, Dokkum (aftredend 1986)
dr. A. J. M. L. Bomers-Marres, Leeuwarden (aftredend 1986)
drs. A. C. Bosch, Leeuwarden (aftredend 1987)
dr. K. Dijkstra, Suawoude (definitief aftredend 1985)
K. Sikkema, Leeuwarden (aftredend 1986).

De gemeenschappelijke vergaderingen van Genootschap en Stichting Het Fries Museum waren voornamelijk gewijd aan de herinrichting van het Fries Landbouwmusem. De stichting Aldfaers Erf was in het verslagjaar in de gelegenheid de buiten gebruik komende timmerfabriek van Schakel en Schrale (H.B.G.) te Exmorra te kopen. Deze stichting meende een passende bestemming aan dit pand te kunnen geven door het beschikbaar te stellen voor de herinrichting van het Fries Landbouwmuseum. Het bestuur van de Stichting Fries Landbouwmuseum ging op dit aanbod in. Het pand werd aangekocht en het wordt gereed gemaakt voor de museale bestemming met behulp van o.a. subsidies uit het I.S.P., van de provincie en van de gemeente Wonseradeel. Gepoogd wordt aanvullende geldmiddelen te verwerven voor de eigenlijke herinrichting van het museum.
De besturen van het Genootschap – het Genootschap is eigenaar van de indertijd op Stania state opgestelde collectie – en van de Stichting Het Fries Museum stemden met deze plannen in. Op voordracht van laatstgenoemd bestuur werd de heer J. D. van der Velde te Grouw door het bestuur van het Genootschap benoemd in het bestuur van de Stichting Fries Landbouwmusem. Tevens werd de heer R. J. Politiek te Kimswerd als zodanig benoemd. De heer W. Broersma te Achlum verliet het bestuur, terwijl de heer H. Tulp wegens ziekte het secretariaat tijdelijk overdroeg aan drs. P. Hemminga. Verdere bestuursleden zijn ir. J. Swierstra te Leeuwarden, voorzitter, en B. J. Fokkema te Peins, terwijl museumconsulent H. de Haan adviseur is. Een gedeelte van de bestaande collectie is inmiddels naar

Wumkes.nl

Exmorra overgebracht om daar te worden hersteld en aangevuld met jongere zaken. Er wordt naar gestreefd het museum omstreeks 1 mei 1986 te openen.
De lezingen vanwege het Genootschap trokken over het algemeen een goede belangstelling. Op 16 januari hield dr. Peter Harbison een lezing over "Treasures of Ireland, 1500 B.C.-1500 A.D.". Vijf dagen later vond een excursie plaats naar de gelijknamige tentoonstelling in het Rijksmuseum te Amsterdam en het Westfries Museum te Hoorn, waaraan 34 personen deelnamen.
Op 4 april hielden de heren J. Krol en P. van der Zee voordrachten over hun Friese Beowulf-vertaling, die kort daarvoor met subsidie van het Genootschap verscheen. J. Sevenster hield op 8 oktober een lezing over "Briefwisseling tussen Madrid en Lissabon over Friesland en Groningen", terwijl prof. ir. M. Gout op 5 november een voordracht met dia's hield over "Symboliek van de middeleeuwse gotische kathedraal in Frankrijk".
De commissie voor de binnenlandse excursies was voornemens in augustus een excursie te organiseren naar de tentoonstelling over Willem de Zwijger in het Prinsenhof en naar de Nieuwe kerk te Delft. Deze excursie en de verschijning van De Vrije Fries 1984 waren aangekondigd in het juni-nummer van het Fries Museum Bulletin. Doordat De Vrije Fries later verscheen dan de laatste jaren gebruikelijk was, moest de verzending van het bulletin uitgesteld worden, waardoor de excursie niet meer kon worden georganiseerd.
Op 28 december maakten enige leden gebruik van de gelegenheid de tentoonstelling over de state Groot Terhorne in het Rijksarchief te Leeuwarden onder leiding te bezichtigen.
Het Fries Museum Bulletin verscheen weer vier maal met in totaal 60 bladzijden. Hiervan vulde het Fries Museum ongeveer 16 bladzijden en de Federatie van Friese Musea en Oudheidkamers ongeveer 29.
In 1984 moesten helaas 46 leden wegens overlijden, bedanken of onbekend adres worden afgevoerd. Wegens contributieschuld moesten 38 leden worden afgevoerd. 56 nieuwe leden traden toe, zodat het Genootschap per saldo 28 leden verloor. Aan het einde van het verslagjaar telde het Genootschap derhalve 4 ereleden, 1607 leden (waarvan 3 buitengewone) en 13 begunstigers.
Het bestuur betuigt gaarne zijn dank voor de steun, ook in 1984 weer van verschillende zijden ondervonden.

De secretaris,
ir. J. Swierstra.

Wumkes.nl

Nieuwe leden

N. Bakker, Sneek
A. J. Balk, Sneek
W. T. Beetstra, Dokkum
drs. H. C. A. Berkhemer, Bolsward
T. Boltjes, Abcoude
F. A. Bottema ing., Bolsward
Jhr. H. A. M. van den Brandeler, Leeuwarden
P. Brandenburg, Akkrum
D. Ferwerda, Groningen
G. J. Fokkens, Winsum
T. van der Goot, Oenkerk
dr. Sj. Gerbrandy en G. Kornelis, Roodkerk
Y. Groothoff-Pollema, Menaldum
ir. E. B. Haag, Leeuwarden
J. Hilverda ing., Leeuwarden
D. Hulsinga, Leeuwarden
R. Hulsinga, Deventer
B. de Jager ing., Sneek
J. de Jong, Mantgum
T. de Jong, Harlingen
B. G. J. Käller ing., Mantgum
A. Kamstra, Leeuwarden
B. Kamstra, Weesp
W. H. Keikes, Grouw
R. Klooster, Jorwerd
A. Kraus, Leeuwarden
B. Kuipers, Sneek
J. H. Kuipers, Sneek
dr. J. A. Kuperus, Leeuwarden
R. Mud, Leeuwarden
J. van Noort, Bayum
P. W. Pietersen, Leeuwarden
H. H. Poppinga, Wommels
S. de Ree, Bolsward
W. J. H. Reitsma-Berends, Wageningen
A. N. Rusch, Nijmegen
J. v.d. Schaaf, Workum
I. J. Schreuder-Dijkstra, Leeuwarden
W. Schutter, Leeuwarden
dr. ir. J. Sevenster, Hechtel, België
J. Sikken, Leeuwarden
J. van Slooten, Amsterdam
E. Spanninga, Leeuwarden
ir. E. Steenbeek, Harlingen
J. D. van Steenbergen, Leeuwarden
P. Stellingwerf, Surhuisterveen
R. Strikwerda, Bayum
J. J. Straub-Aleva, Dordrecht
H. en B. Swierstra-Tijdens, Leeuwarden
D. J. Taselaar, Nieuwehorne
G. Terpstra, Mantgum
H. Tulp, Franeker
C. G. Venema, Mantgum
H. de Vries, Sneek
J. C. Weitenberg, Drachten
T. Zijlstra, Snakkerburen

Wumkes.nl

Stichting Het Fries Museum

Jaarverslag 1984

Op 10 augustus werd ten provinciehuize te Leeuwarden overleg gevoerd met de subsidiënten: ministerie van W.V.C. en Provincie Friesland. Ook thans kon nog niet definitief meegedeeld worden wanneer de zogenaamde subsidie-uitruil met betrekking tot de musea zal plaatsvinden. Het bestuur stelde zich op het standpunt dat het niet juist zou zijn af te wachten tot een dergelijke maatregel ineens afkomt. Integendeel, nu er een redelijke mate van zekerheid bestaat, dat de provincie als praktisch enige subsidiënt zal overblijven dient er reeds nu een bezinning plaats te vinden op de dan vast te leggen uitgangspunten. Daarom werd van bestuurszijde voorgesteld een commissie "Naar een nieuw *Fries Museum* beleid" in te stellen die ter zake met plannen en voorstellen kan komen. De samenstelling van de commissie zou zo breed mogelijk moeten zijn met o.a. vertegenwoordigers van landelijke organisaties op museumgebied. Op grond van het Eindrapport Museumprojekt Friesland (1981) zou de commissie vóór de zomer van 1985 verslag kunnen uitbrengen. Mede als gevolg van in de laatste maanden van 1984 gevoerd nader overleg is de installatiedatum van de commissie uiteindelijk voorzien op 31 januari 1985.

Het bestuur tekende bezwaar aan, krachtens de wet A.R.O.B., tegen het aan Provinciale Staten voorgestelde subsidiebedrag voor 1984. De Staten vergaderden op 27 juni over deze materie en verklaarden het bezwaar voor een deel ontvankelijk. Het bestuur ging vervolgens in beroep bij de Raad van State.

Naar aanleiding van een door minister Brinkman (W.V.C.) in een rede getrokken vergelijking, die naar onze mening geen steek hield, werd het museum van 26-29 juli spontaan omgeturnd in een "alternatief ponypark". Het publiek reageerde positief op deze aktie.

Directeur en adjunct-directeur bezochten op 5 april een door het provinciaal bestuur georganiseerde Informatica-dag. In een later stadium werd contact opgenomen met de Stichting Mardoc te Rotterdam, om te komen tot een automatiseringsplan voor de objectregistratie en de documentatie van het museum.

Een op korte termijn op te stellen rapport zal mede worden voorgelegd aan de commissie "Naar een nieuw *Fries Museum* beleid".

Ingevolge een initiatief van Gedeputeerde Staten werd de adjunct-directeur na herwaardering van zijn functie in een hogere rang geplaatst. Wij verwachten dat de daaruit voortvloeiende hogere kosten in het subsidie zullen worden opgenomen.

Het bestuurslid J. D. van der Velde werd als vertegenwoordiger van de Stichting opgenomen in het bestuur van de Stichting Fries Landbouw Museum, die thans plannen uitwerkt voor huisvesting van dat museum te Exmorra.

Het bestuur van de Stichting was op 31 december als volgt samengesteld:

drs. C. Vlas, voorzitter
mr. E. J. Kliphuis, secretaris
dr. S. J. Detmar, penningmeester
mevr. mr. H. N. Bogtstra-van der Zee
J. D. van der Velde
mevr. dr. A. J. M. L. Bomers-Marres
drs. W. A. Bangma.

Het bestuur vergaderde 10 maal.

Het totaal aantal bezoekers aan de door de Stichting beheerde musea bedroeg 41.333 (1983: 39.670).

Wumkes.nl

Fries Museum

Personeel

Het 25-jarig ambtsjubileum van de heer G. Elzinga, conservator van de archeologische afdeling, werd op 30 maart in aanwezigheid van zeer velen gevierd. In de grote zaal van de Kanselarij werd een symposium gehouden, waar vakgenoten onderwerpen in relatie tot zijn onderzoeksgebieden behandelden. Namens het bestuur werd hem een door de beeldhouwer Guus Hellegers vervaardigde persoonspenning aangeboden.

Op 30 mei werd een drukbezochte receptie gehouden ter gelegenheid van het afscheid van de heer J. Jonkman als conciërge. De heer Jonkman verliet de dienst op 65-jarige leeftijd na ruim vijftien jaar met grote inzet gefunctioneerd te hebben onder niet altijd even gemakkelijke omstandigheden.

De heer Hugo Kingmans maakte per 1 november gebruik van de v.u.t.-regeling, na ruim negentien jaar de educatieve dienst geleid te hebben. Zijn pionierswerk op educatief gebied in het Fries Museum vond onder meer erkenning in de benoeming tot ridder in de Orde van Oranje-Nassau. De onderscheiding werd hem tijdens een sfeervolle bijeenkomst opgespeld door de Commissaris der Koningin, de heer H. Wiegel. Een drietal sprekers behandelde onderwerpen rond het thema museum en publiek.

In de personeelsbezetting hadden de volgende veranderingen plaats. Vier museumassistenten verlieten de dienst: D. J. Elzinga, w.v.m. (werkzaam t/m 4 juni), H. Egberts, w.v.m. (t/m 30 november), J. Maurits, d.s.w. (t/m 21 augustus) en M. M. van Dijk, d.s.w. (t/m 15 februari). De heer J. Delgrosso, meubelmaker, werkte van 1 maart t/m 31 juli in de w.v.-maatregel en werd per 1 augustus op de I.S.P.-plaats benoemd, eerder bezet door de heer H. Reitsma, die per 1 augustus werd benoemd als concierge. De heer J. Stoelinga, meubelmaker, werd per 1 september voor halve dagen aangesteld in de w.v.-maatregel, de heer E. Wijnsma per 1 augustus als museumassistent voor 36 uur per week (w.v.). De heer S. Dijk, door ziekte lange tijd uitgeschakeld, gaf de wens te kennen t.z.t. part-time als vrijwilliger terug te keren.

Als volontairs werkten mevrouw H. N. Bogtstra-van der Zee (inventarisatie), mevrouw E. Schipper-van Weeren (schilderijencatalogus), mevrouw M. Visser (zilvercatalogus), E. Vroom (catalogus volkskunst) en Duco van der Eems (collectie schoolmuseum). In de textielafdeling werkten op vrijwillige basis mevrouw W. J. Niemeyer-Huysse en mevrouw E. A. Buitenhuis-van der Giesen.

De personeelsbezetting per 31 december 1984 was:
C. Boschma, directeur
J. A. Bosmans, conservator, adjunct-directeur
G. Elzinga, conservator archeologische afdeling
S. I. E. Wille-Engelsma, conservatrice textielafdeling (deeltijd)
G. Arnolli, conservatrice textielafdeling (deeltijd)
G. Elzinga, conservator prentenkabinet
M. R. Nauta, hoofd interne dienst
J. K. Eisen, medewerkster educatieve dienst (deeltijd)
S. Zijlstra-Dijkstra, administratrice
S. T. Postma, museumassistent
J. G. de Wal, museumassistent
R. H. Dol, museumassistent

Wumkes.nl

J. Mozes, toegevoegd medewerker: museumassistent
R. A. Steenhuis, toegevoegd medewerker: museumassistent
H. Reitsma, conciërge
J. Delgrosso, museumassistent (I.S.P.)
E. Wijnsma, museumassistent (W.V.)
J. Stoelinga, meubelmaker (W.V.)
D. M. Visser, assistent archeologische afdeling
G. Mensonides, typist archeologische afdeling (I.S.P.)
E. Kramer, archeoloog (I.S.P)
J. K. Boschker, veldassistent
K. J. Bekkema, toegevoegd medewerker archeologische afdeling
N. Manshanden, toegev. medewerker: magazijnbediende (deeltijd)
C. J. Bontekoning-Barendrecht, typiste-telefoniste (deeltijd)
J. van der Meer, typiste-telefoniste (deeltijd)
J. J. Mülschlegel-Kooistra, administratief assistente (deeltijd)
Th. Mercuur, medewerker tentoonstellingen (deeltijd) (I.S.P.)
M. Fokkema, medewerkster educatieve dienst (deeltijd) (I.S.P.)
F. Brinksma, encadrice (deeltijd)
J. Winselaar, uurwerkmaker
J. Walta, fotograaf (deeltijd)
W. F. Andringa, fotograaf.

Gebouwen
De bouwkundige en andere technische maatregelen om tot een besparing op energiekosten te komen, werden voltooid. De brand- en inbraakinstallaties in het Fries Museum, de Kanselarij en Fogelsangh state werden na advisering gerenoveerd. Door het Raadgevend Adviesburo Schreuder werd een onderhoudsplan opgezet voor alle technische installaties in het Fries Museum.

Werkzaamheden
Mevrouw Bogtstra voltooide de lijst van alle museumvoorwerpen die eigendom zijn van de Ottema-Kingma Stichting, een overzicht dat zich uitstrekt over ruim zestig jaar verzamelen. De lijst werd nog in het verslagjaar aan het bestuur van de Ottema-Kingma Stichting ter hand gesteld.
Een bruikleencontrole werd uitgeoefend in een aantal door gemeentelijke herindeling gewijzigde gemeenten, waar sommige gebouwen waar bruiklenen van ons geplaatst waren, een bestemmingsverandering ondergingen.
Een aantal stafleden besteedde veel aandacht aan de voorbereiding van de tentoonstelling "Rode en Blauwe wezen", in november gehouden ter gelegenheid van het 450-jarig bestaan van het Old Burger Weeshuis. De tentoonstelling was mogelijk dank zij financiering door het O.B.W.
Met de directeuren van een aantal in Leeuwarden gevestigde kunstbedrijven werd regelmatig overleg gepleegd om tot gemeenschappelijke belangenbehartiging te komen.

Textielafdeling
In 1984 had de textielafdeling veel te maken met tentoonstellingen, zowel intern als extern.

Wumkes.nl

Van de eigen collectie is dit jaar veel uitgeleend, voor belangrijke tentoonstellingen. In het speelgoedmuseum in Neurenberg is een keus uit de collectie Fries speelgoed tentoongesteld door mevr. Lydia Bayer; zij heeft diverse boeken gepubliceerd, m.n. over poppen. Het grote poppenhuis, Sminia state, heeft gepronkt op de tentoonstelling "Poppenhuizen oud en nieuw" in het Frans Hals Museum in Haarlem. In kasteel Rozendaal bij Arnhem is afgelopen zomer een tentoonstelling gewijd aan borduursels met als thema "kasteel". Hiervoor heeft het Fries Museum een schabrak (paardedek), enige kralentasjes en een merklap in bruikleen afgestaan. Verder zijn er voor de kruidententoonstelling in het Natuur-historisch Museum alhier o.a. enige voorwerpen van neteldoek uitgeleend en is er voor de tentoonstelling over Groot Terhorne in het Rijksarchief o.a. een gedenkdoek, afkomstig van de familie Thoe Schwarzenberg en Hohenlansberg, met de afbeelding van Wilhelmina van Pruisen en Willem V, uitgeleend.
In april-mei heeft in de straatzaal een tentoonstelling van huishoudtextiel plaatsgevonden, overgenomen van het Stedelijk Museum in Amsterdam, door ons aangevuld met enkele grote stukken. Naast de historische ontwikkeling van m.n. droogdoeken werd de rol van ontwerpers als Kitty van van der Mijll-Dekker, Chris Lebeau en M. C. Escher getoond.
Ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Bonifatiuskerk, kregen we het verzoek om een tentoonstelling te maken van paramenten (kerkelijke gewaden) en kerkzilver uit het bezit van die kerk. We hebben gekozen voor een zo breed mogelijk overzicht van de ontwikkeling van de vormen, funktie en symboolwaarden; daarbij hebben we geselekteerd op interessant borduurwerk.
Diverse malen is een beroep op de afdeling gedaan door scholen en andere groepen om lezingen te houden over o.a. kant en kinderkleding. Mevr. Wille heeft op de voorlichtingsmiddag van de kostuumkommissie van de Fryske Kultuerried een lezing gehouden over het onderwerp "Sits in de Hindeloper klederdracht". De SECU-leskist over het Fries kostuum is in oktober gepresenteerd aan het onderwijs; ze is beschikbaar voor scholen die daarmee willen werken.
Het inventariseren van nieuwe aanwinsten en het beschrijven van delen van de vaste collectie heeft daarnaast plaatsgevonden. Mevrouw Wille heeft zich m.n. bezig gehouden met de hemdencollectie en de Hindeloper vitrine. Bij de laatste moest helaas geconstateerd worden dat m.n. de kleding van het kind in dusdanig slechte staat is (natuurlijke veroudering) dat het onverantwoord is die stukken opnieuw op te stellen. Het is de bedoeling dat deze kledingstukken zo exakt mogelijk gecopieerd worden om toch een beeld te kunnen geven van die kleding.
Mevrouw Arnolli heeft in november gedurende een week een kursus textielconservering gevolgd aan het Centraal Laboratorium in Amsterdam, waar wel (weer) zeer duidelijk werd, dat textiel een zeer vergankelijk materiaal is en dat iedere menselijke handeling, zelfs het wassen, maar met name het exposeren meewerkt aan de ondergang ervan. Daarom is het zeer belangrijk dat zoveel mogelijk gegevens worden verzameld en vastgelegd van het nog aanwezige materiaal.
Mevrouw E. A. Buitenhuis-van der Giesen heeft als vrijwilligster ook dit jaar gewerkt aan het ordenen van zilveren voorwerpen.
Mevr. W. J. Niemeyer-Huysse heeft haar werkzaamheden aan het modetijdschrift de Gracieuse weer kunnen opvatten.

Wumkes.nl

Gildekroon van het Harlinger kleermakersgilde, 1771 (inv. 1984-115).

Tot slot willen we graag enige aanwinsten vermelden: Van mevrouw Wiersma-Sipsma uit Wolvega kregen we een collectie kleding waaronder een meisjesjak van Europese sits uit het 3e kwart van de 18e eeuw en een bedrukt katoenen vrouwenjak van omstreeks 1825. De afdeling is in staat geweest een zeldzame, vroege Duitse muts, met kleine luifel aan te kopen. Verder heeft de merklappencollectie een aardige aanvulling gekregen o.a. door de schenking van mevr. A. de Mik-Dantuma te Leiden van een vroeg voorbeeld van een merkletterlap geborduurd met wol, gemerkt I.E. 1720.

Onderhoud verzamelingen

Het grote glas-in-lood raam in de porseleinzaal aan de zijde van de Koningsstraat werd in het atelier Bogtman te Haarlem gerestaureerd.

Aanwinsten

Van de fa. A. C. Beeling te Leeuwarden werd, met steun van de Vereniging Rembrandt, een uit de tweede helft van de 18e eeuw dateren de sierkroon aangekocht, afkomstig van het Harlinger kleermakersgilde. Het oudste jaartal dat er op voorkomt is 1771, maar wellicht is de kroon ouder. De kroon bestaat uit twee zeskantige houten blokken met opschriften, hangend aan en onderling verbonden door ijzeren staven. Onder deze blokken hangt een houten vaas waarin zes van beschilderd ijzer vervaardigde bloemtakken, alternerend tulpen en lelies. De opschriften op de blokken hebben betrekking op de overlieden en "vinders" (keurmeesters) van het gilde (1984 – 115). De kroon is niet voor verlichting bedoeld, maar in opdracht van het gilde als versiering in de kerk gehangen. In het verleden moeten meer van deze kronen in de Grote kerk van Harlingen hebben gehangen.
Van mr. F. H. Jas te Lexington (Mass. U.S.A.) werden de door Willem Bartel van der Kooi in 1809 geschilderde portretten van professor Hermanus Bosscha en diens echtgenote in bruikleen ontvangen (1984 – 116, 117).
Op een veiling in IJlst werden twee 19e-eeuwse zilveren suikerstrooiers aangekocht, voorzien van een inscriptie als dank voor uitgeoefende voogdij door D. J. V. baron van Sytzema (1984 – 1).
Dank zij een eenmalige bijdrage van het ministerie van W.V.C. konden van de volgende hedendaagse kunstenaars werken worden aangekocht: Johan Haanstra, Willem van Althuis, Lode Pemmelaar, Eja Siepman van den Berg, Frans Walon, Sjoerd de Vries, Ids Willemsma en Douwe Elias.

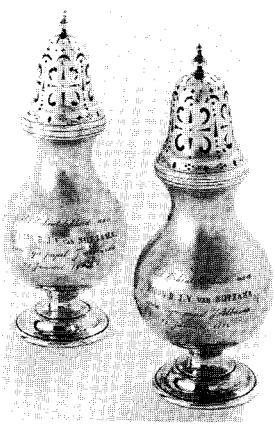

Zilveren suikerstrooiers door Reinder Reynders, Leeuwarden 1874 (inv. 1984-1).

Tentoonstellingen

tot en met 8 jan.	*Karel Appel,* werk op papier (overgenomen van Gemeentemuseum Den Haag).
14 jan. – 20 febr.	*Gerrit Mink,* schilderijen en tekeningen.
25 febr. – 9 april	*Kalamiteit Dokkum,* een (groeps)tentoonstelling van tentoonstellingen.
14 april – 21 mei	*Andries van der Sloot,* schilderijen en tekeningen.
14 april – 14 mei	*Textiel voor tafel en keuken,* huishoudtextiel in traditionele technieken vroeger en nu (overgenomen van

Wumkes.nl

	Stedelijk Museum Amsterdam).
19 mei – 2 juli	*Bodebussen in Friesland,* de geschiedenis van een officieel draagteken.
26 mei – 9 juli	*Lode Pemmelaar,* recente schilderijen.
14 juli – 27 aug.	*Zomertentoonstelling:* Douwe Elias, Gerlof Hamersma, Frans Walon.
8 sept. – 29 okt.	*Kerkelijke luister,* paramenten en zilver uit bezit van de St. Bonifatiusparochie te Leeuwarden.
14 sept. – 29 okt.	*Prenten naar Rubens* door Schelte en Bote à Bolswert (Fries Grafisch Museum).
5 okt. – 7 nov.	*15 jaar Galerie Eewal*: Emmy van Leersum, Eja Siepman van den Berg, Zoltin Peeter.
14 nov. – 2 jan. '85	*Rode en blauwe wezen,* 450 jaar wezenzorg in Leeuwarden, ter gelegenheid van de herdenking van de stichting van het Old Burger Weeshuis in 1535.

Ter gelegenheid van de tentoonstelling van bodebussen hield de heer Martin Agterberg op 20 juni een lezing in het Fries Museum.

Uitgegeven bruiklenen
Voor de volgende tentoonstellingen werden in 1984 tijdelijke bruiklenen gegeven:

Cornelis Springer	Amsterdam / Dordrecht / Enschede
Prijst de lijst	Rijksmuseum, Amsterdam
De klepper klept niet meer	Volkenkundig Museum "Gerardus van der Leeuw", Groningen
30 jaar Jouster boerebrulloft	Johannes Hesselhûs, Joure
La Sala d' Orange	Spoleto (Italië)
Willem van Oranje	Fraeylemaborg, Slochteren
700 jaar rattenvangen	Museum Flehite, Amersfoort
Zilver uit Steenwijk	Steenwijk
Westfriese kleding en sieraden	Westfries Museum, Hoorn
Friese bodebussen	Harlingen / Dokkum / Heerenveen / Wolvega / Drachten
De Mediene, de geschiedenis van de joden in de Nederlandse provincie	Joods Historisch Museum, Amsterdam
Meesterwerken in zilver	Museum Willet-Holthuysen, Amsterdam
Dutch tiles	Philadelphia Museum of Art
Zeldzaam zilver uit de Gouden Eeuw	Centraal Museum, Utrecht
't Is poppegoet en anders niet	Frans Halsmuseum, Haarlem
Groot Terhorne – state	Rijksarchief, Leeuwarden
De kerken in Smallingerland	It Bleekerhûs, Drachten
Kerken rond Franeker	't Coopmanshûs, Franeker

Wumkes.nl

Reizende tentoonstellingen: *Volkskunst en Makkumer aardewerk* in *Kulturen Museum* te *Lund (Zweden),* een zeer omvangrijke keuze *kinderspeelgoed* in *Spielzeugmuseum, Neurenberg,* en *Morgenstern-museum, Bremerhaven.*

Landbouwverzameling
De Stichting Fries Landbouwmuseum kreeg de beschikking over ruimte in de voormalige timmerloods van de fa. Schakel te Exmorra. De meeste landbouwwerktuigen werden uit de kelder van de Kanselarij daarheen overgebracht. Helaas kon om organisatorische redenen in 1984 nog geen begin worden gemaakt met de zeer noodzakelijke bestrijding van ongedierte.

Inlichtingen en adviezen
Steeds vaker worden er van buiten het museum aan de medewerkers verzoeken gedaan om informatie, inlichtingen en adviezen, die min of meer direkt met (de kollekties van) het museum samenhangen.
Teneinde een overzicht te krijgen van de frequentie van deze verzoeken en de hoeveelheid tijd en werk die de beantwoording daarvan vraagt, hebben de meest geconsulteerde medewerkers gedurende de maanden oktober, november en december 1984 daarvan aantekening gehouden (n.b. het betreft hier dus *geen* vragen over openingstijden, huidige en komende tentoonstellingen en andere algemene museuminformatie).
De resultaten van deze tellingen zijn de volgende: in de genoemde periode kwamen 471 verzoeken om informatie enz. binnen: 255 per telefoon, 150 mondeling en 66 schriftelijk. De beantwoording daarvan kon in 276 gevallen (59 %) direkt geschieden, 120 gevallen (25 %) eisten een kort onderzoek, 48 maal (10 %) was een langer onderzoek en/of overleg met collega's noodzakelijk, terwijl in 4 gevallen een uitgebreide studie gemaakt moest worden. Op 23 verzoeken (5 %) was verwijzing naar andere instellingen of personen het beste antwoord.
Gezien het toenemende beslag dat op tijd en werkkracht van het personeel gedaan wordt, terwijl het verband met de museumkollekties vaak zeer mager is, is de vraag gewettigd of deze service ook in de toekomst ongelimiteerd en kosteloos verleend zal kunnen worden.

Bezoek
Het museum werd bezocht door 34.886 bezoekers (1983: 33.086). Het museumweekend op 24 en 25 november trok 1278 bezoekers (958). Tijdens de N.C.R.V.-kerkepad-route op 15 en 22 september bezochten 1768 mensen het museum.

Catalogi en gidsen
Van het bezoekersboek Fries Museum werden 521 (431) exemplaren verkocht. Er werden 10.950 (9041) prentbriefkaarten en 182 (198) diasets verkocht.

Kerkmuseum Janum

Mevrouw M. Agema-Kingma vierde op 17 september haar vijfenzeventigste verjaardag.
Het aantal bezoekers bedroeg 2307 (2460). Er werden 555 (610) gidsen verkocht.

Wumkes.nl

Museum Fogelsangh state

Het aantal bezoekers bedroeg 3256 (3440). Er werden 281 (400) gidsen verkocht.

Fries Munt- en Penningkabinet

Het kabinet werd door 884 (631) personen bezocht. Er werden 13 (22) gidsen verkocht.

C. Boschma

Archeologische afdeling

Het jaar 1984 wordt niet alleen gekenmerkt door enkele bijzondere gebeurtenissen in de personele sfeer, maar ook door tal van activiteiten terzake opgravingen, contacten naar buiten en aanwinsten.

Alvorens de personele zaken van onze afdeling te memoreren menen wij aandacht te moeten schenken aan enige feiten die van buitenaf zo niet hun invloed uitoefenen, dan toch ten nauwste met ons werk samenhangen. Helaas is het naarmate men steeds langduriger in de kringen van vakgenoten verkeert, onvermijdelijk dat men gewaardeerde collega's of vrienden die de archeologie in het algemeen of onze afdeling in het bijzonder een warm hart toedroegen, verliest.

Met weemoed moeten wij hier dan ook memoreren het heengaan op 14 augustus van mevrouw G. E. G. van Giffen-Duyvis, die na het overlijden van haar echtgenoot prof. dr. A. E. van Giffen in 1973 (zie De Vrije Fries 1973, p. 115/116) steeds vol belangstelling voor het archeologisch gebeuren bleef, en op 6 februari van mevrouw T. Siebinga-Lindeboom, die er zorg voor droeg dat de door haar man, de arts J. Siebinga te Opeinde in 1969 nagelaten omvangrijke en bijzondere collecties prehistorica voor het Fries Museum beschikbaar kwamen. Te Wilhelmshaven overleed op 3 augustus prof. dr. Werner Haarnagel, oud-directeur van het Niedersächsisches Landesinstitut für Marschen- und Wurtenforschung. Professor Haarnagel heeft vele malen Friesland en het Fries Museum bezocht, o.m. in verband met de grote opgravingen te Tritsum en heeft voor een blijvende goede relatie met het "Institut" gezorgd. In Amsterdam ging heen op 28 augustus de heer J. M. Haga, met wie het Museum ook bijzondere relaties onderhield, o.m. door zijn directe betrokkenheid bij de opgravingen van Tritsum, terwijl wij ook de aimabele figuur van de heer ir. W. E. van Rijswijk de Jong, overleden op 23 september te Harlingen, node missen, mede gezien zijn inzet voor onderzoekingen op Schatzenburg te Dronrijp.

Voor onze eigen afdeling denken wij met genoegen terug aan het 25-jarig jubileum van de eerste ondergetekende op 1 april. Deze is zeer erkentelijk voor het speciaal daarvoor op 30 maart in de Kanselarij gehouden symposium, waar naast persoonlijke toespraken van prof. dr. H. T. Waterbolk namens het Biologisch-Archaeologisch Instituut der R. U. te Groningen en dr. C. Boschma namens Het Fries Museum, door meer dan 200 belangstellenden wetenschappelijke voordrachten werden beluisterd van mevrouw prof. dr. M. Maaskant, prof. dr. W. van Zeist en drs. D. Stapert, allen te Groningen, en prof. dr. W. A. van Es te Amersfoort.
De heer S. Dijk kon in het voorjaar in afwachting van een te onder-

Wumkes.nl

gane hartoperatie toch nog enkele weken voor halve dagen zijn schier onmisbare werk aan het depot voortzetten. Gelukkig is hij inmiddels zo goed als hersteld.
Met ingang van 1 september kwam een belangrijke taakherschikking tot stand met als doel de eerste ondergetekende meer vrij te maken voor publicistische arbeid terzake door hem gedane opgravingen. Helaas werd deze goede bedoeling, waarbij de dagelijkse zorg voor de afdeling op de schouders van de tweede ondergetekende kwam te rusten, na enkele weken doorbroken door een ongeval dat de eerste overkwam en waardoor hij tot eind december zo goed als uitgeschakeld was.
De medewerkers D. M. Visser, J. K. Boschker, K. J. Bekkema en N. Manshanden vervulden hun taken weer met veel ijver, zij het dat ook zij gebukt gaan onder het feit dat het vooral aan administratieve hulpkrachten ontbreekt. Zij zijn immers, wat de heren Visser en Boschker betreft, veelal "in het veld" voor opgravingen e.d., terwijl de heer Bekkema hoofdzakelijk met restauratiewerk en zorg voor de talrijke voor onderzoek binnenkomende voorwerpen bezig is en de heer Manshanden slechts voor halve dagen het reinigen van vondsten als hoofdtaak heeft.
Het vertrek van mej. H. Rijpstra, dat i.v.m. geldende wettelijke bepalingen was te voorzien, wordt dan ook smartelijk gevoeld. Zij verzorgde veel tikwerk voor de inventaris en het fotoarchief.
De heer G. Mensonides verkreeg, naast zijn taak als administrateur/typist, ook de dagelijkse zorg voor het Fries Munt- en Penningkabinet. Hij slaagde er niettemin in het reeds omvangrijke inventariskaarten-systeem volgens de op 1 januari 1984 van kracht geworden gemeentelijke herindeling geheel te hergroeperen, waarbij het mogelijk is gebleven de vindplaatsen ook volgens de oude gemeentelijke indeling terug te vinden. Ook de archiefsystemen van de correspondentie enz. worden sedert 1 januari 1984 naar de nieuwe gemeenten geordend.
De hierboven genoemde langdurige verzuimen van twee personeelsleden en het vertrek van mej. Rijpstra hebben helaas geleid tot een aanzienlijke achterstand in de inventarisatie van nieuwe aanwinsten. Dit klemt te meer omdat juist deze inventarisatie en de daarop geënte kaartsystemen de administratieve ruggegraat van onze collecties vormen. Een met inventarisatie en beschrijving belaste kracht is dan ook een eerste vereiste. Wel kon de beschrijving van de grote collectie A. J. H. van der Toorn (zie Verslag 1983) definitief worden getypt.

Opgravingen en onderzoek
Talrijk zijn in 1984 de grotere en kleinere onderzoekingen geweest, waarbij wij waren betrokken. Zowel het toeval als doelbewuste opzet lagen daaraan ten grondslag. Gemeentegewijs noemen wij:
Achtkarspelen. Op aandrang en met grote inzet van de Stichting Oud-Achtkarspelen werd in hechte samenwerking met de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders een 13de-eeuws, eerst als scheepswrak beschouwd object nabij Gerkesklooster onderzocht. Het bleek een zgn. "pomp" te zijn, d.w.z. een in het midden met een klapdeur af te sluiten kokervormige, op doorsnede rechthoekige waterdoorlaat van ca. 8 meter lengte en ca. 1.40 m breedte. Voor de bouw ervan was reeds eerder vertimmerd hout gebruikt, mogelijk ook van een of meerdere schepen afkomstig. Deze "pompen" kon-

Wumkes.nl

den indringend of opkomend water verhinderen naar lager gelegen land te stromen, terwijl ze aan de andere kant ook weer als een lozing konden dienen. Een dergelijke "pomp" was tot nu toe niet in Friesland opgegraven.

Bolsward. In enkele bouwputten nabij de Broerekerk werden – na melding door een geïnteresseerde: wij waren van het graven helaas niet op de hoogte gesteld – vele skeletresten van middeleeuwse ouderdom waargenomen. Een onderzoek bleek echter niet meer mogelijk, hetgeen wij ten zeerste betreuren.

Boornsterhem. In het centrum van Oldeboorn kon op de Doelhof met grote medewerking van de gemeente en Hotel Goerres een profielsleuf worden gegraven, mede op instigatie van plaatselijke belangengroeperingen. Hoewel op grond van in literatuur geuite veronderstellingen de hoop was gevestigd op vondsten van vóór circa 1100, kwam uit het onderzoek naar voren dat deze althans op de Doelhof niet aanwezig zijn. Wel werd geconstateerd dat er in de 12de en 13de eeuw ter plaatse een buitengewoon snelle ophoging over circa 2.5 meter heeft plaats gehad, die kennelijk te maken heeft met sterk gerezen waterspiegelhoogten in het stroomgebied van de Boorne. Verder werd duidelijk dat we ons zeer waarschijnlijk niet in de oudste kern van Oldeboorn bevonden, maar dat deze gezocht moet worden in één van de twee zich ter weerszijden van de Doelhof uitstrekkende oude bewoningshoogten; deze verbergen wellicht nog de vroegste sporen van bewoning. Gezien de belangrijke plaats die Oldeboorn in de Friese geschiedenis inneemt, is voortgezet onderzoek dan ook alleszins verantwoord.

Dongeradeel. Wat door velen als "de vondst van het jaar" werd bestempeld, was het ontdekken en onderzoeken van een zorgvuldig opgestapelde en in zijn bovenbouw merkwaardig opgemetselde waterput op het Marktplein te Dokkum, toen dit ten behoeve van een parkeerplaats voor een groot deel werd afgegraven, waarbij onze afdeling toezicht hield. De put, die door het daar aanwezige terplichaam was heengegraven, bevond zich boven een uit de ongestoorde ondergrond opkomende wel, precies in de lengteas van het schip van de voormalige abdijkerk, waarvan de (nu helaas grotendeels verwijderde!) fundamenten ook nog aanwezig waren. De gehele entourage en alle historische berichten over deze put maken het vrijwel zeker, dat we hier te maken hebben met de zgn. "fons", een geheiligde bron, waarvan het ontstaan tijdens het opwerpen van de voor een gedachteniskerk bestemde terp nog aan Bonifatius' krachten werd toegeschreven (zie F. M. Bulletin, dec. 1984).

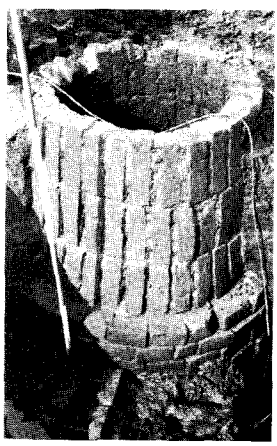

De "Bonifatius-put" te Dokkum.

Ferwerderadeel. Dank zij gemaakte afspraken met de N.V. Grontmij, de betreffende eigenaar en de ruilverkavelingsinstanties, konden uit de zool van de Stania-terp nabij Lichtaard vele vondsten worden verzameld. Naast scherven etc. uit de eerste eeuwen onzer jaartelling kwam ook een viertal fraaie Romeinse bronzen mantelspelden, zgn. ogenfibulae, tevoorschijn van een 1ste-eeuws type; zij werden door de R.O.B. gereinigd. Deze vondst sluit goed aan bij het in 1963 uit dezelfde terp verworven figuurtje van een met email versierd eendje, dat ooit als ornament op een groter geheel was bevestigd.

Leeuwarden. De activiteiten van de gemeentelijke Commissie voor Archeologisch Stads(kern) Onderzoek leidden o.m. in samenwerking met het B.A.I. tot een opgraving in de Minnemastraat, waarvoor de Stichting Studentenhuisvesting als terreineigenaar vele fa-

Wumkes.nl

Romeinse bronze mantelspelden gevonden in de Stania-terp. (FM 1984-VIII-1 t/m 4)

ciliteiten verschafte. Geconstateerd werd dat de terp hier ter plaatse van circa 1100 af in snel tempo tot ruim 3.5 meter was opgehoogd en duidelijk naar het zuidoosten afhelde; hierdoor werd een onderzoek in 1962 bevestigd, dat de Minnemastraat op een natuurlijke waterloop (nu de Kelders) eindigde. Uit enige tonputten werd een aantal 13de-eeuwse steenwerken en rood aardewerken kannen van een bijzondere makelij en o.m. met een stempelpatroon en groen glazuur versierd, geborgen.

Ook werd onderzoek gedaan op een binnenplaats van het Provinciehuis, waarbij o.m. tot de 15de eeuw teruggaand materiaal werd geborgen, terwijl op de hoek Nieuweweg/Wirdumerdijk grote delen van de oostelijke helft van de Wirdumerpoort werden teruggevonden en opgemeten. O.m. kwam een trapje te voorschijn, dat waarschijnlijk uit een der binnentorens naar beneden leidde. Geconstateerd werd dat diverse malen verbouwingen, vergrotingen en vernieuwingen hadden plaats gehad.

Tevens werden vele riolerings- en kabelwerken gevolgd, waarbij soms aardige mobiele vondsten te voorschijn kwamen. Helaas moet wel worden opgemerkt dat het snelle tempo en de gevolgde mechanische wijze van uitvoering een bestudering van de profielen, laat staan van interessante details, vrijwel niet mogelijk maken. Desondanks willen wij gaarne een woord van waardering uitspreken jegens degenen die ons toch steeds zoveel als mogelijk was hulp boden en begrip voor de archeologische belangen toonden.

Een bijzonder aspect van het onderzoek in Leeuwarden is, dat het niet alleen aan ons, maar ook aan anderen de gelegenheid biedt bijzondere studies te verrichten. Met name de onderzoekers en de studenten bij het B.A.I. tonen te dien aanzien veel en ook onmisbare interesse. Zo verscheen in 1984 het door verschillende medewerkenden bij het B.A.I. samengestelde boekje "Planten-, vis- en vogelresten in vroeghistorisch Leeuwarden" als uitgave van de genoemde gemeentelijke commissie; op 8 maart werd het eerste exemplaar enigszins feestelijk aangeboden aan burgemeester G. J. te Loo.

Ook is op het B.A.I. begonnen met de bestudering van het oudste aardewerk, destijds gevonden bij de opgravingen aan het Gouverneursplein (1979) en wel in samenhang met de oudste structuren, die daar in de diverse profielen en de onderste vlakken zijn waargenomen. Deze studies van het organische en anorganische materiaal

Wumkes.nl

Gedeelte van 14e-eeuwse vloer bij de zuidmuur in de N.H.-kerk te Oosterend.

dragen veel bij tot de kennis over het leefmilieu van de bewoners in de huidige binnenstad tussen ca. 900 en 1200. De stimulerende werking die daarbij van de genoemde commissie uitgaat, is van zeer groot belang.

Littenseradeel. In de Ned. Herv. kerk te Oosterend kon, helaas te elfder ure, in samenwerking met de R.O.B. een noodonderzoek worden ingesteld toen de vloeren van het schip waren opgenomen in verband met een grote restauratie.

Wij betreuren dat we van deze restauratie eerst door een krantebericht op de hoogte kwamen en dat de archeologie als zodanig niet is geraadpleegd, noch is gewaarschuwd toen de plannen voor de ingrijpende restauratie in deze in zijn kern nog geheel uit tufsteen bestaande en door zijn grootte en interieur zo belangrijke kerk rijpten. Bij het noodzakelijk geachte weggraven van de vloeren in het schip voor de aanleg van een betonvloer en een verwarmingssysteem werd geconstateerd dat de 13de-eeuwse vloer, bestaande uit op hun platte kant in keperverband gelegde m.e. bakstenen nog vrijwel geheel intact aanwezig was en zonder meer werd weggehaald. Gelukkig is hij door ons geheel getekend, maar dat deze vloer moest verdwijnen, omdat er van tevoren geen onderzoek naar had plaatsgehad en de plannen bij het vinden ervan niet meer konden worden aangepast, achten wij zeer ernstig. Zo'n vloer over vrijwel de gehele lengte van het schip is nl. een grote zeldzaamheid, waard om alle aandacht te besteden aan mogelijk behoud. Naar de grondslagen van eventueel voorafgaande kerken en een mogelijk oudere koorsluiting kon niet meer worden gezocht.

Wij hopen dat in 1985 in het huidige koor nog een nader onderzoek kan volgen en dat de met de restauratie van dergelijke historische bouwwerken te maken hebbende instanties toch een beter voorafgaand overleg met de opgravende instituten tot stand willen brengen. Deze kunnen immers zo veel over de oudste, in de bodem verborgen geschiedenis van een monument aan het licht brengen dat een restauratie van het geheel nog meer tot zijn recht kan doen komen: bijzondere details, die het bodemonderzoek naar voren brengt, kunnen dan nog in de plannen verwerkt worden.

Nijefurd. Bij de uitbreiding van een jachthaven te Hindeloopen werden zware houten scheepsresten gevonden. Helaas was de baggermolen ons te vlug af, zodat grote delen van het schip, die, naar wat naar boven werd gehaald te oordelen, stellig nog op geringe diepte onder water lagen, zonder meer werden vernield. Ook hier bracht een krantebericht ons op het spoor, waarna in samenwerking met de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, afd. Scheepsarcheologie, de naar boven gehaalde resten werden getekend en gedocumenteerd. Zeer waarschijnlijk betrof het een groot, rond 1700 te dateren koopvaardijschip.

Opsterland. Te Siegerswoude werd door de tweede ondergetekende samen met P. Houtsma te Waskemeer een na-onderzoek verricht op de vindplaats van de Creswell-(vuursteen-)cultuur uit 10.000 voor Chr., die daar reeds in 1962 door de heer Houtsma was opgegraven. Een en ander geschiedde ten behoeve van een in voorbereiding zijnde publicatie, vooral naar aanleiding van nieuwe inzichten over de daar aanwezige dekzandformaties.

Bij het Voorwerk werd een 3-weeks werkkamp georganiseerd door de Archeologische Werkgemeenschap Nederland, naar aanleiding van door de landbouwer G. Land aldaar gedane vondsten van mid-

Wumkes.nl

deleeuws aardewerk, uit turfzoden opgezette putten en andere grondsporen. De A.W.N. had ons om zo'n kamp verzocht en toen bleek dat ter plaatse, na een proefonderzoek door het B.A.I., genoeg mogelijkheden aanwezig waren, is dit object uitgekozen. De keuze bleek succesvol, want behalve middeleeuwse woonsporen in de vorm van waterputten, een duidelijke omgrachting en nog niet geheel verklaarde leemkuilen, bleken ook zeer vele ijzerslakken en ovenwandresten aanwezig te zijn. Deze wijzen ongetwijfeld op het ter plaatse smelten van ijzer uit in de onmiddellijke omgeving gedolven ijzerhoudende concreties, welke op natuurlijke wijze zijn gevormd en nog tot na W.O. II werden verzameld.
Het was voor het eerst dat een dergelijke middeleeuwse ijzersmeltbedrijvigheid in Friesland met zekerheid is vastgesteld. Omdat het terrein slechts voor circa een kwart gedeelte kon worden onderzocht en er nog vele vraagtekens zijn overgebleven – van de eigenlijke oven werd nog niets gevonden –, wordt de opgraving in 1985, ook weer door de A.W.N., voortgezet. Wij zijn de Werkgemeenschap zeer erkentelijk voor de geboden hulp en de landeigenaar voor zijn toegewijde belangstelling! Zie ook F. M. Bulletin, dec. 1984.
Ooststellingwerf. Belangrijk werk werd gedaan door mevrouw A. Burie-Gotink te Nijeholtpade, als correspondente van het Argeologysk Wurkferbân van de Fryske Akademy/Fries Museum. Zij bracht nl. op een zeer overzichtelijke wijze alle door wijlen H. J. Popping te Oosterwolde en zijn vader geschreven artikelen en andere berichten over oudheidkundige vondsten, opgravingen enz., bijeen. Een en ander was over diverse archieven en bibliotheken verspreid, waardoor het weinig toegankelijk was. Nu ligt alles in een keurige bundel vast, hetgeen gezien het vele dat de Poppings op oudheidkundig gebied hebben gedaan en ook voor hedendaags onderzoek nog belangrijk is, bijzonder is toe te juichen.
Sneek. In samenwerking en met financiële steun van de R.O.B. is achter het huidige stadhuis, dat uitbreidingen moet ondergaan, met grote medewerking van de gemeente een onderzoek gestart naar de fundamenten van de in de 13de eeuw gebouwde Gruytersma stins, een bouwwerk dat een grote rol heeft gespeeld in de stadsgeschiedenis. Een profielsleuf leerde dat het gebouw zeer rigoureus moet zijn afgebroken, maar toch zijn nog vele waardevolle aanwijzingen over het verloop van de fundamenten en de omgrachting aangetroffen, die de hoop wettigen dat het straks voort te zetten onderzoek in vlakken e.d. nog vele gegevens zal opleveren. Uit een bijna vier meter diepe put wisten onze medewerkers Visser, Manshanden en Boschker enkele zeer interessante vondsten te bergen uit o.m. de 15de eeuw. Een loden kolfslof en een koperen naaldenkoker die aan een chatelaine kon hangen, behoren wel tot de aardigste. Zie ook F. M. Bulletin, dec. 1984.
Wonseradeel. In de in deze gemeente in uitvoering zijnde ruilverkaveling werden vele verkenningen gedaan, waarbij sporen van de activiteiten van terpenbouwers en terpbewoners werden waargenomen. Ook werd veel overleg gevoerd met de diverse r.v.k.-instanties terzake de in deze gemeente aanwezige archeologische monumenten.

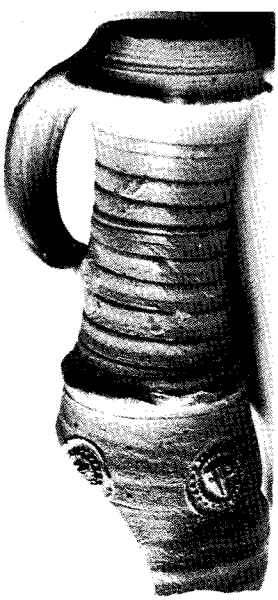

Halsbuikfragment van zgn. Jacobakan met wapenversiering, gevonden in afvalconcentratie bij Gruytesma-stins te Sneek.

Zorg voor de collecties
Reeds is gememoreerd welke moeilijkheden worden ondervonden ten aanzien van de inventarisatie en administratieve verwerking van

Wumkes.nl

niet alleen de binnenkomende voorwerpen uit opgravingen, schenkingen e.d., maar ook wat betreft reeds aanwezige collecties.
Wij beseffen terdege dat het een ernstige zaak is dat wij daardoor thans niet uitvoerig en nauwgezet kunnen ingaan op de vele aanwinsten, die in 1984 zijn ontvangen en ons door de nood gedwongen tot een selectie moeten beperken. Uitdrukkelijk wordt echter vermeld dat hetgeen waaraan nog niet alle aandacht kon worden besteed, voorzien van de gegevens over de herkomst en de wijze van verwerving, zodanig in de collecties is ingevoerd, dat een en ander, als in het gebrek aan administratieve krachten is voorzien, op een gemakkelijke wijze de nodige bewerkingen kan ondergaan.
De aanwinsten betroffen alle perioden van de Friese pre-, proto- en latere historie. Zij zijn deels door aankoop, maar voor het overgrote deel door schenking of in bewaargeving verkregen. Dat men veelal tot deze loyale houding ten opzichte van het verwerven besluit, verheugt ons zeer, temeer daar de aankoopmogelijkheden momenteel vrijwel nihil zijn. Wij willen thans noemen een grote collectie vuurstenen artefacten uit paleo-, meso- en neolithicum uit Z.O.-Friesland, een geschenk van P. Deunhouwer uit Wijnjewoude; de bijzonder zorgvuldig bijeengebrachte en zeer omvangrijke verzameling P. Wijkel, grotendeels verzameld in Ooststellingwerf en Opsterland, die met zeer belangrijke steun van het Anjerfonds kon worden aangekocht en een reeds eerder in het Museum opgenomen klein aantal stukken van dezelfde verzamelaar, thans te Rolde maar vroeger in Oosterwolde woonachtig, nu geheel completeert; een neolithische fraai geslepen vuurstenen bijl uit Donkerbroek, geschenk van T. Vrind aldaar, en een fraaie vuurstenen sikkel uit circa de 6de eeuw voor Christus, gevonden nabij Bozum en door de vinder F. Tinga aldaar in bewaring gegeven.
Uit het terpengebied mochten wij verder ontvangen een uit bronsdraad vervaardigde armring uit de La Tène-tijd, gevonden bij Menaldum door E. Schaaf aldaar en door hem geschonken. De armband is door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort voortreffelijk gerestaureerd. Naast veel door eigen personeel verzamelde archeologica uit diverse terpen, zoals de reeds uit de Stania-terp nabij Lichtaard vermelde bronzen mantelspelden, mocht ook van de familie Tol te Venhuizen (N.H.) een reeds enkele generaties in de familie bewaard Romeins "Venus pudica"-beeldje in bruikleen worden onvangen t.g.v. het jubileum van de eerste ondergetekende. Dit beeldje is het eerste van dien aard uit Friesland (een nadere vindplaats is helaas niet bekend, maar het is met zekerheid uit onze provincie afkomstig) en vormt dus een hoogst belangrijke aanvulling van onze collecties. Gaarne memoreren wij hier ook dat het, eveneens van een zeldzaam type zijnd Mercuriusbeeldje, in 1983 nabij Tzum opgegraven, in 1984 door de R.O.B. prachtig is gereinigd en geconserveerd. Een publicatie hierover en over andere Romeinse aanwinsten uit de laatste jaren ligt in het voornemen.
Uit de Volksverhuizingstijd kwam nabij Witmarsum een voor Friesland uniek voorwerpje aan het licht, te weten een 5de-eeuwse bronzen en met een menselijk hoofd en vogelkoppen versierde puntbeschermer van een lederen zwaardschede, ook wel bekend als een oorbandklem. Ook andere uit latere perioden daterende metalen voorwerpjes mochten van de heer Dijk worden ontvangen. Uit de diverse terpenperioden bereikten ons ook vele overblijfselen in de vorm van

Wumkes.nl

keramiek, organisch materiaal en metalen voorwerpen. Ze alle hier thans te noemen is vanwege het beperkt moeten houden van dit verslag en andere hierboven reeds genoemde redenen helaas niet mogelijk.
De keramiek betreft hoofdzakelijk scherfmateriaal, waaronder dikwijls zeer interessante vormen bleken schuil te gaan, terwijl er ook verschillende malen weer gehele potten e.d. uit waren te reconstrueren. Zulks was o.m. het geval met een 2de-eeuwse putvondst uit Warstiens, een geschenk van K. Finnema aldaar, terwijl wij van M. S. Kramer te Leeuwarden regelmatig interessante scherven uit Jellum ontvingen. Uit de middeleeuwen dateren bijzonder fraaie kannen, die ten dele gaaf konden worden geborgen tijdens opgravingen in Leeuwarden en Sneek. Opvallend is bij de Leeuwarder vondsten het grote aantal rood aardewerken kannen met wijde buik en vaak voorzien van groenachtig glazuur en/of radstempelmotieven. Dit aardewerk vormt nog altijd een bron van studie terzake de juiste plaats(en) van fabricage. Uit een reeds eerder vlak ten oosten van Leeuwarden opgegraven, grotendeels 17de-eeuws vondstcomplex wist een werkgroep van de A.W.N., gedurende een aantal avonden in Drachten bijeen, ook weer enige stukken te reconstrueren. Hierover is ook een publicatie, door de groep zelf verzorgd, in voorbereiding.
Met deze summiere opsomming bedoelen wij geenszins de vele andere aanwinsten als minder belangrijk te beschouwen. Het tegendeel is waar en graag willen wij allen die op enigerlei wijze aan de verrijking van onze verzamelingen hebben bijgedragen daar op deze plaats hartelijk voor danken.
In eigen beheer vond de restauratie van bodemvondsten regelmatig voortgang. Gebleken is dat deze restauratie-werkzaamheden onmisbaar zijn, want dikwijls gaan in grote vondstcomplexen bijzondere vormen of voorwerpen schuil. Om deze goed te leren kennen is een verantwoorde restauratie of reconstructie zeer noodzakelijk, terwijl die werkzaamheden ook de expositie in het museum ten goede komen. Diverse malen hebben we dan ook in de vitrine gerestaureerde voorwerpen kunnen plaatsen, die een bijzondere aanvulling van de daar reeds aanwezige typen vormden.

Andere activiteiten
In vele jaarverslagen hebben wij melding kunnen maken van activiteiten op het gebied van inlichtingen aan collega's-archeologen, collega's-museummedewerkers, studenten, amateurs en de in Friesland zo veelvuldige "sneupers". Die activiteiten zijn dit jaar onverminderd doorgegaan en telkens blijkt weer hoe verrast men is over de grote hoeveelheid wetenschappelijke gegevens, die men uit onze collecties en inventarissystemen kan putten. Ook werd weer medewerking verleend aan diverse exposities in binnen- en buitenland en is een aantal buitenlandse onderzoekers voor een of meer dagen onze gast geweest. Veelomvattend was ook de correspondentie; de lijst "algemeen" b.v. – die onderwerpen omvat welke niet met aparte vindplaatsen in een bepaalde gemeente te maken hebben: deze correspondentie wordt nl. per gemeente geadministreerd – behelst alleen al 155 diverse adressen.
Ook werden weer voordrachten gehouden, o.m. voor de Vereniging voor Terpenonderzoek, en enige congressen bezocht, terwijl de samenwerking met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemon-

Wumkes.nl

derzoek te Amersfoort terzake o.m. de archeologische monumenten binnen onze provinciale grenzen en voorgenomen of uitgevoerde opgravingen uitstekend was. Onze banden met het Biologisch-Archaeologisch Instituut der R.U. te Groningen zijn, zoals men weet van zo'n vanzelfsprekendheid, dat wij deze niet meer extra behoeven aan te stippen. Ook met andere officiële instanties, o.m. de Dienst Landinrichting met zijn vele onderafdelingen, bestaan goede contacten. Deze hebben hoofdzakelijk betrekking op die bepalingen van de Monumentenwet 1961, welke te maken hebben met het behoud en de bescherming van de archeologische monumenten en door de mens ontstane bijzondere cultuurlandschappen. Wij beschouwen het als zeer verheugend dat ook de archeologische waarden, die daarin liggen verankerd, dan wel er aan moeten worden toegekend, steeds meer en beter worden ingezien. Ook in maatschappelijk opzicht is dit van groot belang. Beide ondergetekenden hebben te dien aanzien dan ook zitting in enkele ter zake dienende commissies, welk feit de toegenomen waardering voor de archeologie ons inziens bevestigt.
Vele inlichtingen zijn ook verstrekt aan provinciale diensten, o.m. aan de Provinciale Planologische Dienst i.v.m. de uitgave van overzichtskaarten van oudheidkundig belangrijke terreinen in Friesland. Ook werden diverse grotere en kleinere publicaties geschreven of in voorbereiding genomen. De kleinere verschenen veelal in het Fries Museum Bulletin, de grotere, o.m. handelend over opgravingsresultaten bij Kimswerd en Siegerswoude, komen in de vakpers.
Het omgaan met archeologica brengt ons op bepaalde wijze in contact met de vroegere mens en doet onze belangstelling daarvoor in feite steeds meer toenemen. Kunnen wij dat contact uit de aard der zaak eigenlijk alleen in een bepaalde geestelijke zin leggen, iets anders ligt het met de contacten die wij door de grote belangstelling van de huidige mens voor de archeologie met de nu levenden hebben en krijgen. Het aardige en moedgevende daarvan is namelijk dat wij menen te mogen opmerken dat het werk van de archeoloog bij grote delen van de bevolking en in vele ambtelijke kringen niet meer gezien wordt als dat van wat men wel noemt buitenbeentjes, maar als van mensen die een geaccepteerde plaats in het maatschappelijk bestel innemen. Dit geeft ons de kracht om de moeilijkheden, die ons ondanks ons enthousiasme niet bespaard blijven en waarvan er enkele wel uit dit, naar wij beseffen zeker niet volmaakte verslag zijn gebleken, niet uit de weg te gaan, maar met nuchterheid tegemoet te treden.

G. Elzinga
E. Kramer

Wumkes.nl

1 Twee zilveren suikerstrooiers, 1874, door Reinder Reynders, Leeuwarden, met gegraveerde inskriptie: Uit Erkentelijkheid aan / BARON D.J.V. van SIJTZEMA, / van zijn pupil J. Albarda / 29 Januari 1874. Aangekocht.

2 Twee kandelaars in de vorm van schaatsenrijdende vrouw en man in quasi-antiek kostuum, XIXd.
Geschenk S. Heringa, Hengelo (Ov.).

3 Joh. Elsinga (1893-1969), portret van Hinke Langendijk (1907-1984), borstbeeld, 1929, olieverf op doek, 505,5 × 40,5 cm.
Geschenk mevr. W. H. Vos-Andringa, Groningen, en R. H. Visser, Castricum.

4 Douwe van der Zweep (1890-1975), Stadsgezicht met boom, olieverf op board, 40 × 30 cm.

5 – , Stilleven, olieverf op doek, marouflé, 26 × 38 cm, rechts onder gesigneerd.

6 – , Compositie: moeder en kind, 1931, olieverf op doek, marouflé, 50 × 38 cm, rechts onder gesigneerd, gedateerd.

7 – , Rood bos met groene boom, 1933, olieverf op doek, 50 × 40 cm, rechts onder gesigneerd, gedateerd.

8 – , Besneeuwd veld met gebouwen, 1913, olieverf op doek, 20 × 34 cm, rechts onder gesigneerd, gedateerd.

9 – , "De lege wieg" (vroeg werk), olieverf op triplex, 20,5 × 30 cm.

10 – , Zelfportret (vroeg werk), olieverf op doek, marouflé, 19,5 × 15,5 cm.

11 – , Stilleven, plant met roze bloemen, olieverf op doek, 45 × 35 cm, rechts onder gesigneerd.

12 – , Kubistische kompositie, 1963, olieverf op doek, 61 × 50 cm, rechts onder gesigneerd, gedateerd.

13 – , Kompositie met huizen (± 1950), olieverf op board, 50,5 × 60 cm, rechts onder gesigneerd. Verso: landschap.

14 – , Landschap, olieverf op doek, marouflé, 42 × 53 cm, rechts onder gesigneerd.

15 – , Boomgaard, 1940, olieverf op doek, 40 × 50 cm, rechts onder gesigneerd, gedateerd.

16 – , Kompositie met boek op stoel, olieverf op board, 61 × 47 cm, rechts onder gesigneerd.

17 – , Melkende boer, 1942, olieverf op doek, 44,5 × 60 cm, rechts onder gesigneerd, gedateerd.

18 – , Stilleven met doodshoofd, 1944, olieverf op doek, 40 × 60 cm, rechts boven gesigneerd, gedateerd.

19 – , Twee vrouwen aan tafel, olieverf op doek, marouflé, 78 × 60 cm, rechts onder gesigneerd.

20 – , Bosgezicht met kraaien, 1934, olieverf op doek, 70 × 50 cm, rechts onder gesigneerd, gedateerd.

21 – , Witlof in mandje, 1947, olieverf op board, 37 × 51 cm, rechts onder gesigneerd, gedateerd.

22 – , Vaas met bloemen, 1945, olieverf op doek, 50 × 40 cm, rechts onder gesigneerd, gedateerd.

23 – , Stilleven: kan en fles, olieverf op doek, 65 × 55 cm. Verso: vrouw met kind.

24 – , Kompositie, 1960, olieverf op doek, 54 × 66 cm, links onder gesigneerd, gedateerd.

25 – , Herten, olieverf op doek, 40 × 52 cm, rechts onder gesigneerd.

26 – , Kompositie, olieverf op board, 40 × 29 cm, rechts onder gesigneerd.

Wumkes.nl

27 – , Kanaal met schip, 1929, olieverf, doek, marouflé, 34 × 26,5 cm, r.o. gesign., gedat.

28 – , Cyclame, 1946, olieverf op doek, 40 × 26 cm. Verso: meisje met bal, 1963.

29 – , Goudenregen in vaas, 1946, olieverf op paneel, 44 × 28 cm, l.o. gesign., gedat.

30 – , Uitlopende crocussen, 1916, olieverf op doek, 21 × 35 cm, l.o. gesign., gedat.

31 – , Stilleven met meloen, olieverf op doek, 36 × 50 cm, r.o. gesign.

32 – , Bruggetje over gracht, 1910, olieverf op doek, 39,5 × 40,5 cm, l.o. gesign., gedat.

33 – , Kompositie, olieverf op board, 57 × 47 cm, r.o. gesign.
De nrs. 4 t/m 33 geschenk mevr. J. van der Zweep-Zwaagstra, Utrecht, weduwe van de schilder.

34 Schoorsteenstuk voorstellend een koe met 4 kalveren, afkomstig van boerderij Dotinga state te Dronrijp.
Geschenk van Rijkswaterstaat, Directie Friesland, te Leeuwarden.

35 Johan Haanstra, schilderij "Eesterga", 1984, olieverf/linnen op board, 50 × 50 cm.

36 – , schilderij "Terkaple 2", 1983, olieverf/doek, 110 × 110 cm.

37 Willem van Althuis, schilderij "Grijs", 1982, olieverf/doek, 80 × 80 cm.

38 Lode Pemmelaar, schilderij "Rood", 1984, acrylverf/doek, 150 × 90 cm.

39 Eja Siepman van den Berg, Meisjestors, 1980, brons, hg. 65 cm.

40 Frans Walon, Stilleven, 1984, olieverf/papier, 90 × 110 cm.

41 – , "100 % volbloed", 1983, olieverf/gemengde techniek/papier, 210 × 168 cm.

42 Sjoerd de Vries, tweeluik "Een wandeling", gemengde techniek/karton, 44 × 132,5 cm.

43 Ids Willemsma, Stapeling 3 haakse hoeken, 1984/5, plaatijzer, hg. 120 cm.

44 Douwe Elias, Suikerspin op de kermis, 1983, olieverf/hardboard, 78,5 × 99 cm.

45 – , Gezicht op Leeuwarden over de Potmarge, 1983, olieverf/doek, 193 × 241 cm.

46 Andries van der Sloot (1883-1955), Gezicht op Schilkampen onder Leeuwarden, 1916 (?), olieverf/karton, 26.6 × 42 cm.
De nrs. 35 t/m 46 aangekocht.

47 Jan Hendrik Neuman (1819-1898), portret van mr. Johannes Albarda (1825-1862), advocaat en later burgemeester van Franeker, 1876 (posthuum), olieverf/doek, 53 × 41 cm.

48 Onbekende schilder, portret van Alegonda Willemina Johanna Martin (1829-1859), echtgenote van de vorige, ± 1850, olieverf/paneel, 52,5 × 41,7 cm.

49 Onbekende schilder, portret van een jonge man, 1895, olieverf/doek, 68 × 50 cm.
De nrs. 47-49 geschenk mevr. K. van Haaft-Waller, Krimpen a/d Lek.

50 Cor Reisma (1902-1962), Studie van meisje en neger in park, 1933, olieverf op karton, 36,5 × 28,8 cm.

51 Goffe Struiksma, Boerderij onder bomen, 1931, olieverf/karton, 25 × 33 cm.

52 – , Plaats aan rivier, olieverf/doek op karton, 35 × 20 cm.

53 – , Boerderij met koeien bij hek, olieverf/karton, 35 × 45,5 cm.

54 – , Gemengd boeket in vaas, olieverf/hardboard, 42,4 × 29,3 cm.

55 – , Kompositie van huizen, bomen en water, olieverf/doek op karton, 36,6 × 29 cm.

56 – , Bomen voor bosrand, 1931, olieverf/doek, 29 × 36,5 cm.

57 – , Dorp aan meer, olieverf/karton, 32 × 39,2 cm.

Wumkes.nl

58 – , Wolken boven meeroever, 1931, olieverf/doek, 23,5 × 30 cm.

59 – , Stadsgezicht en paar met hondje, olieverf/doek op karton, 28,3 × 37 cm.

60 – , Dorpsgezicht in de sneeuw, olieverf/doek op karton, 27,5 × 36,5 cm.

61 – , Dorpsgezicht te Velp, olieverf/doek op karton, 28,5 × 36,5 cm.

62 – , Water met bootje en kerkje, olieverf/karton, 31,5 × 38 cm.

63 – , Gezicht op Oudeschoot, olieverf/hardboard, 40 × 50 cm.

64 – , Kompositie met gebouwen en wandelaar, olieverf/hardboard, 50 × 40 cm.

65 – , Boerderij met moestuin en knotwilgen, olieverf/hardboard, 50 × 40 cm.

66 – , Huizen aan de Nieuweburen te Heerenveen van achteren, olieverf/paneel, 18,5 × 24,5 cm.

67 – , Breiende vrouw in interieur, 1931, olieverf/papier, 17,5 × 27,7 cm.

68 – , Stadstuin met hond, olieverf/doek, 44,6 × 28,3 cm.

69 – , Dorp aan het water, olieverf/doek, 40 × 50 cm.

70 – , Kompositie met oversnijdende vormen, olieverf/doek, 40 × 50 cm.

71 – , Kompositie met kubistische en vlakke vormen, olieverf/doek, 50 × 40 cm.

72 – , Geel gebouw met traliedeur, olieverf/doek, 40 × 50 cm.

73 – , Kompositie met bomen en struiken, olieverf/doek, 35 × 45 cm.

74 – , Kompositie van rechthoeken, olieverf/doek, 60 × 44,5 cm.

75 – , "Sentimentele dwaler", olieverf/doek, 50 × 60 cm.

76 – , Heechhout over sloot, olieverf/doek, 40 × 50 cm.

77 – , Meisje voor boerderij, olieverf/doek, 35,5 × 45,5 cm.

78 – , Boenstap bij boerderij, olieverf/board, 40,8 × 31,7 cm.

79 – , Kompositie met blauwe huizen, olieverf/doek, 40 × 50 cm.

80 – , Dorpsgezicht met zadeldaktoren, olieverf/doek, 45 × 60 cm.

81 – , Waddenzee met vissersboten, olieverf/doek, 45 × 60 cm.

82 – , Kompositie met twee eenhoorns, olieverf/doek, 50 × 60 cm.

83 – , Kompositie met tempel in oase, olieverf/doek, 40 × 50 cm.

84 – , Kompositie met vierkantjes, olieverf/doek, 50 × 40 cm.

85 – , Kompositie met rode vorm, olieverf/doek op karton, 37 × 29 cm.

86 – , Kompositie van dorpsgezicht, olieverf/zachtboard, 44,5 × 26 cm.

87 – , Dorpsgezicht, olieverf/doek, 30 × 35 cm.
De nrs. 50 t/m 87 bruikleen fam. N. Struiksma, Blokzijl.

88 Theeservies van lustre-ware, Engels, ± 1850, 4-delig.

89 Aardewerk bord, P. Regout, ± 1870.

90 Twee aardewerk borden met voorstelling van Napoleon in Egypte.

91 Friese staartklok, ± 1850.
De nrs. 88 t/m 91 legaat mej. Martje de Vries, Metslawier.

92 Bronzen schildje (verbindingsstuk van rozenkrans), ± 1750, Frans?
Geschenk J. M. Waterlander, Heerenveen.

93 Zilveren broodschaal. W. Schreuder, Leeuwarden, 1816.
Bruikleen Evangelisch-Lutherse Gemeente Leeuwarden.

94 Negen zilveren avondmaalsbekers. Hermanus van Assen, Leeuwarden, 1845.

95 Drie zilveren avondmaalsbekers. Tjeerd Keikes, Leeuwarden, 1850.

96 Zes zilveren avondmaalskannen. Hermanus van Assen, Leeuwarden, 1845.

97 Twee zilveren avondmaalsschotels. Hermanus van Assen, Leeuwarden, 1845.
De nrs. 94 t/m 97 bruikleen van de Doopsgezinde Gemeente te Leeuwarden.

Wumkes.nl

98 Zilveren lodderijndoosje. Paulus Riddersma Cabboes, Leeuwarden, 1853.
Geschenk mevr. H. Minnema, Vries.

99 Zilveren tabakspot met deksel. "Door kerkvoogden van Wommels vereerd aan Pieter Radersma, maker van een nieuw Orgel in de kerk aldaar, 1848". Hermanus van Assen, Leeuwarden, 1848.
Aangekocht.

100 Rookstel. "Aan den Sergeant-majoor P. v.d. Kamp, als bewijs van waardering zijner 26-jarige eervolle dienst bij het bataillon Schutterij van Leeuwarden, door de Officieren der 2e kompagnie op den 5 November 1873 Aangeboden". Van Kempen, Voorschoten, en H. Adema, Leeuwarden, 1873.
Aangekocht.

101 Bouke van der Sloot, Stilleven met schedel, 1942, olieverf op doek, 46 × 56,2 cm.
Geschenk van de kunstenaar.

102-107 Drie kruiken van aardewerk, twee koperen trechters en een naambord, afkomstig van de wijnhandel H. B. Nauta te Sneek.
Aangekocht.

108 Regout servies bestaande uit 21 delen, effen wit.
Aangekocht.

109 Zilveren lepel. Jacobus Nieubuur, Leeuwarden, 1746.

110 Zilveren lepel, 1854.
De nrs. 109 en 110 legaat mevr. A. Vlietstra, Leeuwarden.

111 Beschilderd 4-delig houten kaststel, Ameland.
Aangekocht.

112 Zilveren speelpenningdoosje.

113 Zilveren zakmes. Johan Marcus Lentz, Leeuwarden.

114 Zilveren garenwinder met haak, L. van Manen, Sneek, 1855.
De nrs. 112 t/m 114 aangekocht.

115 Gildekroon van het Harlinger kleermakersgilde, met vele opschriften m.b.t. overlieden en vinders van het gilde, 1771, afkomstig uit Grote kerk aldaar. Beschilderd ijzer en hout, hoog 309 cm.
Aangekocht.

116 Willem Bartel van der Kooi (1768-1836), portret van prof. Hermanus Bosscha (1755-1819), borstbeeld, 1809, olieverf op doek, 85,5 × 68,5 cm.

117 – , portret van Helena Scheers († 1855), tweede echtgenote van Hermanus Bosscha, borstbeeld, olieverf op doek, 86 × 69 cm.
De nrs. 116 en 117 bruikleen mr. F. H. Jas, Lexington, U.S.A.

Lijst van aanwinsten numismatische afdeling 1983

Det.nr.

1014 1 × koper onl.; 1 × 2-centimes België (slecht).
Geschenk C. Miedema, Harlingen.

1017 42 munten (1 × zilver, 1 × nikkel, de rest koper en brons) vanaf eind 17de eeuw tot 1948.
Vondst pers. F. M., N.H. kerk Baflo.

1018 39 munten.
Vondst pers. F.M., N.H. kerk Warga.

1023 Lepeltje gemaakt van Ned. gulden 1972.
Geschenk A. Wolff-Parser, Apeldoorn.

1024 Speldje 1962 "Wij Komen".
Geschenk mevr. M. Visser, Giekerk.

1025 Zilveren erepenning (anoniem).
Geschenk gemeente Smallingerland.

1026 Medaille betr. geitenfok 1934.
Geschenk D. T. Reitsma, Stiens.

1027 3 erepenningen (2 × brons, 1 × zilver).
Geschenk gemeente Leeuwarden.

Wumkes.nl

1028 Verguld zilveren erepenning.
Geschenk gemeente Sneek.

1029 9 sportmedailles (schaatsen, wandelen, fietsen).
Geschenk gemeente Baarderadeel.

1032 Duit 1682 Friesland.
Geschenk dienstencentrum Het Vliet, Leeuwarden.

1033 ½-Ned. rijksd. 1609 Friesland; florijn Kampen 1685 klop Frsl.; duit Frsl. 1686 klop Deventer; plaquette-penning schaatsen; bronzen penning RABO 1983, zilveren penning RABO 1983; afslagen in lood RABO-penning.
Geschenk RABO-bank, Leeuwarden.

1034 Koperen penning, gegraveerd: KLASKE HERMANUS 1758.
Geschenk A. Huisman, Koudum.

1035 46 munten en penningen van plm. 1600-1941, de meeste gevonden te Harlingen.
Geschenk G. Keizer-Jonker, Grouw.

1036 Stuiver Koninkrijk 1982.
Geschenk M. R. Nauta, F.M.

1040 8 munten Ned. Antillen 1961-1973; ¼-gulden Curaçao 1944; 2× beschadigde bankbiljetten 1910 en 1923 Duitsland.
Geschenk J. van Duinen-Kooistra, Leeuwarden.

1045 Medaille Torentocht Baarderadeel 1983.
Geschenk gemeente Baarderadeel.

1047 11 medailles; 2 speldjes; koperen plaat met: C. DYKSTRA.
Aankoop.

1048 3 kruisjes en 3 medailles Elfstedentocht 1912-1917 (S.D. Swierstra, 1886-1970).
Bruikleen mevr. Swierstra-Dijkstra, Eefde.

1051 Bronzen penning 50-j. bestaan T.H. Delft 1955.
Geschenk J. Loman, Beetsterzwaag.

1053 Verguld zilveren penning 1907 betr. gymnastiek.
Geschenk mej. Rost van Tonningen, Nunspeet.

1055 Duit Reckh./Friesl. plm. 1630, gevonden te Midlum.
Geschenk Agnes Obbema, Midlum.

1059 32 medailles enz.
Aankoop.

1060 Gouden laat-Rom. munt, gevonden op land van D. Y. van der Werff, Leeuwarden.
Aankoop.

1060 A Bronzen penning overlijden Albertina Agnes, 1696; zilveren penning mislukte aanslag op Nijmegen, 1702; idem overwinning aan de Donau, 1704; idem inname van Rijssel, 1708; idem Fransen verslagen bij Taisnières (Malplaquet), 1709; bronzen penning begrafenis Johan Willem Friso, 1712; zilveren penning Vrede van Utrecht, 1713; gouden penning inhuldiging Willem Carel Hendrik Friso, 1731; 2 × zilveren penning uittocht der Protestanten uit Salzburg, 1732; zilveren penning Willem IV ridder Orde van de Kouseband, 1733; 7 × zilveren penning huwelijk Willem IV, 1734; zilveren penning 25 jaar vrede in de Ver. Nederlanden, 1738; idem oorlogsvoorbereidingen, 1742; 2 × gouden penning Willem IV stadhouder, 1747; zilveren penning Willem IV erfstadhouder, 1747; verg. zilveren draagteken verheffing Willem IV tot alg. stadhouder, 1747; zilveren penning geboorte Willem Batavus, 1748; zilveren electeurspenning Leeuwarden, 18de eeuw; 2 × zilveren penning overlijden Maria Louise, 1765; bronzen penning 100-j. bestaan Mij. ter bevordering der pharmacie, 1842; bronzen herinneringsplaquette Friesche Landbouwtentoonstelling, 1927.
Bruikleen Ottema-Kingma Stichting.

1066 18 penningen en medailles.
Geschenk Jhr. W. van Andringa de Kempenaer, Californië, USA.

1067 ½-leeuwendaalder 1619 Friesland.
Geschenk Stichting Ned. Penningenkabinetten.

Wumkes.nl

1069 Duit Friesland 1626?
Vondst pers. F. M., bij Lollum.

1074 Cent Koninkrijk (1877-1941).
Vondst pers. F.M., in stort Speelmansstraat Leeuwarden.

1075 Bezemstuiver Overijssel (jaartal onleesbaar).
Vondst pers. F.M., Holwerd.

1076 Duit Gelderland 1784.
Vondst pers. F.M., op stort te Baard.

1077 ¼-patagon Vlaanderen z.j.; cent 1824 en ½-cent 1837 Koninkrijk, Utrecht.
Vondst pers. F.M., Makkum.

1078 9 munten.
Vondst pers. F.M., N.H. kerk Warga.

1079 Stuiver Koninkrijk 1983.
Geschenk G. Elzinga, Leeuwarden.

1081 Denier Ludolf (1038); gouden dukaat 1594 Friesland; ½-gouden rijder 1626 Frsl.; Ned. rijksd. 1607 Frsl.; ½-Ned. rijksd. 1650 Frsl.
Bruikleen Ottema-Kingma Stichting.

1082 ½-leeuwendaalder 1614 Frsl.; dubbele stuiver 12680 Frsl.
Geschenk Stichting Ned. Penningkabinetten.

1083 Penning 1942 50-j. bestaan Kon. Ned. Gen. v. Munt- en Penningk.
Geschenk Numismatische kring Friesland "Mr. Jacob Dirks".

1086 2 zilveren penningen 1861 E. S. Woudstra te Warns, wegens jubilea in schooldienst.
Geschenk mevr. Sybrandy-de Boer, Bergum.

1087 Duit Zeeland 1758, gevonden te Warga.
Geschenk fam. Langhout-Popma, Warga.

1088 Afdruk in lood van 15de-eeuws zegel van Ludingakerk, gevonden bij Achlum.
Geschenk H. van der Meer, Leeuwarden.

1090 Muntset 1982 Nederland.
Aankoop 's Rijksmunt, Utrecht.

1092 2 leeuwendaalders Friesland Reiderschans 1591 en 1597.
Bruikleen Westerhof sr., Sneek.

1093 Grote zilveren penning 1667 met schip, boerewagen en teksten.
Bruikleen T. de Jong, Harlingen.

1094 Zilveren insigne met koperen speld A.N.W.B. 1883.
Geschenk A. M. de Haan-van der Woude, Leeuwarden.

1098 Speldje damesschaatsen 1979.
Geschenk B. Douma, Leeuwarden.

1099 3 medailles T.F.C.-Frisia.
Geschenk B. Douma, Leeuwarden.

1100 24x speldje Beatrix-Claus 29-6-1965.
Geschenk J. Bosmans, F.M.

1102 Rekenpenning 17de eeuw ABC.
Bruikleen K. J. van Kalsbeek, Workum.

1105 Geld-kwartet in plastic doosje.
Geschenk J. B. Westerhof, Sneek.

1107 4 lauwertakken en 59 medailles betr. voordrachtskunst.
Geschenk fam. J. de Vlas, Sneek.

1110 Nieuwjaarspenning.
Geschenk fa. Phoenix van Koningsbrugge, Assen.

Idem 1984

1111 2 duiten Utrecht 1766 en 1788.
Geschenk fam. Douma, Menaldum.

Wumkes.nl

1112 28-stuivers 1683 Friesland; gouden rijder 1751 Gelderland; ½-gouden rijder 1750 Gelderland; ½-gouden rijder 1762 Gelderland; gouden rijder 1760 Zeeland; gouden rijder 1763 West-Frsl.; 10-gulden 1825 B; 5-gulden 1826 B; zilveren penning 1765.
Geschenk G. A. Meindersma-Borgesius, Renkum.

1113 Zilveren dukaat 1696 Zeeland; scheepsjesschelling 1785 Zeeland; bezemstuiver 1791 Zeeland.
Geschenk fam. Couperus, Leeuwarden.

1114 40 munten Koninkrijk; zilveren medaille 1933; veilingpenning Harlingen; naamplaatje zink.
Legaat Steven Gerlofs, De Blesse.

1115 ¼-groot Vlaanderen (1336-1361); braspenning Vlaanderen (1425-1433); ceitil Portugal (1495-1521); ½-bajocco Vaticaan (1740-1758).
Vondst 1966/'68, Striper kerkhof, Terschelling.

1116 Bronzen penning Ver. De Friesche Elf Steden op naam van J. D. de Jong.
Geschenk.

1117 Insigne Friesche Wielrijders Bond 1-4-1898.
Geschenk Ver. De Friesche Elf Steden.

1122 4 medailles tennissport.
Geschenk J. K. Boschker, Marrum.

1123 4× ½-cent 19de eeuw; 2× cent 19de eeuw.
Vondst pers. F.M., N.H. kerk Lemmer.

1124 Koperen penning 6-9-1898; verz. penning 100-j. onafh. 1913.
Geschenk dr. O. de Vries, Oranjewoud.

1125 Bronzen penning Ø 76 mm. op naam van H. J. Bergveld.
Geschenk G. T. M. Hellegers, Steggerda.

1126 Franse assignaat, 2de jaar, 50 sols, serie 3013 nr. 8.
Geschenk B. J. de Vries, Stiens.

1128 2 sets in plastic etui met elk: 5 penningen en 6 fancy-bankbiljetten, genummerd 4984 en 2485.
Geschenk L. Jansma, Augustinusga.

1132 Koperen penning Fr. Mij. v. Landb. en Veeteelt 1902, voor vet varken.
Geschenk dr. J. M. J. van de Poel, Wageningen.

1133 *Gietijzeren spaarpot in vorm van bankgebouw* STATE BANK, *met nr.* GMP 1978-131.
Bruikleen Gemeentemuseum Het Princessehof, Leeuwarden.

1139 Gulden 1794 Utrecht; bezemstuiver 1766 Groningen; 10-cent 1819 U; 10-cent 1826 B; ½-gulden 1826 Ned. Indië; 8-realen 1795 Mexico met klop Engeland.
Geschenk fam. Couperus, Leeuwarden.

1140 Koperen gildepenning 1749 timmerlieden Leeuwarden Ø 57 mm.; zilveren penning Ø 53 mm. op naam van Willem Muilman.
Aankoop.

1144 Loden schijf.
Geschenk T. W. Meijer, Franeker.

1145 Zilverkl. penning met wapen gemeente Dantumadeel betr. herindeling Birdaard en Janum 1-1-1984.
Geschenk B. en W. Dantumadeel.

1146 Sestertius Vitellius 69 AD (vals?); sestertius Vespasianus 71 AD; sestertius pl.m. 183-192; as Antonius Pius 139 AD; as Antoninus Pius 143-144 AD; 2× fragment niet te determineren.
Vondst pers. F.M., Minnemastraat Leeuwarden.

1147 Fragment Fries oordje.
Vondst pers. F.M., Minnemastraat Leeuwarden.

1148 2 zilveren muntjes 13de eeuw type Bartlehiem.
Vondst pers. F.M., Minnemastraat Leeuwarden.

1151 Medaille Torentocht 1968; gulden Wilhelmina 3de type; 2 centen 1950 en 1955; 2 automatenmunten; 4 buitenl.munten (modern).
Geschenk R. Reitsma, St. Annaparochie.

Wumkes.nl

1152 Foto van loden bulla van Benedictus XII.
Geschenk H. van der Meer, Leeuwarden.

1154 3 penningen; medaille Gondelvaart 1935; insigne Friesche IJsbond; speldje Leeuwarder Watersport.
Geschenk H. H. Feenstra-Goverts, Leeuwarden.

1156 Waarsch. dupondius (117-138) van Hadrianus.
Vondst pers. F.M., De Vlaren Tzum.

1157 72 medailles in kast en foto betr. rundveefokkerij.
Geschenk S.S. Cuperus, Wirdum-Beetsterzwaag.

1160 12 medailles toerfietsen; 3 medailles paardensport; medaille volleybal; 2 buttons N.O.C.
Geschenk B. Douma, Leeuwarden.

1162 Hanger met wapenschilden van Vlieland en Nederland (onedel metaal), souvenir Vlieland.
Geschenk J. B. Westerhof, Sneek.

1165 Duit Holland 1769; cent West-Indië 1827; 3 centen 1878, 1902, 1921; dubbeltje zink (alle slecht).
Vondst pers. F.M., N.H. kerk Wirdum.

1167 Koperen draagpenning veemarkt Leeuwarden 1874-1947.
Geschenk J. Roosjen, Leeuwarden.

1170 Leicesterrijksdaalder Friesland 1586 (coll. Brand).
Bruikleen Ottema-Kingma Stichting.

1171 Set van 4 herdenkingspenningen Willem de Zwijger (1584-1984).
Geschenk J. F. J. van Koningsbrugge, Assen.

1172 35 rederijkersmedailles; 6 draagtekens en insignes; penning 50 jr. Nut v. 't Algemeen; foto's in lijst.
Geschenk B. van der Geest, Leeuwarden.

1174 2 duiten V.O.C.-Holland 1732 en 1734.
Geschenk E. Dijkstra, Leeuwarden.

1175 Button: 75 jr. Chr. onderwijs Leeuwarden-Huizum.
Geschenk G. Elzinga, Leeuwarden.

1176 2 koperen jetons Ø 28 mm.
Vondst pers. F.M., tuin Provinciehuis Leeuwarden.

1178 Bronzen erepenning GEMEENTE IDAARDERADEEL.
Geschenk B. en W. Boornsterhem.

1179 Penning 1983-1 van de Ver. v. Penningkunst.
Geschenk G. Elzinga, Leeuwarden.

1181 1/8-stuiver 1517 Deventer; ½-stuiver (1598) Deventer; duit 1611 Utrecht (Reckh.nasl. ?).
Bruikleen S. Schoonstra, Berlikum.

1182 Gouden schild Holland (1404-1417) Willem VI van Beieren.
Bruikleen T. Oosting, Oldelamer.

1184 Penning zilver Ø 23 mm.; penning brons nr. 0189 Ø 50 mm. 750 jr. Harlingen.
Geschenk Ned. Middenstands Bank, Harlingen.

1185 Zilveren plaquette-penning 1962 Ned. Spaarbankbond aan Jhr. H. van Sminia.
Geschenk Jhr. E. C. Storm van 's Gravesande, Leeuwarden.

1186 Zilverkl. insigne bloeddonor Rode Kruis.
Geschenk J. de Wal, F.M.

1189 2 koperen munten (?).
Vondst pers. F.M., Markt Dokkum.

1193 Bronzen penning jubileum G. Elzinga; loden afgietsel idem.
Geschenk Fries Museum en G. T. M. Hellegers.

1196 4 bronzen Romeinse munten; 18 diversen in doosje.
Geschenk uit collectie J. Siebinga, Opeinde.

1198 Fragment leeuwengroot Vlaanderen.
Vondst pers. F.M., Oldeboorn.

Wumkes.nl

1199	3 munten (sterk aangetast). Vondst pers. F.M., bij put Markt Dokkum.
1200	Goudkl. penning 750 jr. Harlingen; 2 medailles met lint BB-wandeltocht Harlingen. Geschenk J. C. van der Wis, Groningen.
1201	Loden penning Held van Waterloo 1865. Geschenk Y. van den Borg, Leeuwarden.
1202	Reaal Spanje Philips IV (1621-1665) zilver. Vondst pers. F.M., Gruytersmastins Sneek.
1203	Bronzen penning 75 jr. Holl. IJzeren Spoorweg Mij. 1914 Ø 75.8 mm. Geschenk Geref. Kerk Bozum e.o.
1204	Verg. zilveren vroedschapspenning Leeuwarden 1737, Ø 30 mm. Geschenk J. Woltman, Apeldoorn.
1205	93 eretekenen betr. de konijnenfokkerij. Geschenk W. Zandstra, Sneek.
1206	Zilveren "40-daalderstuk" Leeuwarden 1285-1985. Geschenk L. Jansma, Augustinusga.
1211	Koperen gildepenning schoenmakers Leeuwarden 1770 Jacobus Oosterhuis; penning (tin?) 1924 Tj. K. v.d. Velde walknecht te Leeuwarden; eenz. bronzen penning 1954 Bonifatius herdenking Dokkum nr. 23. Aankoop.
1212	Bronzen penning met borstbeeld Reiner Fontein bij 50-j. jubileum B. van der Meulen Pzn. 1-2-1907. Geschenk G. Mey, Amsterdam-Nieuwendam.
1215	Koperen 2-penny (1614) Schotland. Geschenk J. Boomsma, Menaldum.
1216	163 munten diversen; 6 fragmenten van munten. Vondst pers. F.M., N.H. kerk Oosterend.

Lijst van aanwinsten textielafdeling

Inv. nr. TK 1984	
1	Vaandel (met draagstok) waarop: GYMN. VEREEN./BRINIO/ LEEUWARDEN/ 2 MEI/ 1882. Bruikleen G.V. Brinio.
2	4 kaarten met knopen. Geschenk mevr. J. v.d. Velde, Leiden.
3	Poppewasrek, hout.
4	Merklap, linnen op linnen, ongedateerd.
5	Lettermerklap, zijde op linnen, ongedateerd.
6	Tipdoek, wit borduursel.
7	Tipdoek, gekleurd tamboereerwerk.
8	Tipdoek, wit tamboereerwerk.
9	Tipdoek, doorgestopte zwarte tule.
10	Doek, bedrukt katoen.
11	Muts, kind, getamboereerde witte tule. De nrs. 3 t/m 11 geschenk mevr. J. Sinnema, Warga.
12	Kinderwagendekje, wol met franje. Geschenk mevr. A. Vijver-Buurstra, Leeuwarden.
13	Patronenboekje voor kruissteekborduurwerk, Duits. Geschenk P. Karstkarel, Leeuwarden.
14	Sjaaltje, zijde met ingeweven bloemmotief.
15	2 tipdoeken, gekleurd tamboereerwerk.
16	2 schortjes. De nrs. 14 t/m 16 geschenk mevr. Rouwé, Leeuwarden.
17	3 patronen- en modellen boeken.

Wumkes.nl

18 Jurkje kind, ± 1925, geborduurde rose zijde.

19 4 proefstukken voor coupeuse-opleiding.
De nrs. 17 t/m 19 geschenk mevr. v. Dijk-Lagendijk, Diever.

20 Jurkje, kind, ± 1900-1916, machinaal broderie.
Geschenk A. Wesbonk, Leeuwarden.

21 Jakje, Europese sits, XVIIIc.

22 Jak, ± 1825, bedrukt katoen.

23 Jurkje, kind, bedrukte wol.

24 Jakje, baby, bedrukt katoen.

25 Lappendeken voor wieg.

26 Schortje, doorgestopte tule.

27 Schortje, damast met kralen borduursel.

28 Floddermuts, Rijsselse kloskant.

29 Morgenmuts, gehaakt en gebreid.

30 Muts, baby, wit tule en satijnlint.

31 Tipdoek, geborduurde zwarte tule.

32 Proefstuk tule doorstopwerk.

33 Schoentjes, baby, zwart lakleer.
De nrs. 21 t/m 33 geschenk mevr. S. Wiersma-Sipsma, Wolvega.

34 Anker steenbouwdoos no. 2.

35 Spel: stop-stop.

36 Riet- en vlechtwerk doos.

37 Blokkendoos.

38 Blokkendoos.

39 Poppewagen, gevlochten riet, metaal, XIX.
De nrs. 34 t/m 39 geschenk dames Oosting, Leeuwarden.

40 Duitse muts, klein model, valenciennes en trollekant, XVIIIc.

41 Jak, vrouw, sits, XVIIId.
De nrs. 40 en 41 aangekocht.

42 Onderrok, wol.

43 Onderrok, piqué.
De nrs. 42 en 43 geschenk mevr. R. Schrale, Tietjerk.

44 Nachthemd.

45 Onder-klepbroek.

46 3 onderblouses afgezet met kant, broderie en haakwerk.
De nrs. 44 t/m 46 geschenk mevr. Douna, Leeuwarden.

47 Jak, Europese sits, 1790-1810.

48 Jak, 1850-1860, wol.

49 2 babymutsjes, sits.

50 Ondermouwtjes, 1 paar, sits.
De nrs. 47 t/m 50 geschenk mevr. A. Rinsma, Leeuwarden.

51 Merkletterlap, linnen en zijde op linnen, ongedateerd.
Geschenk mevr. J. Heslinga, Hilversum.

52 2 hulmutsen, tule.
Geschenk via mevr. G. H. Essing, Leeuwarden.

53 Tipdoek, getamboereerde tule.
Geschenk zr. J. Reidsma, Bergen N.H.

54 Letterlap, stramien.

55 Letterlap, stramien waarop geborduurd T. VANDERVEEN.

56 Letterlap, stramien waarop J.V.D.VEEN 1919.

57 Letterlap, stramien waarop J.V.D.VEEN 1916.

58 Lettermerklap, stramien waarop T.VDV 1914.

59 Lettermerklap, stramien, waarop JvdV 1916.

Wumkes.nl

60 Letterstoplap, stramien.
61 Slab met kruissteekborduursel.
62 Bef, linnen met Zaans stikwerk.
63 Jurkje, baby, neteldoek met machinale kant.
64 Jurkje, baby, neteldoek met Engels borduurwerk.
65 Rok, kind, zijde.
66 Schort, kind, bedrukt katoen.
67 Japonnetje, baby, bedrukt met katoen.
68 Jakje, baby, gestreept katoen.
69 2 slaapmutsen, jongen, gebreid.
70 Muts en flepje, baby, afgewerkt met Hollands kloskant, gemerkt G.G.
71 Muts, jongen, sits.
72 4 mutsjes, baby, gebreid.
73 Muts, baby, witte tule en machinaal kloskant.
74 Muts, kind, van ripspiqué.
75 Muts, vrouw, sits afgezet met zijdelint.
76 Band, gebreid.
77 3 brillen.
78 2 pince-nez.
79 2 paar schoengespen.
80 1 paar schoenen.
81 Omslagdoek, wol met zijdeborduursel.
82 Pelerine, zwart laken.
83 Schortje, gehaakt.
84 2 schorten, wol.
85 2 kypskes.
86 2 kapers, wol.
87 2 frontjes, man.
88 Das, strik en boord, man.
89 5 tipmutsstroken, gehaakt.
90 2 ondermutsen.
91 4 floddermutsen, waaronder 1 voor de rouw.
92 Voorspanzak.
93 Jak, XXa, wol met machinaal geborduurde tule stroken.
De nrs. 54 t/m 93 geschenk gez. Van der Veen, Appelscha.
94 Stoplap.
95 Stoplap.
96 Merkletterlap, wol op linnen, IE 1720.
97 Kleedje.
98 Kleedje.
99 Kleedje.
De nrs. 94 t/m 99 geschenk mevr. A. de Mik-Dantuma, Leiden.
100 Merkletterlap, zijde borduursel op linnen, tekst: ICK BEN IN IAGER IN HET GROEN/OM DIE SEEGEN DES HEEREN IST MI TE-DOEN/IANNEKE REIMERS DOCHTER 1710.
101 Merkletterlap, wol op katoen.
102 Proeflap tapisserie, 63 proeven.
De nrs. 100 t/m 102 bruikleen H. J. Jongsma, Voorburg.
103 Hemd, vrouw, LK 1810.
104 Hemd, vrouw.
105 Laken, RT 1762.

Wumkes.nl

106 Laken, KI 1766.
De nrs. 103 t/m 106 geschenk mevr. W. Reuvekamp, Leeuwarden.

107 Servet linnendamast, pellenpatroon, KC 1647.
Bruikleen E. W. J. Hannema, Amsterdam.

108 Tipdoek, getamboereerde tule.
Legaat mevr. A. Vlietstra, Leeuwarden.

109 Cylinderhoed.

110 2 paar handschoenen.

111 Das.

112 Rouwfalie.

113 Hoed, strooband en satijnlint, ± 1890.
De nrs. 109 t/m 113 geschenk mevr. H. T. de Vries-Okkinga, Leeuwarden.

114 Onderrok, wit katoen met handgeborduurde broderie.

115 Doopjurk, batist met Frans boduurwerk.
De nrs. 114-115 geschenk mevr. A. M. Bleeker, Leeuwarden.

116 Jacquet-kostuum.
Geschenk T. Klaver, Blessum.

117 Breitas, fluweel afgezet met satijn.
Geschenk J. Koopman, Marssum.

118 6 floddermuts bolletjes.

119 2 morgenmutsen.

120 2 mutsen, vrouw.

121 2 mutsen, batist en tule.

122 2 kragen, batist en tule.

123 1 paar manchetten.

124 Kloskant, strook.

125 Tipdoek, bedrukt linnen.

126 3 schortjes, genopt.

127 Voile.
De nrs. 118 t/m 127 geschenk mevr. L. L. Brerdeveld-Jouwersma, Delft.

128 Koffer, riet.

129 Parapluie, katoen damast.

130 Kypske.

131 Mof, imitatiebont.

132 Jak, vrouw, zijde.

133 Muilen, 1 paar.

134 Rok, wol.

135 Onderrok, wol.

136 Floddermuts.

137 Kousen, 1 paar.

138 Kookmuts.

139 Hoed.

140 Kostuum, vrouw, bedrukt katoen.
De nrs. 128 t/m 140 geschenk J. D. v.d. Meer, Drachten.

141 Cape, vrouw, wol bouclé.

142 Kypske.

143 Stolakraag, bont.

144 Onderjurk.

145 Jakje, vrouw, keper katoen.

146 Onderbroek.

147 Idem.

148 Idem.

Wumkes.nl

149	Jakje, vrouw, wol afgezet met zijden lint en kralen passement.
150	Onderrok met versierde zoom.
151	Theeschortje, ripszijde.
152	Schort, bedrukt katoen.
153	Schort, wol.
154	Handschoenen, 1 paar.
155	Kraagje, geborduurd katoen.
156	Kaper.
157	Pyjamazak.
158	Floddermuts, bolletje.
159	Idem.
160	2 floddermutsstroken. De nrs. 141 t/m 160 geschenk fam. Hulshof, Lemmer.
161-166	Poppen, nieuw. Aangekocht.
167	3 slopen.
168	Borstrok.
169	Bef.
170	6 paar kousen.
171	Nachtjak.
172	Pyjamajasje.
173	Onderbroek. De nrs. 167 t/m 173 geschenk mevr. Bij de Ley, Leeuwarden.
174	Kippenhok, speelgoed.
175	Boerekar, speelgoed.
176	Floddermuts.
177	Idem.
178-182	Bril.
183	3 schortjes
184	2 wiegesloopjes.
185	Jakje, wit katoen.
186-188	Kypske.
189	2 rouwfalies.
190	Hoed, man.
191	4 haarspeldjes.
192	4 hoedespelden.
193	Ondermuts.
194	5 tipmutsen.
195	2 floddermutsen, rouw, neteldoek.
196	4 floddermutsen, rouw, tule.
197	2 floddermutsen, Rijsselse kant.
198	4 floddermutsen, doorgestopte tule.
199	3 ochtendmutsen. De nrs. 174 t/m 199 geschenk fam. De Jong, Gaast.
200	4 damasten servetten van fa. Van Dissel.
201	Tafellaken, damast.
202	2 droogdoeken van fa. Van Dissel.
203	2 droogdoeken.
204	Servet, linnen. De nrs. 200 t/m 204 geschenk mevr. G. van Slooten-Kaan, Leeuwarden.
205	Zonnebril. Aangekocht.

Wumkes.nl